شەریف پاشای خەندان

بیرەوەریەکانی بەرهەڵستێك

بەربەرەکانیی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی

وەرگێڕ
زریان ڕۆژهەڵاتی

بنکەی ژین
سلێمانی ٢٠٠٦

٩٢٣,٢
خ ٢٨٨ خەندان، شەریف پاشا.
بیرەوەریەکانی بەرهەڵستێك: بەربەرەكانیی كۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی / نووسینی شەریف پاشای خەندان، لە توركییەوە وەرگێڕانی زریان ڕۆژهەڵاتی. — سلێمانی: ینكەی ژین، ٢٠٠٦.
ل، ١٤,٥ × ٢٠,٥ سم.
١- شەریف پاشا- بیرەوەری ٢- مێژووی توركیا ئـ- ڕۆژهەڵاتی، زریان (وەرگێڕ) ب- ناونیشان
كتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتاییی پێڕستو پۆلێنی ئامادە كردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەكانی بنكە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ٣٣
كتێب: لەبارەی كێشەی كوردەوە، سەبارەت بە دوورخستنەوەو بڵاوەپێكردنی كوردان
نووسەر: جەلادەت عالی بەدرخان
وەرگێڕ (لەتوركییەوە): زریان ڕۆژهەڵاتی
تایپ: ڕۆژنامەی "ئاسۆ"
مۆنتاج: ڕێنوار
بەرگسازی: قادر میرخان
خەتی بەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ١٠٠٠
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان
ژمارەی سپاردن: ٢٢٩ی ساڵی ٢٠٠٦

لە بڵاوكراوەكانی
بنكەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی كەلەپووری بەڵگەنامەیی‌و ڕۆژنامەوانیی كوردی
هەرێمی كوردستانی عیراق- سلێمانی، گەڕەكی ١٠٤ ئاشتی، كۆڵانی٣٩، خانووی ژمارە ١٠،
(بەرامبەر بە قوتابخانەی سەرەتاییی ئەردەڵان)
تەلەفۆن: ٣١٣٣١٠٥ مۆبایل: ٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣ یان ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ژمارەی سنووقی پۆست: ١٤
E.mail: bnkaizhin@ yahoo.com

پێشەکی

بە دەرکەوتنی چەوسانەوەی مرۆڤ بۆ مرۆڤ، دەبینین دژایەتی لەنێوان سیاسیەتو مێژوودا دروست بووەو دەستی پێکردووە. مادام مێژوو زانستێکە دەرفەتی تێگەشتین لە ئێستاو دارشتنی ئایندە دێنێتە ئاراوە، سیاسەتمەداران لە چیوارچێوەی سیاسیەتکانیاندا و بەپێی پێویست کەوتوونەتە هەوڵی چاوپێداخشانەوەو سەرلەنوێ رێکخستنەوەی مێژوو. لەبەر ئەمەیە دەتوانین بڵێین: لە ئامانجی دژایەتیی نێوان مێژوو و سیاسەتدا، مێژوو دابەش کراوەو بۆ دوو شێوەی (مێژووی رەسمی)و (مێژووی نارەسمی)و، هەریەکەیان گوزارشتێکی تایبەت بە خۆی هەیە.

مێژووی رەسمی، بە شێوەیەك رێك دەخرێ کە لەوە بدوێ چۆن چینە باڵادەستەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی گەیشتوونەتە ئەم ئاستەو لە کام لایەنەوە بەرەو پێش دەچنو، ئامانجو مەبەستی شەرعیەت پێدانی سیاسەتی بەجێهێنراوی هێزە دەسەڵاتدارەکانی تێدا هەبێ. دەستەیەك، لەبەر هەندێك هۆی دیار، ئامانجی خێردار ریز دەکەنو، سیاسیەتی رۆژانە لەنێو رەوتی مێژووی وڵاتەکەدا بە شێوەیەکی مەنتیقیی دیاریکراو دادەرێژرێ. بەم جۆرەش کۆمەڵگەکان رێگەخۆشکەرن بۆ ئەو هێزەی کە پشتی دەگرن یا دەبێتە هۆی شکستیان، تا مێژوەکەیان بدزێ. زانیارییەکی هەڵە لەسەر رابردوو،

دەبێ بەهۆی پەیدابوونی هەم کەموکورتی لە تێگەیشتنی ڕابردوو و داڕشتنی ئایندەداو، هەم هەڵەو خیانەتی جۆراوجۆر.

(مێژووی ناڕەسمی)یش، بە شێوەیەکی گشتی، بەرامبەر بە مێژووی ڕەسمی ڕاناوەستێ. مێژووی فەرمی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی زۆرەوە هاتوەتە مەیدانو، بە بەرگی گەورەو فرەژمارە باڵادەستیی خۆی لەنێو کتێبخانەو دەزگا پەروەردەییەکاندا چەسپاندووە. لەبەر ئەوەش، بووە بە زانستێك ڕێنوێنیی جەماوەرێکی زۆری خەڵك دەکات. بەڵام (مێژووی ناڕەسمی)، لەبەر ئەوەی نەیتوانیوە بەرەنگاری ئەو هێزە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووریانە بێتەوە، زۆربەی زۆری لەتاریکاییدا ماوەتەوەو، پاشماوەکەی بە شێوەی زانستێکی پەرشوبڵاوو ناتەواو لە دەوروبەرێکی بچووکدا بەندکراوە. هەر لەبەر ئەم هۆیەش (مێژووی ناڕەسمی) بەردەوام مانەوەی خۆی وەکوو لێکۆڵینەوەی بچووك لە ڕاگەیاندنو بەشە تایبەتەکانی گفتوگۆی ڕۆشنبیراندا دیوەتەوەو، ڕوونکردنەوەی جیاواز لە لێکۆڵینەوە مێژوویی–سیاسیەکانیدا هەیەو هەڵەی زۆریشی تێدایە.

لە کۆتاییی شیکردنەوەکەدا پێویستە بگوترێ کە پەیوەندیی پارچە (بەش)و گشت لەنێوان مێژوو و سیاسەتەدا بەرقەرارە: دەتوانرێ وەك (کۆنکراوەی سیاسەتەکانی ڕۆژانە) سەیری مێژوو و، وەك (ڕووی ڕۆژانەی مێژوو)ش تەماشای سیاسەت بکرێ. کاتێك بەڕێوەبەرانی پشتی پەردە سیاسەتەکانیان بە بەرنامەو زانایییەوە بە تاریکی دەهێڵنەوە، شێوەیەکیش دەدەن بە مێژوو. ئەو شتەش کە بۆ (مێژووی ناڕەسمی) دەمێنێتەوە، تەنیا ڕوونکردنەوەی کاری ڕۆژانەی ئەو

کەسانە کە لەنێو ڕووداوەکەدا بوونو، ئەو بیرەوەریانەی وا دواتر دەنووسرێنو، ئەو زانیارییانەشە کە دیپلۆماتەکان بەپێی جیاوازیی حیسابو بەرژەوەندەکانیان دەری دەبڕن. لەبەر ئەمەش ئەوی وا مێژوەکەی دژەو ئەوانەی وا گرنگی بە مێژووی ڕاستەقینە دەدەن، بەپێی ئاستی بەرپرسیەکانیان، ئەم پریشکە پەرتوبڵاوانە دەهێننەوە لای یەکو ڕابردوو ڕووناک دەکەنەوە.

یبرەوەریەکان، کە یەکێکن لە گرنگترین سەرچاوەکانی (مێژووی نارەسمی) لەناو هەڵویستی بەرێوەبەرێتیداو لە ئەنجامی توانایی و لێبووردەیی و نیازی ئەو کەسانەوە کە جێگایان لەنێو رووداوەکاندا گرتووە، شێوە دەگرن.

سەرەرای ئەمە، هەلومەرجی باو، هۆیە سەرەکیەکان، ئەو سەرچاوەی هێزانە کە کاریگەریی خۆیان نیشان داوەو هەستی ئەو کەسانەی وا ڕۆڵیان گێڕاوە، بەشی شاراوەی ئەو بیرەوریانە پێک دێننو، لەبەر ئەوەی تا ئاستێك ڕەنگدانەوەی هەڵوێستو بیرو بۆچوونەکانە، گرنگییەكو بەهایەکی تایبەتیان لە مێژوودا هەیە“ تەنانەت بیرەوەریەکانی چەند کەسێکی نێو هەمان ڕووداو، یارمەتیدەرێکی باش دەبن بۆ ڕوونکردنەوەی مێژوو.

ئێمە، وەك دەزگای پەخشو بڵاوەکردنەوەی "نەهیر-چوم"، هەست بە بەرپرسیی خۆمان دەکەین بەرامبەر بە خستنە مەیدانی مێژووی نزیکمانو گەیاندنی بیرەوەریەکان بە دنیای خۆمان، کە سەرچاوەیەکی گرنگی مێژووی دژنو زانستی مێژووییمان پێش دەخەن. بەو هێزو هەوڵەی کە ئەم بەرپرسییە پێی داوین، وەك هەنگاوی یەکەم (زنجیرەی

مێژووی نزیکمان بە بیرەوەریەکانەوە) دەست پێکردووە. لەگەڵ ئەوەی کە لایەنی کەسایەتیی ئەم بیرەوەریانە لەبەرچاو دەگرین، دەمانەوێ بە شێوەیەکی ئاشکرا سەرنجتان ڕابکێشین بۆ لایەنە کۆمەڵایەتیەکەی. ئێمە ئەم کارە بە شیاوی پێشکەشکردن دەزانین.

دەزگای چاپ و پەخشی چۆم (نەهیر)

نارەزاییەکانی شەریف پاشا

شــەریف پاشــا یەکێکــە لــە شەخــسیەتە ڕەنگــینو لێوەشــاوەکانی قۆنـاغی دەسـتووریی دووهـەم*، سـاڵی ١٨٦٥ لـە ئەسـتەنبووڵ لـەدایك بـوو. بـاوکی، کـوڕی سـەعید پاشـای کـوردێکی سـولەیمانیەیی بـوو، بەرپرســـیی جۆراوجـــۆری وەك چـــاودێریی کاروبـــاری دەرەوەو سەرۆکایەتیی شواری دەوڵەتی وەرگرتووە.

شـەریف پاشـا لـە قوتابخانـەی سـوڵتانی (مەکتـەبی سـوڵتانییە) لـە ئەســـتەنبووڵ خوێنـــدنی تـــەواوکردو، لـــە فەرەنـــساش ئاکادیمیـــای عەسـکەریی (Saint cyr)ی تـەواو کـرد. بـە شـێوەیەکی عەسـکەری لـە فەرەنساو برۆکسیل ماوەتەوە.

دواتـر سـاڵی (١٨٩٣) لـە باڵیۆزخانـەی سـتۆکهۆڵم ئـەرکی وەرگـرت. هــەر دوای ئــەوەش، بــوو بــە ئەنــدامی (کۆمەڵــەی ئیتیحــادو تــەرەقی)و لــەدژی بەڕێوەبەرایەتیەکــەی ســوڵتان عەبدولحەمیــدی دووهــەم کەوتــە کارو چالاکی.

ئـەنجامی کـارو چـالاکیەکانی (کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی)، بـوو بەهۆی ڕاگەیاندنی قۆناغی دەستووریی دووهەمو سەپاندنی تەواوەتی دەسەڵاتی ڕێکخستن بەسەر بەڕێوەبەرایەتیدا. بەڵام شەریف پاشا دوای

---

* مەشرووتەی دووهەم.

ماوەیەكی كورت لە (كۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی) جودا بوەوەو كەوتە ڕیزی نەیارانەوە. ناوبراو هۆی دەست لەكار كێشانەوەكەی خۆی لە داوانامەكەیدا بەم شێوەیە دێنێتە سەر زمان: ((كۆمەڵە بە لاڕێدا چووەو بەرەو دوڵ و قووڵاییەكی مەترسیدار دەچێ)). هەروەها دەڵێ: نامەوێ خۆم بخەمە بەر ئەو بەرپرسییەی كە لە ئەنجامی یاریكردنەوە بە چارەنووسی خەڵك دێتە ئاراوەو، دەمەوێ خۆمی لێ بپارێزم.

بەگوێرەی ئەو شتانەی كە دواتر نووسیویانە، دوای قۆناغی ئەزموونێكی كورت و كاریگەر، دژایەتی لەنێوان ئەوان و سەركردە ئیتیحادیەكاندا دروست بوو. ئەم دژایەتیە تەنیا شتێكی زانستی و سیاسی نییە، بەڵكوو دژایەتیەكی ڕەوشتیشە. ئیتیحادیەكان ئەو كەسانەیان دەكوشت كە بەگوێرەی ویست و داخوازیەكانی ئەوان نەدەجووڵانەوەو حەزیان لەوانە نەدەكرد. بەم جۆرە كەوتبوونە ناو داوی هەڵویستێكی خراپی دوور لە بەها ڕەوشتیەكان. هەر لەگەڵ بەدەستەوەگرتنی بەڕێوەبەرایەتیدا، لەجیاتی ئەوەی خۆیان بە كێشەكانی وڵاتەوە خەریك بكەن، یەكسەرو بە شێوەیەكی ناڕەوا دەستیان كرد بە پڕكردنی كاسەو گیرفانەكانی خۆیان.

شەریف پاشا بەرامبەر بەم جۆرە هەڵوێستانەی ناو ڕێكخستن ڕاوەستاوەو، لە جێ و ڕێی جۆراوجۆردا ڕەخنەی لێ گرتووە. بەڵام ڕەخنەكان لەوە زیاتر كە سەركردە ئیتیحادیەكانیان كردووە بە دوژمنی خۆی، كەڵكی هیچ شتێكی تریان نەبوە. جیابوونەوە لە كۆمەڵە، ڕێگەچارە نەبوو بۆ شەریف پاشا، بەڵكوو پێویست بوو وەك پیاوێكی بەرپرسی دەوڵەت، ئەو ناهەقی و ستەمانە كە بینیونی، بدركێنێ. بەڵام

کۆمەڵــەی ئیتیحــادو تــەرەقی ئــەو ســینگ فروانییــەی نــەبوو کــە ڕێ بــە ڕەخنــەگرتن و ئۆپۆزیــسیۆن بــدات. هــەر لەبــەر ئەمــەش شــەریف پاشــا چــووە دەرەوەی وڵات و، لەوێ درێژە بە بەرهەڵستی و دژایەتیەکەی خۆی دا.

جیابوونــەوەی شــەریف پاشــا و چــوونە ڕیــزی نەیارانــەوە، لەلایــەن (ئیتیحادو تــەرەقی)یــەوە وەك ڕووداوێکــی ئاســایی چــاوی لــێ نــەدەکرا. ئەمــە بەشێوەیەکی ئاشکرا لــە هەڵوێستی ئیتیحادیەکانــدا بەرامبــەر بــە شەریف پاشا دیاردەبێ.

لایــەنگرانی کۆمەڵــە لەپێــشدا، دەســتیان بــە بڵاوکردنــەوەی قــسەو باسی جۆراوجۆر کرد لەسەر شەریف پاشا، تا دەست بەستراوی بکەن و هیچ کاریگەرییــەکی نــەهێڵن. شــەریف پاشــا، بەگوێرەی قسەی ئەمانــە، داوای پۆستی باڵیۆزی گەورەی لەندەنی کردووە بۆ خۆی. بەڵام کاتێك ئــەو ئەرکــەی پــێ نەســپێردراوە، یەکــسەر دەســتی بــە دژایــەتیکردن کــردووە. ڕووی ئــەم باس وخواسانە لەســەر ئەوەیــە کــە وەهــای نیــشان بــدات شــەریف پاشــا کەســێکی بەرژەوەندپەرســت و پلەوپایــەخوازو بێشەخسیەتە.

جگــە لــەوە، ئیتیحادیــەکان هــەر بەمــەوە نەوەســتان و هەڵوێــستەکانی خۆیــان تونــدتر کــردەوە؛ لەلایەکــەوە بــە ئامــادەکردنی نامیلکــەو نووسراوی هەمەجۆر هەوڵی تێکدان و ڕووخاندنی کەسایەتیی شــەریف پاشــایان داو، لەلایــەکی تریــشەوە بــە دەرکردنــی بڕیــاری پاشملــەی ئیعدامی شەریف پاشا، ویستیان لەبەردەم ڕای گشتیدا وەك تاوانبارێك لەقەڵــەمی بــدەن. تەنانــەت ئــەم هەڵوێــستەیان بەرامبــەر بــەو کەســانەش نیشان دا کە گومانی ئەوەیان لێ دەکردن وا پەیوەندییان بەوەوە هەیە.

هـەوڵی پاکـسازیو قووتـدانو لـەناوبردنی نـەیارانی خۆیـان دەدا بـە ڕێگـەی گـرتن بـە ئیـددیعای سـەرپێیی و موحاکەمـەو زینـدانیکردنو دوورخستنەوەی ئەو کەسانەی وا هاوڕێو لایەنگری بوون.

کتێبـە بچکۆلانەکەی (بەرامبـەر بـە هیچ‌وپـووچ) کە مەزندە دەکرێ ساڵی ۱۹۱۰ بە "سولەیمان نەزیف"یان نووسیبێ، نموونەیەکی سەیری هەڵمەتی پڕوپاگاندەی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی‌یە بۆ سەر نەیارانیان.

نـاوەڕۆکی کتـێبی (بەرامبـەر بـە هیچ‌وپـووچ)، کـە لـە شـێوەی (ئـەم نامیلکەیـــە باســـی وەزعو حـــاڵی باووبـــاپیری شـــەریف پاشـــای ڕۆژنامـەنووسو بـاڵوێزی پێـشووی سـتۆکهۆڵم دەکـات)دا پێـشکەش کـراوە، لـەڕووی نیـشاندانی ئاسـتی ئـەو پڕوپاگاندەیـەوە کـە لـەدژی شـەریف پاشـا بـەڕێوەبراوە، گرنگییـەکی تایبـەتی هەیـە. ئـەم کتێبـە بـچکۆلانەیە، هـەر لەسـەرەتاوە تـا کۆتـایی، پـڕە لـە سـووکایەتیو تاونبارکردنی لەم چەشنە: ((ئەم تاونبارە ناسنامەیەکی هەیە کە باسی بـاوکێکی سـولەیمانیەیی بـەناوی سـەعید پاشـاوە تێـدا دەکـات، بـەڵام لەڕاستیدا دیـار نییـە لـەکوێوە هـاتووەو، تەنانـەت لـەوە دەچـێ بـاوكو دایکـی ڕاستەقینەشـی دیـار نـەبن)). ((ئـەم خیانـەتکارە کـە بـە نـاوی وڵاتپارێزییـەوە خـۆی شـاردبووەوە، یەکێکـە لـە خاشـاکە پـیسو کۆبووەوەکـانی دەورانـی پێـشوو))، ((لـە شۆڕشـی یەکەمـدا کەسـێکی دووڕوو بووە، بەڵام لە شۆڕشی دووهەمدا ڕووی ڕاستی ئاشکرا بووە)).

سەرەڕای ئەو هەموو کاری پڕوپاگاندەیەی کە دژ بە شـەریف پاشا بـەڕێوە بـرا، کۆمەڵـە بـۆ یەکـەمجار بـە شـێوەیەکی پاشملـە لـە دادگـای (دیـوانی شـەڕ)دا بڕیـاری لەسـێدارەدانی بـۆ شـەریف پاشـا دەرکـرد.

هەنـدێك لـە هاوڕێکـانی و نەیارانیـشیان بـە تـاوانی (دەسـتەی خیانەتکاران) زیندانی کردو دوورخستەوە.

هـەروەها لـە پـاریس هـەوڵێکی تیرۆرکردنـی شـەریف پاشـایان دا، بـەڵام سـەرکەوتوو نـەبوو. شـەریف پاشا، بۆ ئەوەی بتـوانێ دژایـەتی خـۆی بکاتـە شتێکی ڕێکخراو، پارتێکی بەناوی (پـارتی ڕیفـۆرمی بنـچینەیی عوسـمانی) (Le parti Radikal Ohoman)یـەوە دامەزرانـد. مانگنامەیـەکی تـورکی-فەڕەنسیشی بەناوی "مەشرووتییەت"ـەوە دەرکرد.

بە شـێوەیەکی گـشتی، هـەوڵی دروسـتکردنی بەرەیـەك و هاوکـاریی لەگـەڵ هـەموو کەسـایەتی و ڕێکخـراوە نەیارەکانـدا دا، بـە کۆشـش و سەردانەکانی خۆی لەلای حکوومەتی فەڕەنسا، دەیویست کارێك بکات حکوومـەتی فەڕەنـسا هاوکـارو پـشتیوانی بەڕێوەبـەرێتیی ئیتیحـادو تەرەقی نەبێ. بەڵام ئەم هـەوڵ و تەقەلایـەی لە ئەنجامدا وەك هەوڵدانێك بـۆ دروسـترکردنی دووبـەرەکی لـەنێوان حکوومـەتی پـاریس و دەوڵـەتی عوسمانیدا لەقەڵەم درا.

دوای ماوەیـەکی زیـاتر لـە چـوار سـاڵ و لـە سـاڵی ١٩١٢دا، هاتـەوە ئەسـتەنبوول و چـاوی بـە پادشـا کـەوت و، لـەوێ بـە بەڵگـەوە بڕیـاری پووچـەڵبوونەوەی حـوکمی ئیعـدامی لەسـەر خـۆی دەرکـرد. بـەڵام لـە بەسەردادانە بەناوبانگەکەی (بابی عالی)دا، ئیتیحادیـەکان سـاڵی ١٩١٣ حکوومەتیان بەدەست هێنایـەوە. بۆیـە دووبـارە بەناچاری گەڕایـەوە بـۆ پاریس. دوای تیرۆرکردن و کوژرانی مەحموود شـەوکەت پاشـا کـە ببـوو بە سەرۆك وەزیرانـی ئەوکاتـە (سـەدری ئـەعزەم)، ئیتیحادیـەکان دیسان لـە هـەمان دادگـای (دیـوانی جـەنگ)داو بەبەهانـەی ئـەوەوە کـە شـەریف

پاشا دەستی لەم کارەدا هەبوە، بڕیاری ئیعدامیان لەسەر دەرکردەوە. لەگەڵ ئەندامە ڕاکردوەکانی باڵی (حوڕپیەت و ئیئتیلاف)دا کەوتە هاوکاریو، بوو بەهۆی یەکگرتنەوەی ئەم باڵە لەگەڵ (پارتی ڕیفۆرمی بنچینەییی عوسمانی- اصلاحات اساسیەء عپمانیە فرقەسی)داو، لە ئەنجامی ئەمەدا ڕێکخراوێکی تریان بەناوی (دەستەی حوڕپیەت و ئیئتیلاف)ەوە دامەزراندو، خۆیشی سەرۆکایەتیەکەی وەرگرت.

شەریف پاشا هەموو بیرو بۆچوون و ئایدیالەکانی خۆی لە نووسراوەکانی ناو "مەشرووتییەت"دا هێنایە سەر زمان. ئەگەر بەگوێرەی نووسراوەکانی "تانەر تیموور" کە لە نووسینەکانی ناو "مەشرووتییەت"ی شەریف پاشای کۆڵیوەتەوە (دوژمنێکی ئیتیحادچیەکان / شەریف پاشاو ڕۆژنامەی مەشرووتییەت، کۆمەڵگاو مێژوو، ساڵی ١٩٨٩، ژمارە ٧٢، لاپەڕەی ١٧-٢٠) سەیری شەریف پاشا بکریێ، دەردەکەوێ شەریف پاشا یەکێك بووە لەو کەسانەی وا بەرامبەر بە ئامانجەکانی ١٩٠٨ دروست ماوەتەوە. بەگوێرەی بۆچوونی ناوبراو ((نیشانەو سمبولی دۆزەکەی و شێوەی شیکردنەوەی بۆ دەسەڵاتی ئیتیحادی، شتێکی سەیرو زۆر جیاوازترن لەو تێزانەی کە تا ڕۆژی ئەمڕۆ ماونەتەوەو، تەنانەت باڵادەستن و بەردەوامیشن)). شەریف پاشا لە نووسینەکانی خۆیداو کاتی ڕەخنەگرتنی لە ئیتیحادو تەرەقی، زیاتر هەڵوێستەی لەسەر سیاسیەتی شۆڤینیانەو جیاوازی دروستکردن دەکرد، ئەوەیش کە چۆن ویستوویانە گوشاری ئۆپۆزیسیۆنی بەرهەمی ئەم سیاسەتانە بە ئەشکەنجەو تاوانکاری لەناوبەرن و، نموونەی جۆراجۆر دێنێتەوە.

بۆچوونەكانی شەریف پاشا تایبەتن بە، هەم سیستمێكی سیاسیی دەستووری وا كە گرووپە ئیتنیو دینیەكان بە هاوبەشی بەشداریی تێدا بكەنو، هەم سیستمێكی ئابووریی لیبراڵیش كە گەشەپێدانی وڵات بپارێزێ. وەكوو هەموو سیاسەتمەدارانی سەردەمی خۆی، دوور بووە لە ویستی سەربەخۆیی. هەروەها بەرامبەر بە پەیوەندیی دیپلۆماسیی ئیتیحادیەكان كە زۆرتر دەیانویست ڕوو بە ئەڵمانیا بن، لایەنگری پەیوەندیی دیپلوماسیی ئینگلتەرە–فەڕەنسا بوو.

لە بەشی كۆتایی كتێبەكەو بەشی سەبارەت بە بەرنامەكانی پارتەكەیدا، بۆچوونەكانی شەریف پاشا لەسەر ئەم بابەتانە بە شێوەیەكی كورت دەبینرێن.

دوایین چالاكییەكی سیاسی كە شەریف پاشا ویستوویەتی ئەنجامی بدات، هەوڵدان بووە لەدوای شەڕی یەكەمی جیهانییەوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێكی كوردی. شەریف پاشا وەك نوێنەری كورد بەشداریی كۆنفرانسی ئاشتیی پاریسی كردو بەهۆی (چەند یادداشتێك سەبارەت بە داخوازیە ڕەواكانی گەلی كورد) (Memorandum sur les Revendicatios du peuple Kurde)ەوە، گەلی كوردی پاراستو داوای دامەزراندنی دەوڵەتێكی كوردیی كرد لە چوارچێوەی پرەنسیپەكانی "ویلسۆن"دا و، پەیمانێكی لەگەڵ "بۆگۆس نوبار پاشا"ی نوێنەری ئەرمەنیەكاندا لەم بارەیەوە مۆركرد (١٩٢٠). شەریف پاشا، فەلسەفەی سیاسیی خۆی، لەسەر ڕەخنەگرتن لە شۆڤێنیزم داڕشتووە. شایانی باسە، ئەگەر چاوێك بە ژیانی سیاسیی ڕابردووی شەریف پاشادا بخشێنرێ، دەبینرێ هیچ باسی

مافەکانی گەلی کوردی نەکردووە. ئەم مەسەلەیە، دەشێ بە شتێکی سەرسوڕهێن دابنرێ. جێی وتنە، زۆربەی مونەووەران و ڕۆشنبیرانی عوسمانی، سەرباری ئەوەی کە لە هەموو تەمەنی خۆیاندا ویستوویانە یەکێتی و یەکگرتوویی عوسمانی بپارێزن، بەڵام دواتر کە تێگەیشتوون ئەم پارچەپارچەبوونە هەر دروست دەبێ، ئەمجا کەوتوونەتە خۆیان و ویستوویانە گەلەکەیان لەوبارەیەوە ئاگادار بکەنەوە و پارێزگاریی مافەکانی بکەن.

لە سالآنی ١٩١٠ بەدواوە کە دەوڵەتە گەورەکانی ڕۆژئاوا بەرنامەیان بۆ دابەشکردن و هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەخستە ڕوو و دەیانویست ئەم دەوڵەتە داگیر بکەن، شتێکی ئاسایییە کە شەریف پاشایش لەکاتی جێبەجێکردنی ئەم بەرنامانەدا لە مافەکانی گەلەکەی دووابێ و سەربەخۆیی هێنابێتە ڕۆژەڤەوە. ئەمە شتێك نییە کە کەس لێی تێنەگات. ئەم هەڵوێستەش پەیوەندیی بە شۆڤێنیزم و ئەوشتەوە نییە کە "تانەر تیموور" بە گەڕان بەدوای (دۆزو هەڵچوون)ێکی تازە ناوی دەبات (تەماشای بەشی گومان و دوودڵیەکان سەبارەت بە داهاتووی ئەم کتێبەی بەردەستتان بکەن).

شەریف پاشا ساڵە ڕەنگینەکانی ژیانی خۆی لە پاریس بەسەربردو، ساڵی ١٩٢٣ دا ڕۆیشتە قاهیرەو، تا مردن لەوێ مایەوە. زانیاریمان لەسەر ئەم بەشەی دوایی ژیانی شەریف پاشا نییە، لە دەرەوەی ئەم کتێبە بەردەستتان. (Memorandum sur les Revendications du Peuple Kurde)و یەکێکی تریشی بەناوی (Quelgues Reflexions surla Gure١٩١٣)ەوە هەیە.

ئـەم کتێبـەی بەردەسـتمان کـە سـەردێڕە تایبەتـەکانی تێکۆشـانی نیـشتمانی، دژایـەتیکردنی ئیتیحـادو تـەرەقی، بـەرەو مەشـڕووتییەت (دەستوور)–من و ژیانم دەگرێتەوە، گێڕانەوەی ئەو خەباتە بێئامانەیە کـە بەرامبـەر بـە ئیتیحـادو تـەرەقی کردوویـە. لەگـەڵ ئەمەشـدا، بـیرو بۆچـوون و ئایدیالـەکانی شـەریف پاشـا، بەڵگەیـەکی گرنگـی قۆنـاغی مەشـڕووتییەتە کـە ڕووداوو کەسـایەتیە گرنگـەکانی ئـەو سـەردەمە دەنرخێنێ. هەر لەبەر ئەمەو سەرەڕای ئەوەی کە بابەتی وای تێدایـە دەبـێ بـەهۆی ئـەوەی وا دووبـارە زۆر بابـەتی تـری ئـەو سـەردەمە بخەینـەوە بـەر بـاس و نرخانـدن، بـەڵام لـەم بارەیـەوە بایـەخی زیـاتری هەیە.

ا: ئوزاڵپ

پێشەکی

بەرلەوەی بچمە سەر بابەتە سەرەکیەکە، هەست بە پێویستی ئەوە دەکەم کە دەمەتەقێیەك لەگەڵ خوێنەرانمدا بکەم و لەو ڕێیەشەوە باسی بیرو بۆچوونەکانی خۆم بکەم.

نازانم لەبەر چ هۆیەکە وا (مەشرووتییەت)[1] و دوژمنانی ئازادیەکانمان بە هیچ جۆرێك حەزی دەرکەوتن و ئاشکرابوونی خودایی ئەو ئارەزوە پیرۆز و ئامانجە بەرزانەیان لەدڵدا پەروەردە نەکردووە کە ئەمڕۆ پاڵی بە ئێمەوە ناوە بەرەو ئەم دوورخراوەییە

[1] مەشرووتیەت، قۆناغی بەڕێوەبەرایەتی و دەسەڵاتی دەستووری و پارلەمانیی کاتی عوسمانیەکانە. ئەم قۆناغە لە کارەکەی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەمەوە، کە دەستووری بنچینەیی ڕەت کردەوەو پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە، دابڕانێکی تێدەکەوێ و، دەبێ بە دوو بەشەوە: مەشرووتییەتی یەکەم لە ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٨٧٩ وە کە دەستووری بنچینەیی پەسندکرا تاوەکوو ١٣ی شوباتی ١٨٧٨ بەردەوام بوو. مەشرووتییەتی دووهەمیش کە وەك (دەورەی ئازادی) ناوزەد دەکرێ، لە ٢٣ی تەموزی ١٩٠٨ ـەوە کە دووبارە دەستووری بنچینەیی کەوتەوە مەیدانی جێبەجێکردن تا ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩١٨ بەردەوام بوو. لەم قۆناغەدا کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەڕێوەبەرێتیی سوڵتان عەبدولحەمیدی لەلای خەڵکی شیرینتر کردو لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەم و کۆتایی ئەم قۆناغەدا ئیمپراتۆریای عوسمانی دابەش کرا.

ئارەزوومەندانەیە. بەهەر حاڵ ئەو شتانەی کە ئەوان تاکوو ئێستا بەرامبەر بە بیروڕاو بۆچوونەکانی ئێمە کردوویانە، لەڕێگەی ئەم شەڕەماندا نەبوە، بەڵکوو هەمووی بەرامبەر بە خۆمان و کەسایەتیمان بووە. خاڵی دەستپێکردنی ئێمە دەستوور بوو، کەچی ئامانجی سەرەکیی هێرشەکانی ئەوان، کەسایەتیی ئێمە بوو. ئێمە خوازیاری ئازادی بووین، بەڵام ئەوان بە خۆپەرستییەکی چەپەڵ و بێسوودەوە وەڵامیان داینەوە.

سەرەڕای ئەوەی کە زۆرجار، لە خەبات و کارو چالاکیە ئازادیخوازانەکەماندا، تووشی ستەم و تەنگانەو ئازار بووین، کەچی هەمووکاتێك بە مەبەستی پێشێلکردنی ئامانجە ئازیزەکانمان و ویست و نیازی نیشتمانپەروەریی و بەتایبەت مەشرووتییەتی عوسمانی، کەسایەتیی ئێمەیان کردە نیشانەو، چەقاوەسوویی و سووکایەتی و هێرشیان بەرامبەر کردین. لایەنی ناسۆرو سەیری ئەوانەی وا دەسەڵاتیان سەراوژێر کردو، کوێرایی و نەزانی و دوژمنایەتیی بیروڕاو بێزهاتنەوەیان لە ڕەوشت و مەردایەتیدا لەگەڵ خۆدا هێنایە ئاراوە. ئەوەبوو لەژێر دەمامکی (مەشرووتییەتێك)دا خۆیان خستە مەیدانەوە. ئەم هەوڵدان و کۆششە نەزانانەی کە هیچ کاتێك شتێکی شەرەفمەندانە نەبوە، زۆری نەخایاند. ئەمڕۆ تا ئاستێك، بە هەموو ناسنامە ڕیسواو نەدارەکەیانەوە، دەرکەوتوون و ئاشکرا بوون..

ئەوانەی بە دۆست و دوژمنەوە وا هێرشیان کردە سەر ئێمە، ئەمڕۆ شەرمەزار بوون، چونکە ئێمە هەر لەسەرەتاوە دەمانگوت ((زۆری پێناچێ هەق و ڕاستی دەکەونە مەیدانەوە)). لەڕاستیشدا وەهای لێ

هــات. كــات بــه دەرچــوونێكی پــڕ لــه تووڕەییــەوه ئــەو دەمــامكی دووڕووییـــەی داكێـــشاو دڕانـــدنی و پارچەپارچـــەی كـــرد. دڵنیـــام بـــه بـــاوەڕێكی پتـــەوەوه كـــه دانەبەزێتـــەوه، دۆزی نەتـــەوەییمان دوای ماوەیەكی تر به هەموو لایەنێكیەوه دەكەوێته سەر (شانۆ)ی عەدالەت.

لەڕێگەی ئازادیخوازیدا، بەرامبەر بەو خیانەته پیس و خیانەتكاره گەمژەو تاوانبارکرانه ناڕەوایانەی که دەهەق به ئێمه كراون، چی دەبێ با ببێ، باوەڕمان به چاوپۆشیكردن له مافی خۆپاراستن نییه، هەر بۆیه وەڵامیان دەدەینەوه.

لەڕاستیدا ئەم كتێبه بچووكه، كورته مێژوویەكی بەسەرهاتەكانی تەمەنێكه كه لەڕێگەی نەتەوەو مەشرووتییەتدا تووشی دەیان ئاژاوەو خەفەت و مەینەت بووه. چەندین ڕووداوی خەفەتاوی و ویژدانبڕمان بەسەردا هات، لەپێناوی ئەم دۆزه خۆشەویستەماندا، چەندین شتمان له دۆست و دوژمن بینی و، دەیان دەقیقەمان به بەدبەختی بەسەربرد.

هەموو ئەم كێشانه، لەگەڵ ناوەڕۆك و ڕاستیەكانیدا، بەشێوەیەكی ڕاست و دروست خرایه پێش چاوان. هیواو مەبەستی سەرەكیمان ئەوەیه، وەكوو هەڵەكانی تریش، لەم ڕێگەیەوه تا ئەو جێگایەی كه بتوانین به پشت بەستن به ئەزموونەكانمان، باسی بیرو بۆچوونی ئازادیخوازەكـــانی عوسمـــانی و بنـــەماكانی مەشـــرووتییەت بـــۆ هاوولاتیەكانمان بكەین. هەروەها دەمانەوێ لەسایەی ئەمەوه، لەگەڵ پاراســتنی مافەكانمــدا، خزمــەتێكی مەشــرووتەپەروەرانه بــه گــەلی عوسمانی بكەین و ڕێگەیەكیان پێشان بدەین. ئەمەش بەختیارییەكی بەهادار و گرنگه، هەر بەوپێوانەیەش تووڕەیی و گرژی دروست دەكات.

هەموو بەسەرهاتە پڕ لەئازارەکانم وەکوو خۆی باس کرد. دیاریکردنی عەدالەت و سەقامگیرکردنی مافیشم بۆ گەلە بەرێزەکانی عوسمانی هێشتەوە، کە هەمووکاتێك ویستوومە سروشتە بەرزو پاکەکەی تەسلیمی ئەوان بکەم. ئیدی لەمەوبەدوا دوژمنانمان چی لەبارەی ئێمەوە دەڵێن با بڵێن، هەموو بڕیارێکی ئەو دادگا نەتەوەییە بەڕاستی وەردەگرمو پەسندی دەکەم. خۆی لەبنەڕەتدا هۆی ئەوەی کە ڕای گشتی لەگەڵ ئێمەدایە، دەچێتەوە بۆ زیاتر بەسترانەوەی ئەوان بە ڕاستی و هەقەوە. ئەمە هەر لەئێستاوە وای لە ئێمە کردووە ئەم نامەی پارێزگارییە بنووسین کە ئەمڕۆ ئارەزووی بەرزبوونەوەو پێشکەوتنیان لە عوسمانییەتدا هەیە.

ئیدی سەرەڕای لافوگەزافی ستەمخوازەکان، ویژدانێکی گەورەو ڕەسەن لەم چوارچێوەیەدا دەژی. کەوابوو ((مافی ڕۆشنگەری هی قوتابخانەیە)) و ((مافی ڕوونکردنەوەی ڕاستیەکانیش هی کەسانی عاقڵ و ژیرە)).

۱۹۱۱: پاریس-شەریف

بەشی یەکەم

(دوای سەرکەوتن)
بەرەو دنیای مەشرووتییەت دەڕۆیشتین

١٠ی ئـاب[٢] ڕۆژێکـی گـەورە بـوو، بـە هـەموو بەرەکـەتی خۆیـەوە

---

[٢] ڕێکخـراوی کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی ٣ی حـوزەیرانی ١٨٨٩ لـە مەکتـەبی پزیـشکیی عەسـکەری لەلایـەن ئیـسحاق سـکووتی و ئیـبراهیم تـەموّو عەبـدوڵڵا جەودەتو محەمەد ڕەشیدو حیکمەت ئەمینی قۆنیەیی‌یەوە دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە، سەرەتا ناوی کۆمەڵەی "ئیتیحادی–عوسمانی"ی لەخۆ نابوو و، دواتریش لەپاش ڕاپەڕینەکەی ١٩٠٨ ـەوە تـا کۆتـایی‌ی مەشـرووتییەتی دووهـەم، لەگـەڵ هەنـدێك پچڕانی ناوبەناودا، دەسەڵاتو بەڕێوەبەرێتی‌ی دەوڵەتی عوسمانیی لەدەستدا بوو. ئامـانجی سـەرەکی‌ی ئـەم ڕێکخـستنە بەرەنگاربوونـەوەی بەڕێوەبـەرێتی‌ی سـوڵتان عەبدولحەمیدی دووهـەم بوو. ئـەم ڕێکخـراوە، سـاڵی ١٨٩٤ پەیوەنـدیی بە ئەحمـەد ڕەزاوە کرد لە پاریس. ساڵی ١٨٩٥ ناوی خۆی گۆڕی‌و بوو بە "کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی‌ی عوسمانی". لەوەبەدواش، زۆربـەی کارو چالاکیەکانی خـۆی لـە دەرەوەی وڵات بەڕێوە دەبرد" لە پاریس گۆڤاری "مەشوەرەت" ناوو لـە میسریش گۆڤارێکی بـەناوی "میزان"ـەوە دەرەدەکردو، هـەر لـەدژی دەوڵـەت ژمارەیـەکی زۆر نامیلکـەی جیاوازی بڵاوکردەوە. دواتر "موارد میزانجی" بوو بە سەرۆکی ڕێکخستن.

ئـەم ڕێکخـراوە دووجـار هـەوڵی کودەتـای دا لـە ئەسـتەنبووڵ. بـەڵام هـەردوکیان ناسـەرکەوتووانە کۆتایی‌یـان پـێ هـات. دوای ماوەیـەك، مـوردا میزانجـی وازی لـە سـەرۆکایەتی‌ی ئـەم ڕێکخـراوە هێنـا و ئەحمـەد ڕەزا جێگـای گرتـەوە. بـە هـاتنی د. بـەهادین شـاکیرو د. نـازم بـۆ پـاریس، ئـەم ڕێکخـراوە لـە بـاری کـارو چـالاکییەوە زینـدووترو بـەهێزتر بـوو. شـایانی باسـە، ئـەم ڕێکخـستنە لـەم کاتانـەدا زیـاتر قورسایی‌ی دەخستە سەر بەشی ڕاگەیاندنو پروپاگەندە.

ساڵی ١٩٠٧ لەگەڵ ڕێکخراوی "کۆمەڵەی ئازادی‌ی عوسمانی"دا کە ساڵێك بەر لەوە لە (سەلانیك) لەلایەن کۆمـەڵێك ئەفسەرەوە دامـەزرابوو، بوو بەیـەك. لەمـەودوا ئیدی ڕێکخستن دەیتوانی کاروچالاکییەکانی خۆی لە ناوەوەو دەرەوەی وڵاتدا بە ئاسانی ئەنجام بدا، بەتایبـەتی لـە (ڕۆمـەلی)و، هـەتا لـە گونـدەکانیش بڵاوبووەوە. چالاکی‌و کاری تیرۆر لە (سەلانیك)و (مەکدۆنیە) دەسـت پـێکران. ئـەنوەر بـەگو نیـازی بـەگ، هەندێك دەستەو تیمـی تایبـەتیان بـەناوی (تـابووری نەتـەوەیی)یـەوە دروسـت کردو

لەنێوچیاکاندا جێگیر بوون. لەم بەینەدا دەوڵەت "شەمسی پاشا"ی بۆ سەرکوتکردنی ئەمانە ڕەوانەکرد، بەڵام لە (ماناستر) کوژراو "عوسمان پاشا"ش ڕفێدراو برایە نێوچیا.

چالاکیی ناردنی تەلگراف بۆ دەربار بە مەبەستی جێبەجێکردنی دەستوورو بانگهێشتکردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك بۆ کۆبوونەوە، لە هەموولایەکەوە دەست پێکرا. ڕۆژی ٢٣ی تەمووز ئازادی لە ماناستر ڕاگەیاندرا. دوای ئەم ڕووداو و پێشکەوتنانە، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم بە ناچاری داخوازایەکانی کۆمەڵەی قەبووڵ کرد. بە ڕاگەیاندنی دووبارەی مەشرووتییەت لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٠٨دا، پێشوازییەکی زۆر لەنێو خەڵکدا لە کۆمەڵە کرا. ئەمە وای لێ هاتبوو کە ئیدی بە شێوەی (ڕێکخراوی پیرۆز) باسی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی دەکرا. ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی کە دەسەڵاتی ڕێکخستن لە دەسەڵاتی بەڕێوەبەرایەتی و حکوومەت زیاتر بێ. دواتر ساڵی ١٩٠٨ وەکوو پارتێك بەشداریی لە هەڵبژاردنەکاندا کردو، بە جیاوازییەکی زۆرەوە (لە باری ڕێژەی دەنگەکانەوە) سەرکەوتنی بەدەست هێنا.

لەگەڵ ئەمەشدا ڕێکخستن دیسان وەکوو جاران بە شێوەی کۆمەڵەیەکی شاراوە درێژەی بە کاروباری خۆی دەداو ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندیو بەڕێوەبەرایەتی لە کۆبوونەوەی شاراوەدا خۆیان هەڵدەبژاردو، ئەمانەی بۆ ڕای گشتی ئاشکرا نەدەکرد. کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەرامبەر بە کابینەکەی "کامیل پاشا" دەنگی بێمتمانەیی داو، بەو جۆرە حکوومەتی لەسەر کار لابرد. دوای ڕووداوی ٣١ی مارت، سوڵتان عەبدولحەمیدی لەسەر کار لابردو، هەموو لایەنێکی ئۆپۆزیسیۆنی سەرکوت کرد. هەرچەندە جاروبار کابینەی دژی کۆمەڵە دەهاتنە سەرکار، بەڵام کۆمەڵە ئەمانەی بە تەنگ پێهەڵچنینەکانی خۆی ناکاریگەر دەکردو دەیخستنە ژێر تینوتاوی خۆی. دوای ساڵی ١٩١٣، بەڕێوەبەریتیی ڕێکخستن کەوتە دەستی ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو جەمال پاشا.

دوای ئەو شکستانەی کە ڕێکخستن لە یەکەم شەڕی جیهانیدا ڕووبەڕووی بووەوە، کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بە بەستنی کۆنگرەیەکی نائاسایی بڕیاری

دەرکـەوت. بـە لەبەرچـاوگرتنی ئـەو دەرکەوتنـە پـڕ لـە دڵخۆشـیانەی ئەوکاتە، پێویستە بگوترێ ئەو ڕۆژە کاریگەرییەکی سیحراویی لەسەر ژیانی نەتەوەییمان داناوە. ئیدارەی پێشوو و، لەسەرووی هەموویەوە سـوڵتانە زۆردارەکـەی، کـە ئـەنجامێکی خراپـی بێحکوومـەتی و بێئیرادەییـەکی ڕووخێنـەرو قەیراناوییـەو سـەدان سـاڵە بەردەوامـە، سـاڵانێکی درێـژی دەورانێکـی گـڵاوی کۆیلایـەتی و دەرنـەبردنی پـڕ لـە کینەو نەفرەت و ئازاری بەسەر خەڵکی عوسمانیدا سەپاند. لەکاتێکدا هیچ چاوەڕوان نەدەکرا، سەرهەڵدانێکی عەسکەری لە (ڕۆمەلی) ڕووی داو، بەسایەی سەری ئەوەوەو لەبەر ئەوەی کە داوای وەرگێرانی ماف ئاساییی گەل یا دانانی یاسای بنچینەیی[٤] کرا، ئەو مافە درا بە خەڵك.

هەڵوەشـاندنەوەی خـۆی داو، لـە ڕێگـەی ڕێکخـستنێکەوە بـە نـاوی "گرووپـی تەجـەدود"ەوە هـەوڵی درێژەپێـدانی چـالاکیەکانی خـۆی دا لـەناو وڵاتـدا. دوای ئاگربەسـت، بـە شـێوەیەکی گشتی هـەموو بەرپرسـانی کۆمەڵـە ڕایـانکردە دەرەوەی وڵات. زۆربـەی کادێرەکـانی (ئاسـتی خـواروتر – کـادێری هـەرێمی)ی کۆمەڵـەش بەشـداریی تێکۆشـانی نەتـەوەییان کـرد. هەرچـەندە ئیتیحادچـییەکان، دوای ڕزگـاری، کەڵکەڵـەی وەرگرتنـەوەی دەسـەڵاتیان خـستبوە سـەری خۆیـان، بـەڵام ڕووداوی تیرۆری ١٩٢٦ لە ئەزمیر، بوو بە مایەی کۆتایی و ئەنجامی ئەم ڕێکخستنەو زۆربەی ئیتیحادچییەکان یا بە ئیعدام یان زیندانیکردن (بۆ ماوەیەکی درێژ) تاوانبار کران.

[٤] دەستووری بنچینەیی، ئەو یاسا بنەڕەتییە کە گۆڕانی حکوومەتی عوسمانیەکان لـە مۆنارشـییەتی ڕەهـاوە بـۆ حکوومـەتی یاسـایی و مەشـرووتییەت دیـاری دەکـات. دوای ئەوەی سوڵتان عەبدولحەمید، لە ئەنجامی هەوڵدانی ئەورووپییەکان و کەسـانی وەکـوو مەدحـەت پاشـاوە، سـاڵی ١٨٧٦ (٣١ی ئـاب) هاتـە سـەر دەسـەڵات، باسـی دانـانی دەسـتوورێکی بنـچینەییش هاتـە ئـاراوە. لـەباتی ئـەو چوارچـێوەیەی کـە

مەدحەت پاشا بەناوی یاسا تازەکانەوە ئامادەی کردبوو، سوڵتان عەبدولحەمید فەرمانی وەرگێڕانی دەستووری بنچینەیی فەڕەنسای دەرکردو داوای لە ئەنجومەنی وەزیران کرد چوارچێوەیەکی تازە ئامادە بکەن. دوای ئەوەی چوارچێوەی داواکراوی دەستوور، لەلایەن دەستەیەکی بیست و سێ کەسییەوە ئامادەکرا، ئەنجومەنی وەزیران دوایین شێوەی پێداو خستیە بەر دەستی پادشاو، دواتریش لەلایەن پادشاوە ڕاگەیەندرا (٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٨٧٦) ئەم دەستوورە لە ئیرادەی یەکلانەیەی پادشاوە سەرچاوەی دەگرت و، بەر لە هەمووشتێك بنەما باوەکانی بەڕێوەبەرێتیی دەوڵەتی عوسمانیی ڕەچاو دەکرد.

مافی پادشایەتی، بەگوێرەی ئەمە، هی کوڕان و نەوەکانی عوسمانەو هەموو کەس و لایەنێکیش ئەمە زامن دەکات. لەگەڵ ئەوەیشدا کە پادشا زۆربەی دەسەڵاتەکانی دەمێنێتەوە، دیسان بەرامبەر بە شتەکان هیچ بەرپرسییەکی نییە. هەمان کات پادشا خەلیفەشەو ڕێ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکە دینیەکان خۆش دەکات. پادشا، سەدری ئەعزەم (سەرۆك وەزیران) و یەك بە یەکی وەزیران و (شێخول ئیسلام) دیاری دەکات و ئەرکیان پێدەدات. لەبەر ئەوە وەزیران بەرامبەر بە پەرلەمان بەرپرس نین، بەڵکوو دەبێ وەڵام بە پادشا بدەنەوە، پادشا دەتوانێ ماوەی کۆبوونەوەی مەجلیسی گشتی (ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك و سەناتۆ) کە ئۆرگانی یاسادانانی دەوڵەتە، کورت یا درێژ بکاتەوە. تەنانەت دەتوانێ، بە مەرجی ئەنجامدانی هەڵبژاردنێکی تر، مەجلیس هەڵوەشێنێتەوە. ئەندامانی بەشی (هەیئەتی ئەعیان)، یاخود سەناتۆی مەجلیسی گشتی، لەلایەن خودی پادشاوە دیاری دەکرێن. هەردوو بەشی مەجلیسی گشتی (هەیئەتی ئەعیان و ئەنجومەنی مەبعووسان یاخود نوێنەرانی خەڵك) بەرامبەر بە پادشا سوێندی وەفاداری دەخۆن و دەست بەکاری خۆیان دەکەن.

ئەو ئۆرگانەی کە دەستووری بنچینەیی بۆ یاسادانان دەست نیشانی کردبوو، بە شێوەیەکی گشتی لە ١٩ی مارتی ١٨٧٧ەوە تا ١٦ی شوباتی ١٨٧٨، لەگەڵ ئەوەدا کە جاروبار دابڕانی تێدا دروست دەبوو، نزیکەی پێنج مانگ بەردەوام بوو لەسەر کاری خۆی. بەڵام لەم ماوەیەدا، لەبەر ڕەخنەکانی خۆی، ڕق و تووڕەیی پادشای هەستاند. هەر لەبەر ئەمەش سوڵتان عەبدولحەمید شەڕی دژی ڕووسیای کرد بە

لە ئەنجامی خراپییەکانی ستەمکاریو داپڵۆساندندا، پێکەوە نەگونجانو بێجموجووڵی لەنێو خەڵکدا و نەفرەتێکی ترسناکیش لەنێو بنەماو توخمە سەرەکیەکاندا باو بوو.

ئەو ڕۆژە گەورەیەی (١٠ی ئاب)، ئەم هەموو پیساییو نەفرەتە ڕووخێنەرو دوژمنایەتییەی پاك کردەوەو کوژاندیەوە. بەڵام دوای سەرکەوتن، خەڵکی عوسمانی وایاندەزانی لەم شۆڕشەداو بەتایبەت دوای

بەهانەیەكو مەجلیسی گشتیشی خستە ناوو جارێکی تر بانگی نەکردنەوە بۆ کۆبوونەوە. لەمەودوا تا ساڵی ١٩٠٨ هەرچەندە لە باری یاساییەوە دەستوور وەکوو خۆی مابوەوە، بەڵام بە شێوەیەکی پراتیکی بەکار نەدەهێنرا. لەگەڵ ڕاگەیاندنی دووبارەی مەشرووتییەتدا (مەشرووتییەتی دووهەم) دەستووری بنچینەیی کەوتەوە مەیدانی جێبەجێکردن. دوای ڕووداوی ٣١ی مارت، هەندێك گۆڕانکاریی بەرچاو لە دەستووری بنچینەییدا کراو سیستمێکی مەشرووتەخوازو پەرلەمانتاری دامەزراو، ئیدی پادشا لەبەردەم دەستوورو پێکهێنانیدا بە بەرپرس دەزانراو، ئیدی بە پێچەوانەی جارانەوە حکوومەت وەڵامی بە پادشا نەدەدایەوە، بەڵکوو ڕاستەوخۆ بەسترابوەوە بە ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکەوە. بە واتایەکی تر، حکوومەتو ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك کەسایەتیی سەربەخۆی خۆیان بەدەست هێنا. شایانی باسە، هەندێك ماف و ئازادیی وەك دروستکردنی کۆمەڵەو ڕێکخراو، ماڤ کۆبوونەوە بە شێوەیەکی ڕەسمی بە یاسا لەم دەستوورەدا چەسپێندرا.

دوای دەست پێکردنی یەکەم شەڕی جیهانیو سەردەمی دەسەڵاتی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، دیسان وەکوو جاری پێشوو دەستووری بنچینەیی نەخرایە مەیدانی پیش پێکردنەوە. لە قۆناغی شەڕی ڕزگاریدا، تەنانەت ساڵی ١٩٢١، ڕێکخستنی سەرەکیی یاسا بڕیاری دا ئەو بەندانەی دەستوور کە لەگەڵ دەستووری تازەدا ناکۆکییان نییە، وەکوو خۆیان بمێننەوە. ساڵی ١٩٢٤، هەر ئەم ڕێکخستنە دەستووری تازەو ئەوەی ساڵی ١٩٢١ی پێکەوە هەڵوەشاندەوە.

ئـەم شۆڕشـە خێـرداره کـە ئێستا ئێمـە خەڵکەکـەیمان ملکەچـی حکوومـەتی داخراوی عەسکەری کردووه، لەنێو میانڕەوییەکداو بە کێبڕکـێ لەگـەڵ مرۆڤە ئازادەکانـــدا دەژیـــن. پێگەیـــشتووییەکیان بەرامبـــەر بـــە کۆبوونـــەوە ڕاگەیانـدراوەکان تـا هـەر ئازادییـەکی تـر نیـشان دا. هـیچ کاتێـك سـنووریان تێپەڕ نەکردو گەیشتنە ئەو ئاستەی کە ئەورووپاییـەکان سـەریان لـە ئاستی ئەمـەدا سوڕماو گوتیـان ((ئـەم خەڵکـە چـەند سـەیرە ! چۆنو چ کاتێك فێـری ئەم زانیاریو پەروەردەی ئازادییە بوون ؟)).

ئـەم بارودۆخـە تـا ماوەیـەك هـەروا بـەردەوام بـوو. مەشـرووتییەت، بەرەکـەتی خـۆی لـە هەرلایـەکی ئـەم وڵاتـەو سـەر هـەر کەسـێكو هـەر دەسـتەیەك ئاشـکرا کـرد. لـە مەیـدانی ڕاگەیاندنیـشدا، ڕۆحو جـۆشو خرۆشێك هەبوو. کۆبوونەوەی زانستی، ئەدەبی، سیاسی لەنێو خەڵکدا دەکـراو، دەسـتەو گرووپـی جیـاواز پێـك دەهێنـران. بـە کـورتی، ئێمـەو دنیـاش لـە شۆڕشـەکەمان ڕازی بووین. بـەڵام کەسـانێکیش هـەبوون لـەم بـــەختیاریو ئاســـوودەییو بەرزبوونەوەیـــە ڕازی نـــەبوون. ئەمانـــەش ئەوانە بوون کە دەیانویست بە بەکارهێنانی ئـەم شۆڕشـە ستەمکاریو داپڵۆســین بخەنــە کــارو زۆر ســەرکەوتوو نــەبوون. شــتێکی ســەیرە، دەرکـەوتنی بەرەکـەتی ئـەم مەشـرووتییەتەو وڵاتەکـەمان ئـەم کەسـانەی لەژێرەوە بێزار دەکردو وای لـێ دەکرن ناهـەقیو خراپـەکاری بکـەن بـۆ بەرژەوەنـــدی خۆیـــان. ئـــەو بەســـەرهاتو ناســـۆری زەحمەتانـــەی وا مەشـرووتییەت بەخۆیـەوە دیـونیو مـن هـەوڵ دەدەم یـەك لـەدوای یـەك باسیان بکەمو بیانسەلمێنم، هـەمووی لەسـەر ئـەم بنەمایـەو بـەپێی ئـەم خراپکاریانە دەرکەوت.

ئەو قارەمانە درۆینانەی کە بە درۆوەو بەناوی تێکۆشەری ڕێگەی ئازادییەوە خۆیان لەقەڵەم دەدا، بە شێوەیەکی نهێنیو شاراوە کەوتنە تێکدانو گلاوکردنی باشیو چاکیەکان، چونکە ئەو مەشرووتییەتە گەورەیە لە بایەخی ئەوانی کەم دەکردەوەو هیچ‌وپووچییانی دەخستە بەرچاو. ئەمەش، بەگوێرەی بەرژەوەندی ئەوان، شتێکی گونجاو نەبوو.

ئەوکاتەی دەورانی خۆنواندنو چەپڵەلێدان کۆتایی پێ هاتو بەسەرچوو، وەختی هەڵبژاردن هات. ئیدی بە شێوەیەکی ئاشکرا کەوتینە ناو فێڵو تەڵەکەبازی لە هەڵبژاردندا، کۆمەڵە –کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی– تەنیا بە دەست تێوەردانو جۆرکردنی چەند کەسێکی چاوچنۆک، هەموو توانایی و هێزێکی خۆی بۆ پاراستنی بەرژەوەندەکانی بەکار هێناو، لەو ڕێگەیەدا تەنانەت بنەماکانی مەشرووتییەتیشی پێشێل کرد. لەکاتێکدا خەڵك بە زانایی و نەزانییەوە بە شێوەیەکی سوپاسگوزارانەو ڕێزلێنەرانە تەماشای سوپایان دەکرد، لەملاشەوە دەیانویست بەگوێرەی ویستو خواستی جۆراوجۆر، شێوە بە کۆمەڵە بدەنو، گەمەیەکی زۆریان لەسەر ئەم باباتە کرد. پارچەپارچەکردنی ئەو یاسا بنەڕەتیەو ئازادیە پیرۆزەی کە تازە گەیشتبوە ئەنجامی خۆی، بەهۆی هێرشێکی چاوچنۆکانەوە، شتێکە نابێ شایستەی (پیاوە گەورەکانی ئازادی) بێ، کە دڵیان بە ویستو لافوگەزافی پێشەنگایەتیی ڕێگەی مەشرووتییەت لێی دەدا. لەبەر ئەوەی کە وەهاش بوو، لەملاو لەولاوە گلەییو سکاڵا دەستیپێکردو، تێکوشانی سیاسی بەناوی یاساوەو لەپێناوی ئازادیدا کەوتنە مەیدانەوە. خۆی لەبنەڕەتدا یەکێکی ئەو هۆیانەی کە بوو بە مایەی بەهێزبوونی ئەو نارەزاییانە، کۆکردنەوەی یارمەتی بوو بۆ کۆمەڵە.

بڕی ئەو پارەیەی کە بەناوی گەلەکەمانەوە لە خەڵکی ڕەشۆکی وەردەگیرا، زۆر نەبوو. بەڵام دزیی زۆر لەو پارەیەی کە بە زۆرەملێ و بەبێ هیچ هۆیەکی تر لە کۆنە دەوڵەمەندو پیاوماقووڵو ناوداران وەردەگیراو تاکوو ئێستاش بڕە ڕاستەقینەکەی بەشاراوەیی ماوەتەوە، دەکرا. لەمەبەدوا ئیدی قۆناغی قۆرخکردنی دەسەڵاتو نیشتمانپەروەریو، بەتایبەت قۆناغی تۆمەتبارکردن دەستی پێکرد.

هەموو پێکهاتەکانی وڵاتی عوسمانی لە موسڵمانو فەلەوە بگرە تا کوردو ئەرمەنیو تەنانەت دەستەو توخمەکانی نێو نەتەوەیەکیش، سالانێکی دوورودرێژ پێکەوە لەناو ناکۆکی و پێکدادانەدا ژیاون. ئەوکاتەش گرووپی (ئیتیحادو تەرەقی) هاتنە سەر حوکم، خۆیان بە لاوانی تورک (ژۆن تورک)[٥] لەقەڵەم دەدا. بەهۆی ئابوورییەکی دەوڵەتیی سەرسوڕهێنەوە، چارەنووسی نەتەوەییمانیان بەرەو هەڵدێر بردو، لەبەر ئەوەی کە دەیانویست بە هەرشێوەیەك بێ دەسەڵاتی زیاتر

---

[٥] ژۆن تورکەکان، (Jeune Turc)، وشەیەکی فەڕەنسییە بە واتای (تورکی گەنج)، بەو کەسو ڕێکخراوانە دەگوترێ کە بەتایبەت سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم لە دەرەوەی وڵات بەشداریی ڕیزەکانی ئۆپۆزیسیۆنیان کردووە. ئەم وشەیە کراوە بە تورکیو، وەکوو "تورکی گەنج" بەکارهێنراوە. ئەو عوسمانیانەی کە دژایەتیی سیاسیی عەبدولعەزیزیان دەکرد، بە ژۆن تورکەکانو بزووتنەوەکانیشیانەوە، بە بزووتنەوەی یەکەمی ژۆن تورك ناوزەد دەکرا.
بەڵام ئەم ناوە زیاتر بۆ ئەو ڕێکخراوە عوسمانیانە بەکار دەبرێ کە لەکاتی سوڵتان عەبدولحەمیددا هەوڵی ڕووخاندنی حکوومەتیان دەدا لە دەرەوەی وڵاتەوە. لەبەر ئەمە کۆمەڵی ئیتیحادو تەرەقی ویستوویەتی ئەم ناوە بۆ خۆی بەکار بێنێو بایەخی پێ داوەو، ئەندامەکانی خۆشی بە "ئیتیحادچی" ناو بردووە.

بگرنە دەست، نەیاران و دوژمنانی خۆیانیان سەرکوت دەکرد (هەروەك نەریتی پێشینە) و بەم جۆرە ڕەنگی ڕێکخستنێکی سەرەڕۆو فراوانخوازو هەڕەشەکەری لێ نیشت. ئەو شۆڕشی مەشرووتەیەی کە بە شێوەیەکی گشتی ڕێزی لە مافە سیاسیەکانی تاك و کۆمەڵەکان دەگرت و باسی یەکسانێی تاك و کۆمەڵەکانی بەرامبەر بە یاسا دەکرد، نەدەشیا مافی زۆرداری و فراوانخوازی بە شێوەیەکی ماددی و مەعنەوی بدات. ڕێکخستنێك کە بە شانازیکردن بە بەرپاکردنی شۆڕشەوە خۆی پێش خستووە، خۆسەپێن و دژی مەشرووتییەت و لەناوبەری ئازادییە. لەگەڵ ئەمەدا کۆمەڵە، لە کاروباری هەڵبژاردندا، بە کەڵك وەرگرتن لە پاشاگەردانیی ئەو کاتانەو، بەتایبەت لە نەزانی و کەمتەرخەمەی خەڵکەکەمان کە بە تەواوی لە سنوورەکانی ئازادی (وەکوو مەشرووتییەت چییەو هەڵبژاردن چۆن دەبێ) تێنەگەیشتبوون، دەستی بە پیلانگێڕی و گەمە کردو کێشە گرنگەکانمانی وەکوو ئاشتیی نەتەوەکان و پێکهاتنی بنەماو توخمەکان ئاڵۆزتر کرد. بۆ ئەوەی بەسەر ئەم هەموو کارانەدا زاڵ ببێ و سەرکەوتوو دەرکەوێ، پێویستی بە هێزێکی داپڵۆسێن و تێنەگەیشتوو بوو. ئەویش هەمان هێزی عەسکەری بوو، بەسایەی ئەمیشەوە کەوتە فشارو تەنگ پێهەڵچنین و خۆسەپاندن و بەکارهێنانە خراپە بێکۆتاییەکان.

ئیتیحادو تەرەقی لەناوەوە لەڕێگەی فەرمانە نهێنیەکانی خۆیەوەو، لە دەریشەوە بەهۆی سەربازەکان و هێزی چەکداری یارمەتیدەری خۆیەوە (بۆ نموونە، وەکوو کۆمەڵی تاوانبارەکانی سیرۆز) زوڵم وزۆریان بەامبەر بە خەڵکە بێزارەکەمان بەکار دەهێناو بەبێ هیچ

شەرمێك بنەمای ڕایژوکاری شۆڕشی مەشرووتەیان دەنایە ژێر پیٚ و، تەنانەت لە هەندێك جێگاشدا بە زۆری چەك هەڕەشەیان لە خەڵکە دووبارە تاوانکراوەکان دەکرد. بەم جۆرە ئەم کۆمەڵە بوو بەهۆی دوورخستنەوەو ساردکردنەوەی هەموو پێکهاتەو بنەماکانی ئەم وڵاتە لە ئاشتی. لەوەش زیاتر، لە ڕێگەی "شوورای ئوممەت"[٦] و چەندین ئۆرگانی ڕاگەیاندنی ترسنۆك و ماستاوچی‌ی ترەوە، هەولی بەدرۆخستنەوەی هەواڵی ئەنجامدەرانی ئەو ڕەفتارانە دەدرا کە بە شێوازێکی نهێنی (ئەم جۆرە یاخود بەو جۆرە) بڕیاریان لەسەر درابوو و جەستەی مەشرووتەیان پیٚ بریندار کردبوو. خۆی لەبنەڕەتدا کاتێك "تەنین–طنین"[٧] دوای ماوەیەك دەستی بە شاردنەوەو داپۆشینی کارە نەگونجاو و گەندەڵیە پەردە لەڕووهەڵماڵراوەکانی خۆی کرد، بە

---

[٦] "شوورای ئوممەت" ڕۆژنامەیەکە ژۆن تورکەکان لە (١٠ی نیسانی ١٩٠٢)ەوە لە پاریس دەریان کردووە. یەکەم سەرنووسەری ئەم ڕۆژنامەیە "سامی پاشازادەی سەزایی" بووە. ڕۆژنامەکە سەرەتا زمانی‌حاڵی سیاسەتی عوسمانی بووە. بەڵام دواتر ئیتیحادچییەکان کۆنترۆڵیان کردووە (١٩٠٦). ئەم ڕۆژنامەیە "د. بەهادین" لە ئەستەنبووڵ بەرپرسی بوو و بە شێوەیەکی بەردەوام دەردەچوو، ساڵی ١٩٠٨ بوو بە ئۆرگانی ڕاگەیاندنی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی.

[٧] "تەنین–طەنین" ڕۆژنامەیەکی سیاسی‌ی ڕۆژانەیە، دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتەی دووهەم لەلایەن "جاهید یاڵچین، تۆفیق فیکرەت، حوسەین کازم قەدری"یەوە دامەزرا. یەکەم ژمارەی ١ی ئابی ١٩٠٨ دەرچوو و کاتی ڕووداوی ٣١ی مارتیش چاپخانەکەی ڕووخێندرا. دوای ماوەیەك لە دەرچوونی، کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی و کڕیی و بوو بە ڕۆژنامەیەکی ئەوان. جێی باسە، بەر لەوەی ئەوە ڕووبدات، ئۆفیق فیکرەت و حوسین کازم قەدری لە ڕۆژنامەکە جودابووبوونەوە. دوای هەموو ئەمانەش، دیسان حوسەین جاهید یاڵچێن ناوەناوە ئەم ڕۆژنامەیەی دەردەکرد.

بلاوکردنەوەی بۆچوونی بێجێوڕێی سەربەخۆیی لەلای ئەمو ئەو و دروستکردنی ئامانجی شۆڕشگێڕانەو ڕاپەڕینخوازی، تۆوی دوژمنایەتی و دڵشکانو لەیەك زیزبوونی لەنێوان هەر نەژادو پێکهاتەیەکی وڵاتی عوسمانیدا، لە ڕۆمیو ئەرمەنییەوە بگرە تا عەرەبو ئەلبانی، وەشاند. کە چاومان بەم بارودۆخانە دەکەوت، لەدەروونەوە ئازارمان دەکێشاو خەفەتمان دەخوارد. دوای سەرکەوتن، دەبوایە وای لێ بهاتبایە ؟ ئێمە هێشتا لە باوەشی ڕابردوودا هەڵبەزو دابەزمان بوو. مادام بنەماکانی شۆڕشی مەشرووتە پەسند کرابوون و پێڕەویکردنی یاسای بنەڕەتی بە کارێکی گرنگ لەقەڵەم دەدرا، پێویست بوو چالاکیو بیرو بۆچوونی هەر کەسێك لە چوارچێوەی ئەم یاساو بنەمایەدا ئازاد بوایە. بەڵام لەبەر ئەوەی بەکارهێنانی ئەم مافە ڕەوا و سروشتییە لەلایەن هەندێك کەسەوە لەگەڵ بەرژەوەندەکانی ئەواندا نەدەگونجا، هەوڵیان دەدا ئەم کەسانە لەبەردەم ڕای گشتیدا سووك بکەنو پچووکیان بکەنەوەو، تۆمەتی نادیاریی باوكو دایك، خیانەت بە نیشتمان، دوورەپەرێزییان بخەنە پاڵ. وەك ئەوە وابوو کە مەشرووتە تەنیا موڵکی کۆمەڵە بێ. هەر کەسێك بیری لە نیشتمانەکەی بکردایەتەوەو ئارەزووی پێشکەوتنو بەشارستانێبوونی وڵاتەکەی لەسەردا هەبوایە، پێویست بوو ببێتە ئەندامی کۆمەڵە. "بیرو بۆچوونی پێشکەوتوو، نیشتمانپەروەری، پارێزگاری"و هەموو شتەکانی تر، ئەوان پاوانیان کردبوون. بۆ ئەوەی بتوانی کەڵك لەو شتە قۆرخکراوانەو بەتایبەت مەشرووتییەت وەربگری، پێویست بوو ((کلیلەکانی بەهەشت لە پاپا بکڕی))، چونکە جگە لەوەی کە

بەرپرسـانی ئـەم ڕێکخـراوە دەیـانگوت کۆمەڵـە سـوودی نـەبڕاوەی باوکایـەتیو پارێزگـاریی هەیـە، شـتێکی تـریش لـەئارادا بـوو، ئـەویش پیرۆزییەکی تری بێکۆتایی بوو، یانی وازنەهێنانی ئەم ڕێکخراوە بوو لە دووبارەکردنەوەی باسی گەورەیی خۆی و، لەبەر ئەمەش هەوڵی بەدەسـتهێنانی پێگەیـەکی مەعنـەویی دەدا وا کـە هـەموو کەسـێك کڕنۆشـی بۆ بەرێ. ئای مەشرووتییەتە بێچارەکەی ئیتیحاد.. ((ئایا بەیانی شەوێکی وەها ڕۆشنایی و خێری تێدایە، یان نا!)).

منو ئەوانەی لە ئەورووپا بوون

لـە ڕابـردوودا وەکـوو ڕۆژی ئـەمڕۆ، هـەروەك چـۆن ئەورووپییـەکان باوەڕیان بە پایەبەرزیی دونیای زانست هێنابوو، ئێمەش لە دەوروبەری ئایـدیالێکی پایەبڵنـدو چارەسـەرێکی ڕزگـارکردنی وڵاتەکـەمان لـە مەترسـیی لەناوچـوونو دواکـەوتن کۆبووبوویـنـەوە: مەشـرووتییەت، ئیرادەیـەکی ئـازادو ڕۆشـن، حکوومـەتێکی پێشکەوتنخوازو دادپـەروەر، ئـازادیو خۆشـیو بـەختیاریی داهـاتووی خۆمـان لـەم ئارەزوانـەدا دەبینیەوە کە لەگەڵ سەربەستیەکاندا کێبڕکێیان بوو. هەروەها لەدڵەوە هیواخوازی پێشکەوتنو بەرزبوونەوەی وڵاتە لێقەوماوەکەمان بووین. شـەڕ، سـەرتاپای وڵاتەکـەمانی داگـیر کردبـوو. ئـەم وڵاتـە لـە ئاوەدانکرنەوەو شارستانیو تێگەیشتن بێبەش بوو. خەڵکەکەشمان لە قـووڵاییـی نـەزانیو کەمتەرخەمیـدا ژیانیـان بەسـەر دەبـرد. هـیچ نیشانەیەکی بچووکیش لـە نیـازی بـاشو کـاری دەسـت پێشخەرانەی ئیرادەکـەشمان (مەبەسـت دەسـەڵات) لـەئارادا نـەبوو. بەشـێوەیەکی

گشتیو ڕاستەوڕاست، بە کوێرایی‌ی ویژدانو دەروونی خۆمانەوە، بە پەلە بەرەو زەلکاوی لەناوچوونو تاریکایی دەڕۆیشتین. حکوومەتی پێشوو، لە ساڵی یەکەمی شادیو بەختیاریدا، لە یەکەم ساتەکاندا، بە سەرەڕۆییو زۆرداریی خۆی، یاسای بنەڕەتی ئەم وڵاتەی کە بە هەوڵدانە ئازایخوازەکانی پیاوی بەشەرەفو شەهیدی بێتاوان "مەدحەت پاشا"[(٨)] ئامادەی جێبەجێکردن کرابوو، خستە ژێرپێو، دوای ئەو تاوانە چەپەڵە، بە هەموو هێزێکی خۆیەوە وەك جاران دەستی کرد بە دوژمنایەتیکردنی ڕووناکیو خۆشیو بەختیاریو پێشکەوتن. دووبارە هەمان ڕێگەی پەرێشانیو بەدبەختیی جارانمان

[(٨)] ناوی ڕاستەقینەی "ئەحمەد شەفیق"و ساڵی ١٨٢٢ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بوو. ساڵی ١٨٨٤ یش لە (تایف) ژیانی خۆی لەدەست دا. ناوبراو، یەکێك بوو لە گەورە بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی. "ڕوسچوکلو حاجی ئەشرەف ئەفەندی"ی باوکی، لە زۆر جێگە کاری دادوەریی کردووە. لە تەمەنی دە ساڵیدا قورئانی پیرۆزی لەبەرکردو، بوو بە (حافزی قورئان). لە تەمەنی سیانزە – چواردە ساڵیدا، لە قەڵەمی (دیوانی هومایۆنی) دامەزراو، ناسناوی "مەدحەت"ی بۆ خۆی هەڵبژارد. بەدەم ئەم کارەشەوە، خوێندنی خۆی لەلای مامۆستای تایبەت درێژە پێداو، فێری زمانی عەرەبیو فارسی بوو. دوای ئەوەی بوو بە سیوپێنج ساڵ، فێری زمانی فەڕەنسیش بوو. شایانی باسە، مستەفا ڕەشید پاشا پارێزگاری لێ دەکردو ڕێگەی پێشکەوتنی بۆ دەکردەوە. دواتری ئەرکی نووسەری، پارێزگاری، نوێنەرایەتیی پارلەمان، سەدری ئەعزەم (یا سەرۆك وەزیران)ی وەرگرت. ڕۆڵێکی کاریگەری لە لابردنی عەبدولعەزیزدا لەسەر تەختی دەسەڵات هەبوو. سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم لەپێشدا کردی بە سەرۆك وەزیرانو، دواتریش کە عەبدولعەزیز مرد، بە تاوانی ئەوەی کە پەیوەندیی لەگەڵ (عەبدولعەزیز)دا هەبوە، موحاکەمەی کردو، لە ئەنجامدا دوورخرایەوە بۆ (تایف)و، هەر لەوێش کوژرا.

گرتــەوە بــەر. بــەم جــۆرەش ڕۆژ لــەدوای ڕۆژو ســات بەســات زیــاتر دەتواینــەوەو، لــە بــاری مەعنــەویو ماددیــشەوە ڕوومــان لــە دابــەزینو بێهێزی کردبوو. پاشایەتیی ستەمکار کە لەباتی دەسەڵاتی نەتەوەیی هاتبوە سەر کار، بە بەکارهێنانی توندوتیژی دەرهەق بە ئازادیخوازانو ئــارەزووی لــەناوبردنی هەمیــشەییی ئــەوان، ئاســتەنگی لەبــەردەم بــیرو بۆچــوونو قەڵــەمو ڕاوێــژکاریو بنــەماو دەســتکەوتەکانی ئازادیــدا دروست دەکرد. ئێمە سامناکترین دوژمنی ڕاستەقینەو ئۆپۆزیسیۆنی خەفەتبارو بێهیوای ئەم سەرەڕۆییو زۆردارییە چەپەڵو ناسۆراویو ئیرادە کوێرە بووین. لە ئەوروپا وەك ئەوەی کە ئەمڕۆ خۆشیان دانی پێدا دەنێنو ڕەتی ناکەنەوە، ئەوی سەبارەت بە مەشرووتییەت سەری لــە ئێمــە دەدا، بــۆی تێدەکۆشــاینو خۆمــان لــە هاوکــاریکردنی نەدەدزیەوە. ئێمە لەبەر شانوشکۆو پلەوپایە بەشداریمان لە کارەکانی تایبەت بە مەشرووتییەتدا نەکردووە، بەڵکوو بە شێوەیەکی شاراوەو لەبەر خاکیبوونو سادەیی خۆمان بەشداریمان لەم کارانەدا هەبوە، چونکە مەبەستمان لەم دژایەتیو ناڕەزاییدەربڕینە، بەرزبوونەوەو پاراستنی بەرژەوەندی تاکەکەسیی خۆمان نەبوو. خۆی لەبنەڕەتدا ئەوە بە ئەندازەی پێویست دەرکەوت کە ئێمە لەو جۆرە ئارەزوە تاریكو ڕەشانەوە دوور بووین. دوو پارتی شۆڕشگێر لە ئەوروپا، بە تایبــەت لــە پــاریس، هــەبوو، پــارتی "ســەباحەدین ئەفەنــدی"[9] و

[9] سەباحەدین بەگ، شازادەیەکە، ساڵی ١٨٧٨ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٤٨ لە سویسرا ژیانی خۆی لەدەست داوە. ناوبراو، یەکێك بووە لە بیرمەندەکانی دەورانی کۆتاییی ئیمپراتۆریای عوسمانی. لەبەر ئەوەی

تێکۆشـــەرانی "ئیتیحادوتـــەرەقی". ئێمـــە بـــەپێی توانـــاییو بـــۆ یارمەتیدانی ئەم دوو پارتە تێکۆشەرە، بەشداریی ماددیو مەعنەویمان لـە کارەکانیانـدا بـە شـانازی دەزانـی. سـەرەڕای تـووڕەیی و نـەفرەتی عەبدولحەمیـــدو هـــەبوونی ئەگـــەری دەرکـــرانو بـــە مەترســـییەوە وەرگرتنـــەوەی ئەرکەکـــەمان، بەبێترســـانە گەنجـــە دوورکـــەوتوەکانی ولاّتمـــان پاراســـت. هـــەواڵی پەیوەندیـــەکانی مـــن لەگـــەڵ "ژۆن تـــورک"ــــەکاندا، بـــەزوویی گەیـــشتەوە ئەســـتەنبووڵ. بۆیـــە فـــەرمانی وازهێنـــان لـــە ئـــەرکو گەڕانـــەوەم بـــۆ ئەســـتەنبووڵ پـــێدرا. ئـــەم هـــەموو ئاســـتەنگانەی عەبدولحەمیـــد نـــەیانتوانی ببنـــە ڕێگـــر لەبـــەردەم بـــیرو بۆچـــوونی ئازادیخوازانـــەی منـــدا. لەڕاســـتیدا ئـــەم بەڕێوەبەرێتیـــەی ئێستاش دیسان وەك جاران پەنای بردوەتەوە بە تەگبیرو ڕێوشوێنە کۆنـەکان. ئایـا ئەمـە، بـە شـێوەیەکی پـڕ لـە پەرێشانیو ئـازار، تووشـی

کوڕی سەنیحە سوڵتانی کچی عەبدولمەجیدو باوکی "داماد مەحموود جەلالەدین پاشا" بووە، بە شازادە بانگیان کردووە. بە شێوەیەکی تایبەتی پەروەردەکراوەو، دواتر لەگەڵ باوکیدا بەرەو ئەورووپا چووەو ڕایان کردووە. لە پاریس، چەندین نووسراوو وتاری جۆراوجۆی لە ڕۆژنامەو ئۆرگانەکانی ڕاگەیاندنیدا بلاّوکردەوە. دواتر لە (١٩٠٦-١٩٠٨)دا گۆڤارێکی مانگانەی بەناوی "تەرەقی"یەوە دەرکرد. ساڵی ١٩٠٨ و دوای شۆڕش گەڕایەوە بۆ ئەستەنبووڵو، بیرو بۆچوونەکانی خۆی لـە چوارچـێوەی (دەسـت پێـشخەریی تایبـەتو ڕەتکردنـەوەی ناوەنـدخوازیو پاوانکـاری)دا لـە سـێ کتـێبی بـچووکدا بـە ناوەکـانی "ڕوونکردنـەوەی یەکـەمو دووهەمو سێهەم"ـەوە بلاّوکردەوە. لەبەر دژایەتیکردنی کۆمەڵی ئیتیحادو تەرەقی، ناچاریان کرد دووبارە بچێتەوە بۆ دەرەوەی ولاّت. دوای دروستبوونی کۆماریش، لەبەر ئەوەی یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەی عوسمانی بوو، ڕێی پێنەدرا بگەڕێتەوە.

شکست نەبوو ؟ لە ئەنجامیشدا ئەمڕۆ پاشماوەو بەشەکانی ئازادیخوازی دان بەوەدا دەنێن کە ئێمە لە دەورانی پێشوودا یارمەتیمان داون. خودا دەزانێ. من نەمدەویست بە هیچ شێوەیەك باسی ئەم شتانە بکەمو ڕوونیان بکەمەوە. ئەمانە بە مەبەستی خۆگەورەکردنو خۆپەسندان ناهێنمە سەر زمان، بەڵکو بەداخەوە هەلومەرجی ئێستا، لەبەر پاراستنی ناموسو پارێزگاری لەخۆکردن، ناچاری ئەمەی کردم. لەلایەکی تریشەوە، سوپاسگوزارین کە ئێمە کەسێکی بەو ئەندازەیە کەوتوو نین کە ئەرکی بەجێهێنانی قەرزاریمان بەرامبەر بە وڵات، بە هەندێك شتی ئاسایی بگۆڕینەوە. ئێمە تەنیا ئەرکی خۆمانمان بەجێهێنا. ئێستاش بە هەمان شێوە پابەندی هەڵوێستەکانی خۆمانین. ئەمەش ڕوویەکی سەیری ڕووداوەکانە. "ڕزگارکەرانی-نەتەوە" کە لە ئەوروپاو ڕۆژئاواوە هاتبوون، لەبەر تەنگ پێهەڵچنینو گوشاری هەلومەرجی ئەوکاتە، بە کەڵكوەرگرتن لە پلەوپایەکانی خۆیان، هەوساری دەسەڵاتی بەڕێوەبەرێتیی ئەم وڵاتەیان گرتە دەست. دوای ئەم سەرکەوتنە چاوەڕواننەکراوانە (هەرچۆنێك دەبێ با ببێ ئەوانە "کۆمەڵ" شۆڕشیان بەرپانەکرد)، داروەدەستەی ئیتیحادو تەرەقی ئێمەشیان خستە ناو وەفدەکانیانەوە. شایانی وتنە، ئێمەش دووبارە لەبەر بیری پێشکەوتنی وڵاتو پتەوبوونی پایەکانی مەشرووتییەت، هاوبەشیی ئەمانەمان کرد. ئێمە ئەوکاتانە هەم گەورە بووین، هەم وڵاتپارێز، چونکە هێشتا دژایەتیمان نەدەکردو بە ئاشکرا بەرامبەر بە ناهەقیو ستەمکاریو کوێراییەکانیان دەرنەکەوتبوون. بەڵام لەدوورەوە، بە خەفەتو ئازارەو ترسەوە، تەماشای ئەو

باروودۆخـه نـهگونجاوه پـڕ لـه گهندهڵیـهمان دهكـرد كـه بنـهماكانی مهشـرووتییهتیان دهڕووخانـدو، ئێمـهش لهسـهرهوه باسـی هـهموویمان كرد. زۆر به ڕاستیش له ئاكامهكان دهترساین. ئێمه بهشداریی سوپاو سـهربازهكانمان لـه سیاسـهت و كاروبـاری حكوومـهت و دهسـتێوهردانی چارهنووسی نهتهوهییدا به هەڵەو تـاوانێكی لێنـهبوردراو لهقهڵـهم دهداو، جاروبـار بـه ناسـكی و بـه زمـانێكی نهرمـهوه دهكهوتینـه باسـی ئـهوه بـۆ هاوڕێیانمـان و هاوڕێكانی كلووپ كـه ئـهم زۆرداریيـه خراپـهی وا سـوپا لهڕێگـهی حیزبایهتییـهوه دهیكـات، لهئهنجامـدا مهشـرووتییهت تێـك دهدات و وڵات وێـران دهكـات. زهمینـهی ئـازادی، شایـستهی ئـهمجۆره شـتانه نییـه. ئهمـه خـۆی لهخۆیـدا كۆسـپ لهبـهردهم پێـشكهوتنماندا دروسـت دهكـات. ئـهو ماوهیـهی كـه لـه (كلـووپ) ئهنـدام بـووین، لهبـهر ئهوهی كه له بهرپرسیی ویژدانیی خۆمان دهترساین، نارهزاییی خۆمـان بهرامبهر به ههر هەڵەیهكی بچووك– گهوره دهردهبڕی. لـهم بارهیهشـهوه، لـــه هـــهموو كهســـێك زیـــاتر مـــافێكی سروشـــتیی ئـــهزهلی و پـــڕ لـــه بهختهوهریمان ههبوو. ئێمه، لهبهر بهرژهوهند یاخود كهسێتیی ئهوانـهی كـه لـه ئـهورووپا بـوون، دهسـتی یارمـهتیمان بـۆ درێـژ نهكردبوونـهوه. بـهڵكوو تـهنیا لهبـهر نیـشتمان و مهشـرووتییهت هاوكاریمـان كردبـوون. لهبـهر ئهوهشـه، ڕۆژی ئـهمڕۆمان وڵات لـه كـهس و مهشـرووتییهتیش لـه كهسـێتی گـرنگتره و، ههمیـشهش وهها دهمێنێتـهوه. ئێمـه هـیچ كاتێـك سـواڵی دۆستایهتی و بایـهخپێدانێكی ناپێویـست و بێواتامـان لـه هـیچ كهسێك نهكرد، بهڵكو تهنیا داواكاری ههق و ڕاستی بووین و هـهروهها‌ش دهبـین. لهبـهر ئـهوهی ئێمـه قـهرزارو ناچـاری پهسـندان و بهرزكردنـهوهو

بەباڵادابڕینی هیچ کەسێکی ناشایستە نەبووین، ئاوها ناڕەزایی خۆمان (هەرچەندە تاڵیش بێ) لەسەر هەر بابەتێك دەردەبڕین و بەناوی مافەوە ئەو مافەی خۆمان ناکەینە قوربانی. ئەم شتانەی وا لێرەدا دەیانورووژێنین، لەوێدا هەموویمان پێك هێنابوو. یەکە بە یەکەی هەڵەکانیانمان بۆ دەژماردن. ئەگەر گونجاو بوایە ڕێگەمان پێنیشان دەدان و، لە باری شارستانێتی و تێگەیشتوویی و بەڕێوەبەرێتییەوە ئامۆژگاریمان دەکردن. بەکورتی، دەتوانم بڵێم ئەوکاتە ئیتر لەمە تێگەیشتم کە من بە تەواوەتی لە باری بیرو بۆچوونەوە ناکۆکیم لەگەڵ پیاوە ناسراوەکانی "ئیتیحادو تەرەقی"دا هەیە. بۆ نموونە، ئەو پیاوانە دەیانویست کەسانی ناشیاو بە خۆیان و، تەنانەت ئەو کەسانەشەوە کە نەدەچوون بۆ پرسەو سەرەخۆشیەکانیان، پەرێشان بکەن و لەناوبەرن. خۆ لەڕاستیدا دواتر هەر وەهایان کرد. هەڵسوکەوت و تاوانێکی لەم جۆرە، بەگوێرەی ویژدان و ئاستی تێگەیشتنی من، بەرامبەر بە نەتەوەکانیش لەگەڵ ئەو کەسانەدا جیاوازی و ناکۆکیمان هەبوو. بەڵام ئەم جیاوازیە تا ئاستێك زانستی و، لە ئەندازەیەکیشدا سیاسی بوو. هەر بۆیە دەتوانرا پێکهاتن بهێنرێتە ئاراوە. بەڵام شادی و چێژی تاوان کەلەبەرێکی قووڵی لەنێوانماندا دروست کرد. وەك چۆن پێشتر ئاماژەم پێکرد، لەلایەکی ترەوە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی هەر لەوکاتەوەی کە دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی گرتە دەست، بە شێوەیەکی ناڕەوا دەستی بە کۆکردنەوەی ماڵ و سامان کرد. دەیانویست، بە سوودوەرگرتن لەم هەلە، گیرفانەکانیان پڕ بکەن. ئەوکاتە یەکسەر تێگەیشتم ئەو هەموو

دەنگەدەنگو باڵادەستییە لەبەر ئەم شتەیەو، ئەوەش کارێکی خراپی کردە سەر من. کات، خۆبەخۆو بەپێی نەریتی خۆی، ڕاستیی ئەم خەفەتو ئازارەی سەلماند" بەتایبەت داروەستەی "ئەحمەد ڕەزا"[١٠] و "ڕەحمی"[١١] و "تەڵعەت"[١٢] و "نازم"[١٣] و "بەها شاکیر"[١٤]

---

[١٠] ئەحمەد ڕەزا، سیاسەتمەدارێکی وڵاتی عوسمانی بووە. ساڵی ١٨٥٩ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٣٠ لە هەمان شاردا مردووە. ئەندامێکی سەناتۆی یەکەم (مەجلیسی ئەعیانی یەکەم) بووە، عەلی ڕەزای باوکی، لەبەر ئەوەی پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا هەبوە، بە "عەلی بەگی ئینگلتەرەیی" ناوبانگی دەرکردووە. بە پەروەردەیەکی ڕۆژئاوایی گەورە بووە. دوای ئەوەی دوا قۆناغی خوێندنی خۆی لە قوتابخانەی کۆتایی (غەڵەتە سەرای) تەواو کردووە، بۆ خوێندنی بەشی کشتوکاڵ لە زانکۆ چووەتە ئەورووپا. لە گەڕانەوەدا، بووە بە بەڕێوەبەری بەشی زانستی لە (بورسە). دوای ماوەیەك وازی لەو کارە هێناوەو ڕووی کردوەتە پاریسو، هەر لەوێش بووە بە سەرۆکی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی. ناوبراو، ڕۆژنامەی مەشرووتییەتی بە زمانی تورکیو فەرەنسی دەرکردووە. ساڵی ١٩٠٨و دوای شۆڕش گەڕایەوە بۆ ئەستەنبووڵ، ئەرکی ڕاوێژکاریو ئەندامێتیی کۆمیتەی ناوەندیی وەرگرتووەو بووە بە نوێنەری خەڵك لە ئەستەنبووڵ. دوای ئەوەی سێ ساڵ سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکی بەدەستەوە بووە، بووە بە ئەندامی سەناتۆ (یاخود مەجلیسی ئەعیان).
بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ژیانی سیاسیی ئەحمەد ڕەزاوە، بڕوانە (بیرەوەرییەکانی محەمەد موورادی میزانچی) کە دەزگاکەمان بڵاوی دەکاتەوە.

[١١] یەکێك بووە لە دامەزرێنو سەرکردەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، ساڵی ١٨٧٤ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٧٤ کۆچی دوایی کردووە. یەکێکیش بووە لە دامەزرێنەکانی "کۆمەڵەی ئازادی عوسمانی" کە ساڵی ١٩٠٦ لە سەلانیك دامەزرا. ماوەیەك نوێنەری شاری سەلانیك بووە. "ڕەحمی ئاسلان"، لە بە شێکی تری ژیانی سیاسیی خۆیدا، ئەندامێکی دەستەی دامەزرێنی "کۆمەڵەی بەرەوخەڵك" بووە کە

بە شێوەیەك بەستراوەتەوە بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیەوە. دواتر ئەویش بە دەستی کەسێکی ئەرمەنی لە بەرلین کوژراوە. ناوبراو، بە شۆڕشگێڕو ناودارێکی مەیدانی ڕێکخستن ناسراوەو، چەندین کتێبی جۆراوجۆری لەبارەی پیشەکەی خۆیەوە هەیە.

[١٢] ساڵی ١٨٧٤ لە (ئەدرنە) لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٢١ لە بەرلین ژیانیی لەدەست داوە. سەرکردەیەکی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیو سیاسەتمەدارێکی عوسمانی بووە. قۆناغی سەرەتایی و ناوەندیی لە ئەدرنە تەواو کردووە. ماوەی دوو ساڵیش لە قوتابخانەکانی "ئالیانس" دەرسی خوێندووە. لە پۆلی دووهەمی کۆلێژی یاسای سەلانیك وازی لە خوێندن هێناوەو، لە تەلگرافخانەی سەلانیك دەستی بە کار کردووە. هەر دوای ئەوە، لەبەر کاروباری سیاسی، سێ ساڵ زیندانی کراوە. دوو ساڵ دوای ئەوەو پاش لێبوردن، لە پۆستەخانە بووە بە فەرمانبەر. دواتر کاتێك بووە بە سەرکاتبی بەڕێوەبەرێتیی پۆستەو تەلگرافخانەی سەلانیك، لەبەر پەیوەندیو کاروباری خۆی، لە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی دەرکراوە. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت، بووە بە نوێنەری شاری ئەدرنە. پاشتر ئەرکی سەرۆکایەتیی پارلەمانو وەزیری ناوخۆو وەزیری پۆستەو تەلگرافی وەرگرتووەو، دوای ئەوانەش بووە بە سەرۆك وەزیران (١٩١٦). پاش یەکەم شەڕی جیهانی، هەڵاتووەو چووە بۆ ئەورووپا. ماوەیەك لەوەبەدوا لە بەرلین لەلایەن کەسێکی ئەرمەنییەوە کوژراوە.

[١٣] ساڵی ١٨٧٣ لە سەلانیك لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٢٦ لە (ئزمیر) کۆچی دوایی کردووە. گەورە بەرپرسێکی دوڵەتی عوسمانیو دامەزرێنو بەڕێوەبەرێکی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بووە. خوێندنی پزیشکیی خۆی لە پاریس تەواوکردووەو، هەر لەوێ لەگەڵ "ئەحمەد ڕەزا بەگ"دا پێکەوە کاریان کردووە. ڕۆڵێکی کاریگەری لە یەکخستنەوەی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لە پاریسو "کۆمەڵەی ئازادی عوسمانی"دا لە سەلانیك گێڕاوە. بە ناسناوەکانی مامۆستا محەمەد ئەفەندیو یاقووب ئاغای توتونچییەوە، لە سەلانیكو ئزمیر کاری ڕێکخستنی نهێنیی ئەنجام داوە. دوای مەشرووتییەت بووە بە وەزیری زانستو پەروەردە. مانگی تشرینی

بــه شــێوەیەکی ئاشــکرا خــان و فەرمانــدارانی پێــشووی ســەردەمی عەبدولحەمیــدی دووهــەم و گــەورەپیاوانی دەورانــی ســەرەڕۆیی و ملـهوڕییان ڕووت دەکـردەوەو، بـەبێ ئـەوەی تۆزێـك پێوانـەیان هـەبێ و بـیری دواڕۆژ بکەنـەوە، هـەموو ڕێگـەو شـێوازێکیان بـۆ بەدەسـتهێنان و قـازانجکردنی پـارە تـاقـیکـردەوەو، تەنانـەت بـەرۆکی تاکەکانیـشیان دەگـرت. منــیش کاتێـك بینــیم کۆمەڵــە ڕێگــە بــەم کارانــەیان دەداو

دووهـەمی ١٩١٨، لەگـەڵ ئـەنوەر پاشـا و جـەمال پاشـا و تەلعـەت پاشـادا، ڕۆیـشتە دەرەوەی وڵات. سالانی تێکۆشانی نەتـەوەیی، لەگـەڵ جـەمال پاشـادا، لـە قەفقاسـیا بوون. دوای ماوەیـەك گەڕایـەوە، بەڵام بـە تـاوانی پەیوەندیـداریی بـە هـەوڵی تیرۆری "مستەفا کەمال"ـەوە لە ئەزمیر، دەستیگرکراوەو لەسێدارە دراوە.

[١٤] ناوی تەواوی دکتۆر بەهادین شاکیرە، ساڵی ١٨٧٤ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، لە ١٦ی نیسانی ١٩٢٢ دا لـە بـەرلین مـردووە. سـەرکردەو بەڕێوەبـەرێکی کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی بـووە. لـە ئاکادیمیـای پزیـشکیی عەسـکەری بـە پلـەی کـاپتن دەرچـووە (١٨٩٦). دواتر هەر لەوێ بووە بە یاریدەدەری مامۆستای پزیشکی دادوەری (١٩٠٠). ئـەمجا بووە بە پزیشکی تایبەتی شازادە یووسف عیزەدین ئەفەندی.

دوای ماوەیـەك لەگـەڵ ئەحمـەد ڕەزاو سـەرکردەکانی تـری "کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تەرەقی"دا پەیوەنـدیی گرتـووە. هـەر لەبـەر ئەمـەش دوور خراوەتـەوە بـۆ ئـەرزنجان و ترابزۆن. ساڵی ١٩٠٥ لە وڵات چووەتە دەرێ و هەڕای کردووە بۆ میسر،و دوابەدوای ئەوەش بۆ پاریس. پاش ماوەیەك بە شێوەی نهێنی گەڕاوەتـەوە بـۆ ئەستەنبووڵ و، ڕۆڵێکـی کـارای لـە کاروبـاری ڕێکخـستنی کۆمەڵـەی "ئیتیحـادو تـەرەقی"دا گێـڕاوە. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی دووهـەم، ئـەرکی ڕاپەڕانـدنی کاروبـاری پزیـشکیی پـێ سپێردرایەوە. لەگەڵ ئەمەشدا بە شێوەیەکی بەردەوام ڕۆژنامـەی "شـوورای ئوممـەت"ی دەردەکرد، کە پێشتر لە قاهیرەو پاریس دەردەچوون. لـە ڕۆژانـی شـەڕی یەکـەمی جیهانیـدا، بەناوی کاروباری ڕێکخستنی تایبەتەوە لە ئـەرزنجام و هـەرێمی دەورووبەریـدا کـاری دەکـرد. دوای شەڕ، وەکوو ئیتیحادچییەکانی تر ڕای کردە دەرەوەی وڵات (١٩١٨).

چاوپۆشـــییان لێدەکـــات، تووشـــی نائومێـــدیو ســـاردبوونەوەیەکی لەڕادەبەدەر بوومو، ئەم ساردبوونەوەو وازهێنانەشم لەوان نەشاردەوەو لێی نەکەوتمە شەرمەوە. بەم جۆرە جیاوازیی ڕەوشتیو ویژدانی، بە جیاوازیی بیرو بۆچوونەکانیشمانەوە، زیاتر بوو.

گەورەپیاوانی کۆمەڵە لەبنەڕەتدا، لەبەر ئەم دواین جیاوازیانەی من بوو، ئاوها ڕقو کینەیان لێهەڵگرتمو، زۆری پێنەچوو بەئاشکرا بوونە دوژمنم. هەتا یاساکانی پێشووشیان لەبەرچاو نەگرتو هەموویان خستە ژێر پێو، بە نانکوێرییەکی ئاساییەوە دوژمنایەتییان کردم. دواتر ئەو دەستدرێژیانەی سەر من کە بە شتێکی ڕەوایان لەقەڵەم دەدا، لەگەڵ درۆو تاونبارکردنەکاندا، ئاستی ئەم دوژمنایەتیەیان بەرامبەر بە من دەرخست. ئیدی من دەگەڕێمەوە بۆ لای ویژدانی خەڵك، با ئەو بڕیاردەر بێ. ئایا ڕووداوەکان بە شێوەیەکی ئاشکرا نەهاتوونەتە مەیدان ؟ هەق بەلای کام لایەنەوەیە ؟ کێ بێتاوانو پاکە ؟ کێن ئەوانەی بەڕاستی بیر لە نیشتمان دەکەنەوە ؟ کێن ئەوانەی دەیانەوێ بە بەهای خیانەتکردن بە نیشتمانو خیانەتی تر ویستو ئارەزوەکانی خۆیان دەستگیر بکەن ؟ ئیدی خۆتان دەینرخێننو، هەموو ئەمانە شیدەکەنەوە. ئێمە خۆیلەخۆیدا هەر ئەوکاتە لەوە دڵنیابووین کە دادو هەقو ڕاستی بێتاوان دەردەچنو پاك دەبنەوە

دۆڕانەکەی کامیل پاشا

کامیل پاشا[15] پیری مەیدانی سیاسەت لەلایەکەوە بە هەموو توانایی و هێزی خۆیەوە ڕێوشوێن و تەگبیری گونجاوی بۆ مەترسییە سیاسیە دەرەکیەکان دادەناو هەوڵی لەناوبردنیانی دەداو لەوبارەیەوە بەبێوچان درێژەی بە کارە خێردارەکانی خۆی دەدا. لەلایەکی ترەوە بە تێگەیشتنێکی قووڵەوە هەوڵی بۆ بەدیهێنانی ئارەزوو و خواستەکانی خۆی دەدا بۆ پتەوکردنی پێگەی مەشرووتییەت و ئاساییکردنەوەی باروودۆخی ئاڵۆزی وڵات و لەناوبردنی دوژمنایەتیە وێرانکەرەکان و، بە سنگێکی کراوەوە خۆی ئامادەی ڕووبەڕووبوونەوەی هەموو ئاستەنگێك دەبوو. دەیویست هەموو گەندەڵی و مامەڵەو هەڵس وکەوتە زانراوەکانی ڕابردوو و ئێستا و زۆرداریی کۆمەڵە بۆ هەموان ئاشکرا

---

[15] ناوی "محەمەدی قوبرسی"یەو، ساڵی ١٨٢٣ لە (لەفکۆشە) لەدایك بووەو، ساڵی ١٩١٢ هەر لەو شارە چاوی لێك ناوە. یەکێك بووە لە گەورە بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی. خوێندنی خۆی لە ئاکادیمیای عەسکەریی قوبرس و میسر تەواو کردووە. شارەزاییی لە زمانەکانی فارسی-عەرەبی-فەرەنسی-ئینگلیزی-ئیتالی هەبوە. کاتی خۆی کاری وەرگێڕان و کاتبیی بۆ عەباس پاشای پارێزگاری میسر کردووە.

ئەرکی بەڕێوەبەرێتیی ئەوقاف و کاروباری دینی و قایمقامی و پارێزگاریی قوبرسی وەرگرتووە. دواتر لە پۆستی وەزیری ئەوقاف و وەزیری زانست و پەروەردەدا کاری کردووەو، دوای ئەوانەش چوار جار بووە بە سەرۆك وەزیران (١٨٨٤،١٨٩٥،١٩٠٨،١٩١١). دوایین جار کە بوو بە سەرۆك وەزیران، ئیتیحادچییەکان پەلاماری بابی عالی (دەرباری عوسمانی)یان داو، ئەویش بەناچاری دەستی لەکار کێشایەوەو ڕۆیشتەوە بۆ لەفکۆشە. چەندین بەرهەمی بڵاوکراوەی هەیە کە بەم جۆرەیە: (مێژووی سیاسی/ سێ بەرگ، وەڵام بۆ سەعید پاشا،بیرەوەریەکان / بەرگی یەکەم).

بکاتو، بەتایبەت بەرنامەی دەستتێوەردانی سوپا لە کاروباری حکوومیدا پووچەڵ بکاتەوە.

جێی باسە، ئەندامانی کۆمەڵە هەمیشە کۆسپ و تەگەرەیان لەبەردەم کارە ئازادیخوازانەکانی ئەو وەزیرە تێگەیشتوو و پیاوماقووڵەی مەیدانی سیاسەتدا دروست دەکرد.

بۆ ئەوەی ئەو کابینەیەی وا بە سەرۆکایەتیی ئەو کاری دەکردو هەمان ئارەزوو و ئامانجی سەرەکیی هەبوو و بەدوایاندا بچوایە، پێویست بوو ئەو کەسانەی کە جێگە لە کابینەکەدا دەگرن، ئازاو نەترس بن و یەك بیرو بۆچوونیان هەبێ و هاوئاهەنگیی کابینەکەیان پێك بهێنایە.

ئەو پیاوە بلیمەتە، پشتبەستوو بە یاسای بنەڕەتی، هەوڵی پراکتیزەکردنی ئەم ئارەزوەی دا. گۆڕانکاریی لە بەشەکانی وەزارەتی جەنگو وەزارەتی هێزی دەریاییدا کرد. بۆ پاراستنی ئازادیە پیرۆزەکانی گەلەکەمان، لەناو کابینەدا وەزیفەی دایە فەرماندەیەکی زیرەكو لێهاتوو و شەرەفمەندی "نازم پاشا"[16] ناوی سوپاکەمان.

---

[16] نازم پاشا، یەکێك بووە لە گەروە بەرپرسانی حکوومەتی عوسمانی. ساڵی لەدایکبوونی دیار نییە، بەڵام ساڵی ١٩١٣ کۆچی دوایی کردووە. دوای ئەوەی لە ئاکادیمیای جەنگ بە سەرتیپی پارێزەر دەرچوو، ئەرکی جۆراوجۆری پێ سپێردرا. کاتێك بوو بە ژەنەراڵی گشتی، دوورخرایەوە. بەڵام ساڵی ١٩٠٨ گەڕایەوە بۆ جێگەی خۆی. دوای ماوەیەك، کامیل پاشا کردی بە وزەیری جەنگ. دوای لەسەرکارلابردنی کابینەکەی کامیل پاشا، بوو بە پارێزگاری بەغدا. بەڵام دوای ماوەیەك دووبارە بووەوە بە وەزیری جەنگ. لەکاتی پەلامارە بەناوبانگەکەی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیدا بۆ سەر (بابی عالی)، کوژرا.

"کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی" باش دەیزانی وەرگیرانی پۆستی چاودێری جەنگ لەلایەن نازم پاشاوە، گەڕانەوەی سەربازو سوپای بۆ سەر ئەرکە پیرۆزەکەی خۆی دەگەیاند. ئەمەش، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ هیواو داخوازیی ئەو گرووپەدا نەدەگونجا. لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە تەنیا ڕێگەچارە خستن و پاڵ پێوەنانی کامیل پاشایە، لەوبارەیەوە دەستیان بە پێشێلکردنی یاسای بنەڕەتی و پارچەپارچەکردنی مەشرووتییەت کرد.

دوا جار، هەڕەشەکردن و وتە خوێندنەوەی زۆر بە گوێی ئەم و ئەوداو زاڵبوونی هێزی چەکداری عەسکەری بەسەر (مەجلیسی مەبعووسان)[17] داو بڵاوکردنەوە ترس لەنێو نوێنەراندا، سەرباری

---

[17] مەجلیسی مەبعووسان (هەیئەی مەبعووسان)، یەکەم ئەنجومەنی گشتیی نوێنەرانی خەڵك و باڵی هەڵبژێردراوی پارلەمانی کاتیی عوسمانیەکانە، کە لەگەڵ جێبەجێکردنی دەستووردا ساڵی ١٨٧٦، دامەزرا. ئەو باڵەی تری پارلەمان، هەیئەت یا مەجلیسی ئەعیان (یا سەناتۆ) بوو، کە پادشا دەست نیشانی کردبوون. هەر پەنجا هەزار کەس، بەپێی دەستووری بنچینەیی، دەیتوانی لەڕێگەی هەڵبژاردنی نهێنییەوە نوێنەرێك هەڵبژێرێ بۆ ماوەی چوار ساڵ. ئەم پارلەمانە بۆ یەکەم جار، لە ٢٠ی مارتی ١٨٧٧ دا یەکەم کۆبوونەوەی خۆی بەست و، ٢٨ی حوزەیرانی ١٨٧٧ پشووی وەرگرت. ئەو پارلەمانەی کە لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە بۆ دووهەم جار هەڵبژێردرابوو، ١٣ی کانوونی یەکەمی ١٨٧٧ دەستی بەکار کرد. بەڵام ماوەیەکی پێنەچوو فەرمانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم خرایە پشووەوەو، هەر بە فەرمانی ئەو، لە چواردەی شوباتی ١٨٧٨ دا هەڵوەشێندرایەوە. ئەو پارلەمانەی کە دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت لە ساڵی ١٩٠٨ دا، لەڕێگەی

دەیـان گەمـەو فێڵـی جۆراوجـۆر، بـە شـێوەیەکی نـاڕەوا بـوون بـەهۆی بەدیهاتنی ویستو داخوازیەکانی ئەوان.

دوای ئـەم چارەڕەشـییە پـڕ لـە خـەمو خەفەتـەو لـەم کاتـە بـەدواوە، ئـەمجا نەهامـەتی ڕووی کـردە نیـشتمانو مەشـرووتییەتو، سـاتەکانی پەرێشانیو بەدبەختی هاتنە پێشەوە. ئیتر دەرکەوتنی ئەم وەزعە پڕ دەردو ئازارە، بوو بە سەرەتای بێبەختیو کەوتنو دۆڕانمان لەبەردەم دنیای دەرەوەو ناوەوەدا. دوای دەست لەکارکێشانەوەی کامیل پاشا لە بـەڕێوەبردنی حکوومـەت، قۆنـاغی بەدبـەختیو نەهامـەتیی عوسمـانی

هەڵبژاردنـەوە دەستنیـشان کرابـوو، ١٧ی کـانوونی یەکـەمی ئـەو ساڵەدا کرایـەوە. سـاڵی ١٩٠٩، ئـەو پارلەمانـە بـە ئەنجامـدانی هەنـدێك گۆڕانكـاری لـە دەسـتووری بنچینەییدا، مافی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتیی خۆیو مافی پێشکەشکردنی پێشنیاری یاسایی بەبێ ئاگاداریو مۆڵەتی پادشا دا بە خۆی. لەلایەکی ترەوە، پارلەمان مافی (ڤیتـۆ "Veto")ی لـە پادشـا سـەندەوە. بـەڵام پادشـا بـۆ مـاوەی دوو مـانگی تـرو بـە دانیـشتنێکی تـر ڕەوانـەی پارلـەمانی کـردەوە. لـە ئەنجامـدا هـەر ئـەو یاسـایە پەسندکراو، ئیتر ئەم شێوازە بوو بە باوو، ئەگەر یاسایەك دووجار پەسند بکرایە، بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەخرایە مەیدانی جێبەجێکردنەوە.

ئەگەرچی پارلـەمان دەسـەڵاتی پادشای کـەمتر دەکرەوە، بـەڵام بـۆ خـۆی چووە ژێـر ڕکێفی کۆمەڵەی ئیتیحادو تـەرەقی. ئـەم ماوەیـە، تـەنیا جارێـك بنـەمای بـەرپرسـیی سیاسـیی پارلـەمان بـەجێهێنرا. لەلایـەکی تـرەوە، پارلـەمان جارێـك لـە ١٩١٢ داو جـــارێکیش لـــە ١٩١٨ دا هەڵوەشـــێندرایەوە. دوای داگیرکرانـــی ئەســـتەنبووڵ، ئەنجومەنی نوێنەرنی خەڵك (پارلەمان) بۆ ماوەیەکی نادیار کەوتـە پشووەوە. دواتر سـاڵی ١٩٢٠و کـاتی دامەزرانـدنی پارلـەمانی گـەورەی تورکیـا (TBMM) لـە ٢٣ی نیساندا، هەندێك ئەندامانی پارلەمانی پێشوو بەشداریی ئەم پارلەمانە تازەیان کرد.

دەستىپێکرد. بەداخەوە ئەم ڕووداوانە، بێئەوەی هوشیارییەکمان تێدا ببووژێننەوە، زیانێکی گەورەیان لێدایین.

بە هاتنە سەرکاری "حوسەین حەلیم پاشا"[(١٨)]، گلەیی و سکاڵای گەلی عوسمانی ڕووی لە زیادبوون کردو، هەر ڕۆژە بەشێکی ناڕەزایی خۆی دەردەبڕی، چونکە دوای هاتنە سەرکاری حکوومەتی تازە، کۆمەڵە دەستی بە زۆرداریو پاوانخوازی کردبوو. پێکهاتەکانی وڵاتی عوسمانی دووبارە گەڕانەوە ناو باوەشی پەرێشانیو بەدبەختیی جارانی خۆیانو، بەم جۆرە ئاسۆکانی ژیانی داهاتووی عوسمانی لەڕێگەی ژاوەژاوو هەراو هوریای تۆمەتو درۆودەلەسەوە کۆتاییان پێهات. یەکێك لە بەڵگە ئاشکراو بەرچاوەکانی بێئیرادەیی

---

(١٨) حوسین حیلمی پاشا، یەکێك بووە لە گەورە بەرپرسانی حکوومەتی عوسمانی. ساڵی ١٨٥٥ لە (شارلیجە/ میدیللی) لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٢١ لە ڤییەنا کۆچی دوایی کردووە.

دوای خوێندنی سەرەتایی، لەلای نامیق کەمالی بەڕێوەبەری شارەوانیی میدیللی بوو بە فەرمانبەر. دواتریش وەزیفەکانی بەڕێوەبەرێتیی نووسین، نامەنووسی، پارێزگاری، لێپرسراوی گشتی، وەزیری، باڵوێزی گەورەو سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیرانی وەرگرتووە. دوای لەسەرکارلابرانی کابینەکەی کامیل پاشا، بوو بە سەرۆك وەزیران (سەدری ئەعزەم)، بەڵام لە ڕووداوەکانی ٣١ی مارتدا ناچاری دەست لەکار کێشانەوە کرا. دوای ئەوەی سوپای پاکسازی ڕژایە ناو ئەستەنبووڵ، دووبارە کرایەوە بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران. بەڵام ئەمجارەش زۆر نەمایەوەو، دوای یەکەم شەڕی جیهانی لە ڤییەنا مایەوە.

ئەوکاتــەمان، هــەمان ڕووداوەکــانی ٣١ی ئــادار[١٩] و کارەســاتەکانی (ئەدەنە)[٢٠] بوون.

فیرقەی ئەحرار

یـەکێك لـە گـرنگترین فاکتـەرەکانی دەسـت لەکارکێـشانەوەی کامیـل پاشـا لـە دەسـەڵات و خێراتـر بـوونی داکـەوتن و دوڕانەکـەی، تێکـدرانی

[١٩] بـۆ زانیـاریی زیـاتر سـەبارەت بـەم ڕووداوە، سـەیری بەشـی ڕووداوەکـانی ٣١ی مارت بکەن و یادداشتەکانی ئەو بەشە بخوێننەوە.

[٢٠] ئــەو شــەڕەیە کــە ڕۆژی هــەینی ١٤ی نیــسانی ١٩٠٩ لــەنێوان موســڵمان و ئەرمەنیەکانــدا ڕووی دا. ئــەم ڕووداوە، بــە کــوژرانی دوو موســڵمان لەلایــەن پارلـەمانتارە ئەرمەنیەکانـەوە دەسـتی پێکـردو، دواتـر بـوو بـە شـەڕی موسـڵمان و ئەرمەنی. سێ ڕۆژ دواتریش ڕووداوەکە کوژێنرایەوە. بەڵام ئەو ماوەیە زیـاتر لـە ٢٠ یان ٣٠ هەزار کەس کوژران کە زۆربەیان ئەرمەنی بوون. دوای ڕووداوەکـان (دیـوانی جـەنگ) دامـەزراو، ئـەم دیوانـە (١٥) کەسـی بـە بەرپرسـی شـەڕەکە تاوانبـار کـردو بڕیـاری لەسـێدارەدانی بـۆ دەرکـردن. شـایانی باسـە، (٩) کەسـی ئەمانـە موسـڵمان بـوون. ئـەم دیوانـە شـەش کەسـی تریـشی تاونبـار کـردو، حـوکمی زینـدانیکردنی هەتاهەتایی بە مەرجی سەخت و دژوارەوە بۆ بڕینەوە.

"فیرقەی ئەحرار"[٢١]ە لەلایەن مەشرووتییەتەکەی ئیتیحادو تەرەقییەوە. جێی باسە، ئەم ڕێکخستنە لە بەشداریی ئەو کەسانەی کە ساڵانێکی دوورودرێژ لە دوورەوڵاتیدا مابوونەوە، لەگەڵ بەشداریی بەشێکی سیما لاوو ڕۆشنبیرو هەڵبژاردەکانی وڵاتدا پێك هاتبوو.

وەك چۆن کۆمەڵە دەستی بەسەر "فیرقە"دا گرتبوو، بە هیچ جۆرێك ڕێگە نەدەدا لە خۆیان زیاتر کەسی تر کۆنترۆڵی ئەو ڕێکخستنە بکات. لەکاتێکدا هەر کەس و تاکێکی ئەم وڵاتە مافی بیرکردنەوەی لە ئایندەو بەختیاریی کۆمەڵگەو هەوڵ و کۆششی لەو بارەیەوە هەبوو، کۆمەڵە، بۆ

---

[٢١] فیرقەی ئەحرار، بە فیرقەی ئەحراری عوسمانی ناسراوە. ئەم پارتە لە چوارچێوەی بۆچوونەکانی شازادە سەباحەدین بەگدا کاری دەکرد. ١٤ی ئەیلوولی ١٩٠٨، نوورەدین فەڕوخ و جەلالەدین عاریف دەستەی بەڕێوەبردنی پارتیان پێك دەهێناو، "ئەحمەد فازڵی و تەوفیقی قوبرسی و نازم بەگ و شەوکەت بەگ و ساهیر سەعید بەگ"یش ئەندامانی دەستەی دامەزرێن بوون. ساڵی ١٩٠٨ بەرامبەر بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەشداریی لە هەڵبژاردنەکەدا کرد، بەڵام شکستی هێنا. دواتر لەبەر ئەوەی کەسانی وەکوو ئیسماعیل کەمال و زۆرابی کیرکۆرو دکتۆر ڕەزا نوور کەوتنە ناو پارلەمان، توانرا لە پارلەماندا نوێنەرایەتی فیرقەیش بکرێت.

ئەم دەستەیە، دژ بە ئیتیحادچییەکان، دەستی بە هاوکاری کرد لەگەڵ کۆمیتەی ئەرمەنیەکاندا. ڕۆژنامەکانی ئیقدام، سەباح، ڕۆژنامەی تازە، سەدای میللەت کە هەموویان لەسەر خەتی ئۆپۆزیسۆن بوون، بە شێوەیەکی سروشتی پشتگیریی "فیرقەی ئەحرار"یان دەکرد.

ئەم پارتە بە هیوایەکی گەورەوە پشتی ڕووداوەکانی ٣١ی مارتی گرت. بەڵام دوای خەفەکرانی ڕووداوەکان، بە تاوانبار لەقەڵەم دراو سزای هەمەجۆری وەکوو زیندانیکردن و دوورخستنەوە بەسەر ئەندامەکانیدا سەپێنراو، بەو جۆرە کۆتایی بە ژیانی سیاسیی "فیرقەی ئەحرار"یش هات.

ئەم مەسەلەیە، پەنای بردەوە بەر پاشکەوتوویی و میتۆدی ملهوڕیی جاران. لەکاتێکدا لە مەشرووتییەتدا، بە هەمان چەشنی حکوومەتە دەستووریەکان، پارتە سیاسیەکان دەتوانن بە شێوەیەکی ڕێزدارانەو لەسایەی کونترۆڵی دەزگا نەتەوەییەکاندا درێژە بە بوونی خۆیان بدەن. نەویستنی حیزب، بە ئاشکرا واتای نەویستنی مەشرووتییەت دەدات. بە هەمان شێوەش (پاشکەوتوویی) دەگەیەنێ. نەویستنی حیزب، مانای وایە دەیانەوێ هیچ بەرپرسییەك نەخرێتە ئەستۆیان و، هیچ لێپرسینەوەیەکیشیان بەرامبەر بە کردەوەکانیان نەبێ. مەشرووتییەتیش ناتوانێ چاوپۆشی لەمانە بکات. لەم بارودۆخەدا، بەربەرەکانی و ململانێی ترسناك لەنێوان ڕاگەیاندنەکانی دنیادا پەیدا دەبوون و، دوابەدوای ئەوەش، ڕەوتی تازە دەهاتنە ئاراوەو، گلەیی و سکالاکانیش ڕوویان لە زیادبوون دەکرد. بەڵام ڕاگەیاندنی لای ئێمە لەنێو قەیرانێکی سەیری ئازادیدا بوو.

کۆمەڵە هەر لەزووەوە شتێکی کردبوو بە خوو و نەریتی خۆی، ئەوەش ئەوەبوو کە هەمیشە دەیگوت ((بەرنامەو پرۆگرامی من زۆر فراوانەو هەمووشتێك دەگرێتەوە)). بەم جۆرە بوونی هەر پارتێکی تری (چی دەبێ با ببێ) بە پێویست نەدەزانی و، بەپێچەوانەوە بە شتێکی پڕ لە زەرەری لەقەڵەم دەدا. بە واتایەکی تر، خۆی بە کۆنەپارێز، لیبراڵ، ڕادیکاڵ، دیموکرات، سۆسیالیست و، بەکورتی، خۆی بە هەمووشتێك دەزانی. کاتێك لافوگەزافی کۆمەڵە وەها بێ، بە شێوەیەکی سروشتی، لەناوبردنی ئەو پارتەشی دەکرد بە ئامانج و مەبەستی خۆی. لە هیچ جێگەیەکی تری ئەم

دنیایـەدا کۆمیدیایـەکی وەهـا بەرچـاو ناکـەوێ، بـەڵکوو ئەمـە دیاردەیـەکی تایبەت بە کۆمەڵگەی ئێمەیە.

بـەم پێیـە، کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی لـەژێر پـەردەی ئـەم جـۆرە هۆیانـەدا، بـە ڕێگـەی تۆمـەتبارکردنو بـە شـێوەیەکی پـڕ لـە کینـەو تـووڕەیی، "کۆمەڵـەی فیـداکارانی میللـەت"[٢٢]ی لێك هەڵوەشـاندەوەو، لەم ڕووەوە بە تایبەتی پێشێکارییەکی زۆری دەرهەق بە سـەربەخۆیی دادو یاسا کرد.

لـە "مەشـرووتییەت"[٢٣]دا بـە بەڵـگەوە باسـی ئـەوەمان کردبـوو کـە تەلعـەت بـەگو کەسـانی تـر بـە چ پێوانـەو ئاسـتێك بەشـداری ئـەم کـارە

---

[٢٢] ئـەو کەسـانەی وا لـە سـەردەمی سـوڵتان عەبدولحەمیـددا ڕایـان کـردە دەرەوەی وڵات، لەکاتی گەڕانەوەیاندا ساڵی ١٩٠٨ ئەم ڕێکخراوەیان دامەزراند. سەرۆکی ئـەم ڕێکخراوە "عەونوڵڵا ئەلکازم" بوو و بەڕێوەبردنو دەستەی دامەزرێنەکەشـی ئەسـەد بـەگ عـەلی وەفـاو دکتـۆر عـەلی سـائیبو عەبـدولقادری قـادریو حـاجی جـەمالو بەهجـەتی ئاسـیتانەلیی ئەمینـداری سـندووقو ئـەرتوغروڵ شـاکیر بـوون. ١٢ی ئـابی ١٩٠٨ ئەم ڕێکخراوە بۆ یاریدەدانو وەرگرتنەوەی مافی ئەو کەسانەی کـە سـەردەمی سـوڵتان عەبدولحەمیـدی دووهـەم لەبـەر کاروبـاری سیاسـی بەناچـاری ڕایـانکردبوە دەرەوەی وڵات، کۆبوونەوەیـەکی لـە (مەیـدانی سـوڵتان ئەحمـەد) سـازکرد. لەڕێگـەی ڕۆژنامـەی "حقـووقی عموومییـە"شـەوە کـە ئۆرگـانی خـۆی بـوو، بۆچـوونەکان خـۆی بڵاودەکردەوەو، چووە ڕیزی ئۆپۆزیسیۆنی دژ بە بەڕێوەبەرێتیی ئیتیحادو تـەرەقی. بەڵام دوای ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، ئەوانیش لە مەیدانی سیاسی دەرکران.

[٢٣] مەشـرووتییەت، مانگنامەیـەك بـوو شـەریف پاشـا، نێـوان تـشرینی یەکـەمی ١٩٠٩ – نیسانی ١٩١٤، بـە زمـانی تـورکی– فەڕەنسی لـە پـاریس دەریـدەکرد. بـوو بـە زمانیحـاڵی بۆچوونەکانی شـەریف پاشـاو پـارتی ڕیفـۆرمی بنچینەیـیی عوسمـانیو نەیارانی کۆمەڵـەی ئیتیحادو تەرەقی. دوای ئەوەی ئەم بڵاوکراوەیـە ڕەخنـەی لـە حکوومـەتی فەڕەنسا گـرت، کـە

چەپەڵەو دەیان کاری ناهەقی تریان بوونو خۆیانیان پێ سووک کردووە. "فیرقەی ئەحرار"یش، لە یەکەم هەلی گونجاودا، دەست نیشان کرا بۆ ئەم چارەنووسی لەناوچوونە، چونکە ئیتر مەشرووتییەت تەنیا بە قسە مابوو، ئازادییەکی سنوورداریش لەئارادا بوو.

فیرقەی ئەحرار، میوانداریو ئاهەنگێکی بەبۆنەی ڕۆژی سەربەخۆییی عوسمانییەوە ڕێك خست. ئەوکاتە پۆستی سەرۆك وەزیران بەدەست کامیل پاشاوە بوو. فیرقەی ئەحرار بەشێوەیەکی ئاسایی گەروەپیاوانی دەوڵەتو بەرپرسە حکومیەکانیشی بانگی ئەم میوانداریيە کرد. کامیل پاشاش، وەك سەمبولی شەرەفو ڕێزی نەتەوەییو دەوڵەتی عوسمانی، ئامادەی ئەم میوانداریيە بوو.

هەر لەوساتەش بەدواوە، کامیل پاشا مەحکوومی لەناوچوونو دوڕان کرابوو. قارەمانە گەورەکان (!)، بە هەموو ناسناوە پیرۆز پڕ لە ڕێزو شکۆکانی خۆیانەوە، بۆ سەپاندنی ئیرادەو داخوازیەکانیان، هەموو هێزی شاراوەی "کۆمەڵەی ئیتیحاد"یان لەپێناوی فێڵو گەمەکانی خۆیاندا خستەگەڕ. دوای ئەمە بوو کە هەندێك سەربازو ئەفسەری سوپا هۆڵەکانی (مەجلیسی مەبعووسان)یان خستە ناو چەمبەرەوەو، دەستیان بە گەشتو پاسەوانی کرد لە دەوروبەری (بابی عالی). کە چاومان بەم بارودۆخانە کەوتو تەماشای ئەم کەوتنو دوڕانەمان کرد، ئیدی هیوایەکمان بە مەشرووتییەتو ئایندە نەما.

قەرزێکی ٨٠٠ ملیۆن فرانکیی داوە بە ئیدارەی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیو، پێداگریی لەسەر ئەوە کرد کە بوونی ئۆپۆزیسیۆن لەم وڵاتەدا مانای نەماوە، ڕێ لە چاپو بڵاوکرانەوەی گیراو قەدەغەکرا. شەریف پاشا خۆی، لە لاپەڕەکانی تردا، لە کاردانەوەی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەرامبەر بەم بڵاوکراوەیە دەدوێ.

مەترسی، بە هەموو ناسۆرییەکی خۆیەوەو بە شێوەیەکی ئاشکرا، خۆی نیشان دەدا. ئەمانە هەموو لە ئاستێکدا بوون، کە ئێمە بە داخ و خەفەتەوە وەکوو قۆناغی ڕابردوو بیرمان لە توانەوەو لەناوچوونی خۆمان دەکردەوە. ئەم پاشاگەردانییە بوو بەهۆی پەیدابوونی بەڕێوەبەرێتییەکی بێبڕیارو هەوڵ و تەقەلای سەیرو سەمەرە. حکوومەت، بە شێوەیەکی ئاسایی چەمکی میانڕەوی و ڕێوشوێن دانانی فەرامۆش کردبوو و، بەرامبەر بە بەرژەوەندی دەستە شاراوەکان و داخوازیە چاوەڕوانکراوەکان شکستی هێنا. بە بۆچوونێکی پڕ لە تاوو تینەوە سەرمان خستە نێوان هەردوو دەستمان و زۆر بە باشی بیرمان کردەوە، وەکوو خەڵک و حکوومەت بیرمان لە بێبەختیی خۆمان کردەوەو خەفەتمان بۆ خوارد. دواتر دەنگی ویژدان و دەروونمان ئەرکەکانمانی بیر هێنایەوە. هەر لەبەر ئەوەش بوو کە بەڕاستی و بە نەرمییەکەوە داوانامەیەکی دەست لەکارکێشانەوەمان بۆ کۆمەڵە بەرزکردەوە. لەونامەیەشدا، وەکوو جاران، ئاگادارکردنەوەکانی خۆمانمان بە شێوەیەکی ئاشکراو نەرم دووبارە کردەوە. ڕۆژی دوای ئەوەی کە بە دڵگرانی و خەفەت و ئازارەوە وڵاتەکەمان بەجێهێشت، داوانامەی دەست لەکارکێشانەوەکەیان بۆ بڵاوکردینەوە. دوای ئەوە، ڕووداوەکان ئەوەیان پێشاندایین کە وازهێنانەکەمان کارێکی لەجێی خۆدا بووە.

لەبەر ئەمەش، لەلایەکەوە لەبەر وەزعی نالەبارو قەیراناویی وڵات و ئازارەکانی لە دڵەراوکێ و پەشۆکاندام و، لەلایەکی تریشەوە لەبەر ئەوەی بەشداریی ئەم جۆرە تاوانانەم نەکردووە، زۆر ئاسوودەو بێخەمم کە بڵاوکردنەوەی داوانامەی وازهێنان و دەست لەکارکێشانەوەم وەك خۆی لەم کتێبەدا بە شتێکی گونجاو دەزانم.

ئەمـەی خـوارەوە دەقـی داوانامـەی دەسـت لەکارکێـشانەوەمە کـە بەڵگەی جودابوونەوەمە لە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی‌یەو، ١٠ی ئاداری ١٩٠٩ لە ژمارە (٣٢٥)ی ڕۆژنامەی "ئیقدام"[٢٤] دا بڵاوکراوەتەوە:

((بۆ بەڕێز دەستەی بەڕێوەبەرێتیی کلووبی پانگاڵتی،

سەرەتا دەمەوێ سەبارەت بە چاکەو بایەخدانی هاوڕێیان بە خۆم، ڕێـزو سوپاسـم ئاڕاسـتەی هەموولایـەکتان بکـەمو، ڕایبگەیـەنم هـیچ کاتێـك ئـەو دۆسـتایەتی و خۆشـبینی و گرنگـی پێدانـەی هاوڕێیـانی کلـووب کـە هـەردەم بەرامبـەر بـە مـن نواندوویانـە، لـەیادم ناچـنەوەو فەرامۆشـیان ناکـەمو، لەبەرچـاوگرتنی ئەوانـەش بـە قـەرزی ملـی خـۆم دەزانم. ئەمڕۆ کاتێك بەناچاری لە هەموو دۆسـتانو هاوڕێیـانی نـاو ئـەم دەسـتەیە جودادەبمـەوە کـە بەشـانازییەوە پەیوەنـدی دۆسـتانەم لەگـەڵ هەموویانـدا هـەبوەو شـەیدای ڕەوشـتبـەرزیو تایبەتمەنـدیی نایـابی ئەوان بووم، یەکێك لە پڕئازارترین ڕۆژەکانی تەمەنم بەسەردەبەم. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەمڕۆ ئەو هێزەی وا ئێمـەی هـان دەداو بـەڕێوەی دەبردین (سـەرەڕای ئـەوەی کـە سـەرەتا بـە شانوشـکۆی بـەختیاریی وڵاتو نیـشتمان ڕازێنـدرابوەوە)، بـەناوی ئاینـدەی نەتـەوەو نیـشتمانەوە بـە لاڕێیـەکی زۆر مەترسـیداردا ڕۆیـشتووەو، وای لـێهـاتـووە هـەموو

---

[٢٤] ڕۆژنامەیـەکی نەتـەوەییـی ڕۆژئـاواخواز بـوو، لـە ٥ی تـەممووزی١٨٩٤ تـا ٣١ی کـانوونی یەکـەمی ١٩٢٨ دەردەچـوو. سەرنووسـەرو دامەزرێنەکـەی "ئەحمـەد جـەودەت" بـوو. نووسـەرە بەناوبانگـەکانی: ئەحمـەد میدحـەت، حوسـێن ڕەحمـی، ئەحمەد ڕەحیم، خالید زیا، ئەحمـەد حیکمـەت، حەمدوڵڵا سوبحیو ئەحمـەد ڕیفقی بوون. ئـەم ڕۆژنامەیـە پشتگیری تێکۆشانی نەتـەوەیی بوو و پێشکەوتنێکی باشی لەڕووی کولتوور و هونەر بیرو بۆچوونەوە هێنایە ئاراوە.

دۆستان و ولاتپاریزان خەریکی بیرکردنەوەیەك بکات. لەبەر ئەوەی نامەوێ بەرپرسی ئەو ئەنجامە بم، هەرچەندە بەرپرسیەکەشم کەم بێ، کە لە داهاتوودا دوای یاریکردن بە چارەنووسی گەلێك دێتەئاراوە، ناچاری دوورەپەرێز مانەوەو بەشداری‌نەکردن لەم شتانە بووم.

هەرچەندە بە سوێندخواردن پەیمانی بەردەوامیی پەیوەندیەکانمان لەگەڵ ئەم هێزەدا دابوو، بەلاّم لە هەمان کاتدا، لەپاڵ ئەم سوێندخواردنەدا، پێویست بوو بەر لە هەمووشتێك پەیوەندییەکی ویژدانی‌ی دەروونی بێتەئاراوەو، دەبوو بەپێ‌ی پێشەی خۆمان، یانی بەگوێرەی نیشتمانپەروەری‌و ئازادیخوازی‌ی خۆمان، پابەندبوونە پاکەکەی جارانی خۆمان بەرامبەر بە کۆمەڵە بگوێزینەوە بۆ پابەندبوون بە بنەماکانی مەشرووتییەت. بەلاّم ئێستا لەبەر ئەوەی لادان لە ئەم بنەمایانە گوێرزاوەتەوە بۆ لادانێکی ویژدانی، ئیدی ڕەوایی‌ی سوێندەکەشمان هەڵدەگیرێ‌و ناوەڕۆکەکەی پووچەڵدەکرێتەوە پابەندبوونمان پێویستیی بەوە نییە[٢٥].

بەگوێرەی ئەمە، ئەو بارودۆخەی کە بۆ وازهێنان‌و خۆکێشانەوە لە کۆمەڵە من دەخاتە ناو داوی ناچارییەکی مەعنەوییەوە، بە مەرجی مانەوەی پابەندبوون‌و بەسترانەوەم، جودابوونەوەشم لەم دەستە بەڕێزانە وەك پێویستییەك دەخاتە پێشەوە. بەلاّم لەبەر ئەوەی ئەم هەڵس‌وکەوتە تەنیا لە بیری بەختیاری‌و سەلامەتی‌ی نیشتمان‌و

---

[٢٥] هەر ئەندامێکی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لەکاتێکدا هەر ئەندام بوایە، دەبوو سوێندی بەجێهێنانی هەرجۆرە فەرمان‌و ڕێنوێنییەکی بخواردایە. شەریف پاشا لە جێگایەکی تردا باسی ئەم سوێندە دەکات.

بەرەنگاریی هەرجۆرە سەرنج و بۆچوونیکی ترەوە هاتووەتە مەیدان و، ئەنجامی بیرو بۆچوون و بەخۆداچوونەوەکانی خۆشمە، هیوام وایە هاوڕییانی بەڕێزم بەچاوی لێبووردەییەوە بڕواننە ئەم کردەوەیەم.

سەبارەت بەو قسەو باسانەش کە لەبارەی پەیوەندی منەوە بە "فیرقەی ئەحرار" دەکرێن و، هەندێکیشیان گەیشتوونەتەوە بە خۆم، دەمەوێ ئەوەتان پێ ڕابگەیەنم کە هەمووی درۆو دەلەسەی هەڵبەستراوەو هیچ بنەمایەکی ڕاست نییەو، ئێستاش بە تەمای پەیوەندیکردن بە هیچ گرووپ و دەستەیەکی ترەوە نیم. شایانی وتنە، هۆی ئەم شتانە هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ پلەوپایەی پیرۆزی سەربازی ئێمە.

بەپێی بیروڕای خۆم کە لە ڕووداوە مێژووییەکانەوە بۆم دەرکەوتووە، بەشداریی چینی سەرباز لە کاروباری سیاسیی حکوومەتدا شتێکی زۆر مەترسیدارە. بارودۆخی ئێستای ئێمە، نموونەیەکی بەرچاوی ئەمەیە.

لەڕاستیدا هەوڵ و کۆششی نیشتمانپەروەرانەی سوپا لەسەرەتادا بۆ بەدیهاتنی ئازادیەکان، شتێکی ئاشکرایەو شایستەی ڕەتکردنەوە نییە.

بێگومان دوای دامەزراندنی مەجلیسی مەبعووسان، دەستێوەردانی دووبارەی سوپا لە کاروباری سیاسیی حکوومەتدا زەبرێکی گەورە بە یەکێتی و یەکڕیزیی سوپا و سەربازەکان وەشاند. جێی باسە، ڕۆڵی ڕێنیشاندەرانەو پێشڕەوانەی سوپا لە هەموو کاروبارێکی بەڕێوەبردنی مەشرووتییەتدا، ڕێگەی لەبەردەم سەرهەڵدانی بیرو بۆچوون و تێڕوانینەکان و پەرەسەندنی ناڕەزایەتی کردەوە، کە

سەلماندنو نیشاندانی ئەنجامە خراپو نالەبارەکانی شتێکی بەڵگەنەویستو کراوەیە.

لەبەر ئەمەش دەمەوێ ئەوەش ڕابگەیەنم کە بەردەوامیی متمانەو بایەخدانی دەستەی بەڕێزی کلووبی پانگاڵتی بە من، شتێکی گرنگو دڵخۆشکەرانەیە.

هاوڕێیانی خۆشەویستو ئەفەندی، لەگەڵ ئەوەی کە داوای لێبوردنتان لێ دەکەم، هیوام وایە ئەم لاپەڕەیەش وەکوو نامەی ماڵئاواییی من پەسند بکەن".

ای ڕەبیعول ئەووەلی ۱۳۲۸

بەرامبەر بە ١٠ی ئاداری ۱۹۰۹

فەریقی یەکەم—شەریف.

بانکی نەتەوەیی تورکیا

سەرەڕای دەوڵەمەندیی سروشتی وڵاتەکەمان، لە باری سەرمایەو سامانەوە دەست کورتو هەژارین. لە بارودۆخێکی ئابووریی خراپو سەرەتاییدا ژیان بەسەر دەبەین. سەدان ساڵ بەر لە ئێستا، ئەو کاتانەی خۆمان سەرقاڵی داگیرکردن دەبووین، بە سایەی ئەوەوە لە پێکدادانێکدا، بە شێوەیەکی کاتی، بەرز دەبووینەوەو وەزعمان باشتر دەبوو. هەندێك جاریش، لەبەر بێئیرادەیی خۆمان، بە ناچاریو تووڕەییەوە دەسکەوتەکانی سەرکەوتنمان دەگەڕاندەوە بۆ لایەنی بەرامبەر. هەتا ئێستا بووین بە تەماشاکەری ئەو ئەنجامە پڕ لە شەرمەزاریانەو، هەر وەها ماینەوە.

هێشتا لەسەر ڕێگە پڕ لە خەمو ئازارەکەمان بەردەوامین. وازمان لەو شتانە هێنا کە لە دەستمان دەرچوون، بەڵام ئایا دەتوانین ئەمانەی بەردەستمان بپارێزین یان نا ؟ لەڕاستیدا ئەمە شتێکی نادیارە، یا بە شێوەیەکی ڕاستتر، دەتوانین بڵێین کە گومانی لەسەرە. کاتێك هەبوو ئێمە لەڕووی دەرەوە زاخاومان دەردەدا، لەکاتێکدا لە ڕێگەی سەرکەوتنی سەیرسەیرەوە وڵاتی هەمەجۆرمان داگیر دەکرد، نەماندەزانی بە چ شێوەیەك جێگەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆمان بەڕێوە ببەین. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، دەمارگرژیمان بە نەزانیەکەی خۆمان زیاتر کرد. لەبەر ئەمەش لەڕووی بەڕێوەبەرێتییەوە تاریکاییو زوڵمو

زۆرمـان بـۆ خۆمـان هەڵبـژاردو، لـە بـاری ئابووریـشەوە هـیچ شـتێکمان ئەنجام نەدا. لایەنی پڕ لە خەمو ئازار ئەوەیە کە لەباتی ئەوەی پـەرە بـە بنیاتنانو ئاوەدانکردنـەوە بـدەین، نەزانیـە زۆر و هەمەگیرەکـەی خۆمـان بـەرەو وێرانکـاریو رووخـانو تێداچـوونی بـردووین. بەداخـەوە ئەمانـە هەموو بەڵگەی ئەوەن کە ئێمە لـە چـەند سـەد سـاڵ بەر لـە ئێـستاوە بـە شـێوەیەکی بێئاگـا لـە لایـەنی ئـابووریو چـۆنیەتـیی بەدەسـتهاتنی قازانجو سوودو چێژی بازرگانی، ژیانمان بردوەتە سەر.

ئێمـــە وامانـــدەزانی دوای مەشـــرووتییەت، بـــە ڕەچـــاوکردنی ئـــەم بەرژەوەندیانـە، ئیـدی بـچووکو گـەورەو هـەموومان کـار بـۆ بەرزبوونـەوەو بـەدیهاتنی ئامانجـە ئابووریـەکان دەکـەین، بەتایبـەت دەسـتپێکرانـی هـەر کـارێکی ئـابووری کـە بمانزانیایـە بەڕاسـتی بەکـەڵكو مایـەی قازانجـە، لـەلای ئێمـە بـە گـرنگترینو پیرۆزتـرین ئـەرك لەقەڵـەم دەدرا. لەبـەر ئـەوەش بـوو لەپێشدا بە هەموومانـەوە هـەوڵی دامەزراندنی بانکێکی نەتـەوەییمان دا. ئەم (بـانکی نەتـەوەیـیـە) کـە دوژمنـان لەبـەر هانـدانو ورووژانـدن هەمیـشە چاوپۆشـییان لـێ دەکـردو بایـەخیان پێنـەدەدا، بـە ڕەنـجو تەقـەلای ئێمـە دامەزرا. ئێستاش دوژمنە ناسراوەکانمان ئەمە ڕەت دەکەنەوە.

ساڵی ١٩٠٨ لە ئەستەنبووڵ، بۆ دامەزراندنی بانکێکی نەتەوەیی، دەستمان بە گفتوگۆ کرد لەگەڵ هاوڕێیانـدا و بەرنامـەو پرۆگرامێکمـان دانـاو، دوابـەدوای ئـەوە بـە مەبەسـتی چـوونە لەنـدەن ئەسـتەنبووڵم بەجێهێشت. لـەبارەی مەسـەلەی بـانکی نەتـەوەیـیـەوە، لەگـەڵ "لـۆرد هاردیـك"ی ڕاوێـژکاری پێـشووی جێگـری بـاڵیۆزی ئینگلتـەرە لـە ئەستەنبووڵو نوێنەری پادشای تازەی هیندستاندا قسەم کرد.

کـاتی حکوومــەتی پێــشوو، دەوڵــەتی ئینگلتــەرە پەیوەندییــەکی بازرگـانیی لـە ئاسـتی ٤٠٪ی بودجـەی حکوومەتـدا بەرقـەرار کردبـوو. بـەڵام بـە هـەر شـێوەیەك دەبـێ بـا ببـێ، بـە شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ پەیوەندییـەکی ئـابووریی پتـەو لـەنێوان هـەردوو حکوومەتـدا نـەبوو. ئەمەش تەنیا لەبەر پێویستیی کات نەدەهاتە ئاراوە. ئەمڕۆ لە دنیای سیاسەت و شارستانێتیدا، دروستکردنی پەیوەندیی دۆستانەی بەهێز لەگـەڵ هـەر حکوومەتێکـدا، لەڕێگـەی پەیوەندیـە ئابووریەکانـەوە دێتـە مەیدان. لەبەر ئەمە بوو کە پێشبینیی دروستبوونی پەیوەندیی پتەوی دۆستانەی نێوان حکوومەتی گەورەی ئینگلتەرەو دەوڵەتی عوسمانی دەکـراو، حکوومــەتی ئینگلتــەرە بــە شــێوەیەکی تایبــەت بــەڵێنی هاوکـاریی لەسـەر ئـەم مەسـەلە گرنگـە دابـوو. "لـۆرد هاردیـك" مـنی ڕەوانـەی لای "سـێر ئەرنەسـت کاسـەل" کـرد بـۆ مەسـەلەی ڕێکخـراوی ئـابووریی بـانکی نەتـەوەیی. لەگـەڵ ئەمەشـدا سـێر ئەرنەسـت کاسـەل لایەنگری دواخستن و درەنگکەوتنی بابەتەکە بوو. دوای ئەوەی لەگەڵ "سـێر ئەرنـست کاسـەل"دا بـە چڕوپڕی گفتوگۆمـان لەسـەر بابەتەکـە کـردو، تەنانـەت دوای ئـەوەی سـەرلەنوێ بەرنامەکـەمان داڕشـتەوە، مـن گەڕامەوە بۆ ئەستەنبووڵ.

کـاتێ گەڕامــەوە بـۆ ئەسـتەنبووڵ، سـەردانێکی "کامیـل پاشـا"ی سەرۆك وەزیران و تەوفیق پاشای[٢٦] وەزیری کاری دەرەوەم کردو لـەوە

---

[٢٦] ئەحمەد تەوفیق پاشا ساڵی ١٨٤٥ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٣٦ لـە ئەسـتەنبووڵ کۆچـی دوایـی کـردووە. خـەڵکی (کـرم Krim)ـەو یەکێکـە لـە بەرپرسانی حکوومەتی عوسمانی کە کاری وەزارەتەکان و پۆستی سەرۆکایەتیی

دووام کە حکوومەتی ئینگلتەرەو، بەتایبەت سێر ئەرنەست کاسەل، دامەزراندنی ئەم دەزگا نەتەوەییە بە شتێکی جێگەی ڕێزو شانازی لەقەڵەم دەدەن. هەروەها ئەوەشم پێ زیادکرد کە ئەگەر لەڕێگەی تەلگرافێکەوە سەبارەت بەم بابەتە بانگی خودی سێر ئەرنەست کاسەل بکرێت و ڕێز سوپاسی خۆمانی پێڕابگەیەنین، ئەوا زۆر باش دەبێ. دوای هەفتەیەك تەلگرافەکە گەیشتە سێر ئەرنەست کاسەل. وەك چۆن "سێر ئەرنەست کاسەل"م بە نوێنەرانی گەورەو بەرپرسانی حکوومی ناساندبوو، سەرکل دۆریان "Sercl Doryan -Cercled orient"یشم لە چەند میوانداریەدا بە گەورەپیاوانی حیزبی "کۆمەڵە"و بەرپرسانی حکوومی ناساند. شایانی باسە، جاوید بەگی[٢٧] وەزیری پێشووی داراییش، لەم میوانداریانەدا بەشدار بوو.

ئەنجومەنی وەزیرانی وەرگرتووە. ناوبراو نەوەی "میرزا مستەفای باخچەسەرایی"و کوڕی "فەریق ئیسماعیل حەقی پاشا"ی فەرماندەی تووناو هەرێمی دەوروبەری بووەو، ئاکادیمیای جەنگی تەواوکرد.

بەڵام دوای ماوەیەك وازی لە کاروباری عەسکەری هێناو، خۆی بۆ کاروباری دەرەوە گواستەوە. دوای ئەوەی ئەرکی جۆراوجۆری لە نوێنەرایەتیەکانی دەرەوەدا بەجێهێنا، بوو بە وەزیری کاروباری دەرەوە. بۆ جاری یەکەم، لەکاتی ڕووداوەکانی ٣١ی مارتدا، بوو بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران. بەڵام کاتێك سوڵتان عەوبدولحەمیدی دووهەم لەسەر تەختی دەسەڵات لابرا، دەستی لەکار کێشایەوە. دوای چەند ئەرکێکی جۆراوجۆر، ساڵی ١٩١٨ بۆ جاری دووهەمو ساڵی ١٩٢٠ بۆ جاری سێهەم بوو بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران. تەوفیق پاشا دوای مردن لە مەزاری یەحیا ئەفەندی لە (بەشکتاش) نێژرا. ناوبراو بە یەکێك لە دروستترینو بەناموسترین بەرپرسانی حکوومەتی دوای مەشرووتییەت دەناسرا.

[٢٧] جاوید بەگ، ناوی ڕاستی محەمەدەو ساڵی ١٨٧٥ لە سەلانیك لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٢٦ لە ئەنقەرە ژیانی لەدەست داوە. سیاسەتمەدارو بەرپرسێکی

دەبوو، بۆ چارەسەرکردنی هەندێك کێشە، سەرێکی میسرم بدایە. بە هەڵکەوت لە سەفەرەکەمدا "سێر ئەرنەست کاسەل"یش بوو بە هاوسەفەرم. ئەوکاتەی ئێمە لە میسر بووین، حکوومەتەکەی حەزرەتی کامیل پاشا لەسەر کار لابرابوو.

هەر کە گەڕامەوە بۆ ناوخاکی وڵاتەکەی خۆم، سێر ئەرنەست کاسەل لە (ئەسوان)ەوە بەڕێگەی تەلەگراف داوای زانیاریی سەبارەت بەم بابەتە کرد. کاتێك لە قاهیرە یەکتریمان بینی، باسی ئەوەم بۆ کرد کە کامیل پاشا بە گەمەو فێڵی کۆمەڵە لەسەر کار لابراوەو، ئەمەش بۆ داهاتوو و، بەتایبەت بۆ مەشرووتییەت خۆی شتێکی زۆر مەترسیدارە. هەروەها دڵگرانیی خۆمم سەبارەت بەوەی کە لەبەر ئەم ڕووداوە ناتوانم لە مەسەلەی دەزگای نەتەوەیی (بانکی نەتەوەیی)دا کاری لەگەڵدا بکەم، دەربڕی.

کاتێك، بە مەبەستی لێوردبوونەوەی زیاتر لە بابەتەکە، لەگەڵ "سێر ئەرنەست کاسەل"دا گەڕاینەوە بۆ ئەستەنبووڵ و، چاوم پێکەوت بە کەوتنی حکوومەتی کامیل پاشا هەوساری دەسەڵات بەتەواوەتی کەوتوەتە دەستی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، بە شێوەیەکی گشتی لە ئەنجامەکانی ئەمە ترسامو، وەکوو ئەنجام باسی ئەوەم کرد کە لەم هەلومەرجەدا پێداگری

حکوومەتی عوسمانی بوو. بە شێوازی جۆراجۆر کاری فەرمانبەری و مامۆستاییی کردووە. وردەوردە بووە بە یەکێك لە نوێنەرە ناسراوەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی. دوای مەشرووتییەت بوو بە نوێنەری سەلانیك و، دواتر بە وەزیری دارایی. لەبەر کێشمەکێش و ئاژاوەی ناو حیزب، بەناچاری وازی لە ئەرك و نوێنەرایەتیی پارلەمان هێناو، تەنانەت بەناچاری ڕۆیشتە دەرەوەی ولاتیش. دواتر هەموو پۆستەکان و پۆستی تریشی پێ سپێردرایەوە. دوای کۆمار، لەبەر ئەوەی گومانی لێ دەکرا پەیوەندیی بە ڕووداوی تیرۆری مستەفا کەمالەوە هەبێ لە ئزمیر، لە ئەنقەرە ئیعدام کرا.

لەسـەر دامەزرانـدنی دەزگـای ئـابووری ناکـەم، بـەڵام ئـەوی لەدەسـتم بـێ بـۆ پێکهێنانی ئەو دەزگایە، دریّغی ناکەم.

"کامیـل پاشـا"، دوای دەسـت کێـشانەوە لـە پۆسـتی سـەرۆك وەزیـران، ئێوارەیەك من و سێر ئەرنەست کاسەلی کردە میوانی خۆی. کامیل پاشا لـەم میوانداریـەدا، سـەبارەت بـە دامەزرانـدنی دەزگـای نـاوبراو، هەنـدێك قسەی هاندەرانـەی بـۆ کـردین. دوای ئەمـە ڕووداوی ٣١ی مـارت هاتـە مەیـدان، کـە سـێر ئەرنەسـتی خـستبوە گومـان و دوودڵییـەوە. چـەند ڕۆژێـك دوای ڕووداوەکە، لە پاریس چاوم پێی‌کەوت. بۆ هـەمان بابـەت منی داوەت کرد بـۆ لەنـدەن. دوای ئـەوەی، لەبـەر بانگکردنەکـەی، ڕۆیـشتمە لای، چـونکە ئیـدی بـەنیاز نـەبووم بگەڕێمـەوە بـۆ ئەسـتەنبوول، داوای لێبـوردنم لـێ کـرد لەسـەر ئـەوەی کـە سـاردبوومەتەوە لـە بـەڕێوەبردنی کـاری (بـانکی نەتـەوەیی). دوابـەدوای ئـەوە، سـەرباری ئـەوەی کـە دڵـگرانیی خـۆی و گەورەبەپرسـانی ئـابووریی ئینگلتـەرەی بـۆ دەسـت لەکارکێـشانەوەم پێ ڕاگەیانـدم. لەبـەر پێداگرتنی من، لەسەر ئەوە ڕازی بوو کە هـەرکاتێك بمەوێ بتوانم کاروباری بەڕێوەبردنی ئەوکان بگرمەوە ئەستۆ. لەلایەکی تریشەوە، "جاوید بـەگ" کـە پێشتر، بـە جـەختکردنی مـن، بـە ئەنـدامی دەسـتەی بەڕێوەبـەرێتیی بـانکی نەتـەوەیی دامـەزرابوو و دوای ئـەم ڕووداوانـە بووبـوو بـە وەزیـری دارایـی، داوای لـە سێر ئەرنەسـت کاسـەل کردبـوو لـەباتی خـۆی، هاوکـاری ئـابووری خـۆی، یـانی "حوسـەین جاهیـد بـەگ"[28] دابمـەزرێنێ. ئەمـە ئـەو هـەموو

---

[28] هونەرمەنـدو سیاسـەتمەدارێکی تورکـە، سـاڵی ١٨٧٤ لـە (بالیکەسـیر) لـەدایك بووەو، ساڵی ١٩٥٧ لە ئەستەنبووڵ کۆچی دواییی کردووە. ساڵی ١٨٩٦ مەکتـەبی بەڕێوەبەرایێتیی سیاسیی تـەواوکرد. ١٨٩٦ تـا ١٩٠١، ڕۆمـانی (سـەروەتی فونـوون)

ڕووداوانــه نــەبوون کــە هاتبوونــە گــۆڕێ. بــەڵام دوژمنــانی ئــازادیو مەشــرووتییەت، تــا ئەنــدازەی ڕەتکردنــەوەی ئــەم خزمەتانــەی ئێمــە، بــە شێوەیەکی چاونەترسانە هەڵسوکەوتیان کرد.

لەگـەڵ هـەموو ئەمانـەدا، ئـەم یادداشـتەی "جاویـد بـەگ"[٢٩] کـە لـە خوارەوە وەك خۆی دەینووسمەوە، بە شێوەیەکی ئاشکرا باسی هەوڵە تایبەتەکانی منی تێدا کراوە بۆ دامەزراندنی دەزگای ناوبراو.

بـوو بـە ڕۆمـانێکی ناسـراو. دوای مەشـرووتییەتی دووهـەم، دەسـتی بـە نووسـینی سیاسی کرد. ڕۆژنامەی "طەنین"ی دەرکردو، کاری وتەبێژی "کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی"ی گرتەئەستۆ. دواتر بوو بە نوێنەری ئەستەنبووڵ. لەکاتی شەڕدا، لەلایـەن ئینگلیزەکانەوە دوورخرایەوە بۆ ماڵتا.

لــە گەڕانەوەیــدا، دووبــارە "طــەنــین"ی دەرکــردەوە (١٩٢٢-١٩٢٥). (١٩٢٥-١٩٢٦) بەڕێوەبــەرێتیی کۆمــار دووری خستەوە بـۆ چـۆروم. دواتـر بـوو بـە نوێنـەری پارلـەمان (ئەسـتەنبووڵو قـەرس) (١٩٣٠-١٩٥٠). (١٩٣٣-١٩٤٠) گۆڤاری "بزووتنـەوەی فیکـری-فکر حرکتلری"ی دەرکرد کە کاتی خۆی زۆر کاریگـەر بوو (٣٦٤ ژمارە). (١٩٤٨ - ١٩٥٧) هەتا کاتی مردن، ئەرکی سەرنووسـەریی (ئولوس)ی هـەبوو کە ئۆرگانی ڕاگەیاندنی پـارتی کۆماریی گەل (CHP) بوو. ناوبراو زیاتر لـە (٦٠) بەرهـەمی نووسـراوو وەرگێڕانی هەیـە، کە گرنگترینیان: (ژیانی خەیاڵی-١٨٩٩)، (ڕووی ڕاستەقینەی ژیـان ١٩١٠)، (بۆچی کەسـی تر فریـو دەدەم-١٩٢٤)، (لـەنێو خەیاڵـدا، ڕۆمـان-١٩٠١)، (ئاژاوەکـانم-١٩١٠-ڕەخنـەیی)، (بیرەوەریە ئەدەبیەکان ١٩٣٠)، (بیرەوەریە سیاسیەکان-١٩٧٦).

[٢٩] بەڵگەکە خۆیو وەرگێڕدراوەکەی:

دەقی بەڵگەکە:

((ڕيزداريتان هيواى منه

ڕێـزو سوپاسـی خـۆم سـەبارەت بـەوەی کـە مـنی کوێلـەو بەنـدەی خۆتـان، لـەنێو دامەزرێنـەکانی بـانکی نەتـەوەیـیـی تورکیـادا دانـاوە،

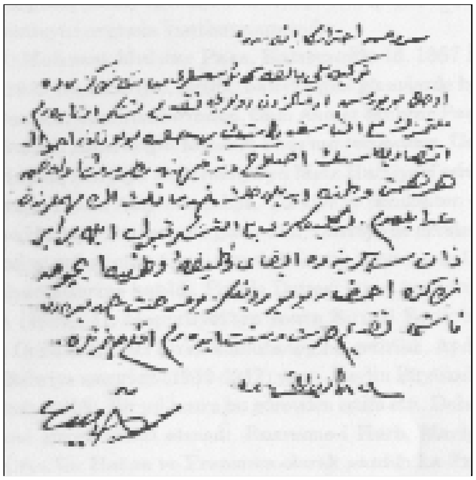

وەرگێردراوەکەی:

((لەگەڵ ڕێزمدا، لەبەر ئەوەی منی بەندەی خۆشتان خستوەتە ناو کاروباری دەزگای بانکی نەتەوەیی، ڕێزو سوپاسی خۆمتان پێشکەش دەکەم.
بەداخـەوە بـارودۆخی ئـابووریی نەتەوەکـەمان زۆر خراپـەو، بـە بۆچـوونی مـن، هەرجۆرە هەوڵدانێك بۆ چاکسازیی ئەم وەزعە، یەکێکە لە گرنگترین خزمەتـەکان بـۆ نیـشتمان. حـەزرەتی ئەفەنـدی، سـەرباری ئـەوەی کـە بـە سوپاسـێکی فراوانـەوە پێشنیارەکەتان پەسـند دەکـەم، جـێی خۆیـەتی دووبـارە ڕێـزو سوپاسـی خۆمتـان سەبارەت بە هەڵبژاردنی من بۆ پێکهێنانی ئەم ئەرکە نیشتمانییە پێشکەش بکەم.

١٩ی کانوونی یەکەمی ١٣٢٤

محەمەد جاوید

پێشکەش دەکەم. هەموو هەوڵدانێك کە بێتە هۆی چاکی و پێشکەوتنی بـــاری ئـــابووریی گەلەکـــەمان، بـــە شـــتێکی گرنگـــی لەقەڵـــەم دەدەم.هەرچەندە پێشنیازەکەتان بە ڕێز سوپاسەوە پەسند دەکەم، هەورەها سەبارەت بەوەی کە منی کۆیلەی خۆتان بۆ بە پێکهێنانی ئەرکی نەتەوەیی ئامادەکردووە، دەمەوێ دووبارە ڕێزو سوپاسی خۆمتان پێشکەش بکەم)).

١٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٨

محەمەد جاوید

بەشی دووهەم

دوورخرانەوەی ئارەزوومەندانە بەرەو ئەرووپا ...

بەشێوەیەکی گشتی، هەرچەندە تەماشای ڕابردووی درێژخایەن دەکرێت، ڕۆژهەڵات مێژوو و بەسەرهاتی سەیروسەمەرەی هەن. بۆ نموونە، جاری وا هەیە پادشایەك بەرچاو دەکەوێ کە تا ئاسمان بەرزو پیرۆز کراوە، یاخود دیاردەیەکی نائاسایی گەورەییەکی خەفەتاویی دراوەتێ و، هەندێك جار نەهامەتیەکانی ئافاتێکی ڕاگوزاری و وێرانکەر دەردەکەون و، هەندێك جاری تریش دەرکەوتن و کوژانەوەی هەزاران خراپە کە ویژدان دەلەرزێنن و مرۆڤ تووشی سەرسوڕمان دەکەن، دەبینرێن. لەبەر ئەوەی ئەم هەموو تایبەتمەندیانەی ڕۆژهەڵات، پشت بە زانیاری و کولتوور نابەستن و پابەندی بیرو بۆچوون و ویژدان نین، هەر کە پەیدا دەبن، مەحکوومی مەرگ و نەمانن و لە مەزاری فەرامۆشیدا دەنێژرێن. بە شێوەیەکی ئاسایی، لەبەر ئەوەی لەسەرەتادا ژیری و دانایی و لەجێی خۆدا نەبوون و، بە دانایی و ژیری نەکراون، نابێ لە ئەنجام و کۆتاییدا بەدوای پەندو ئەزموونندا بگەڕێین. بەداخەوە سەرتاپای ئەوساتە پڕ لە ئازار و دوودڵییەی کە لە پاشاوە تا وەزیرو، لە تاکێکی ئاساییەوە تا دەستبژاردەکان، هەموومانی تێدا

ژیاوین، لەگەڵ هەزاران ڕووداوی تاڵو مێژووی پڕ لە کینەو تووڕەییماندا، هیچ ئەزموونێکمان پێنابەخشن و پڕن لەو شتانە کە دەبنە مایەی شەرمەزاری. ئەوەتا دیارە، بگرە پەندێکی بچکۆلانەیش، لەناو ویژدانماندا بەدی ناکرێ. تەنانەت زۆر سەیرو بێچارەین، هەر دینێك فەرمانی ملکەچیی بەرامبەر بە زوڵمو زۆرداری دابێ، دینەکەی ئێمەش ئەمەی کردووە بە ئەرکێکی سەرشانمان.

بەڵام ئێمە وەك ئەوەی دڵی زۆرداران و تێرنەخۆران بدەینەوە، وەها هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکەین. ئیسلامەتی و زۆردارای، بە هیچ جۆرێك پێکەوە ناگونجێن. کەچی لەگەڵ ئەمەشدا وڵاتەکەمان بووە بە مەیدانی جێبەجێکرانی کارە گڵاوو پۆخڵەکانی زۆرداران. کەس ناتوانێ، بەپێچەوانەوە، لافی هەبوونی شتێکی تر لێبدات.

با زۆر بەرەو ڕابردوو نەگەڕێینەوە. مەگەر دیاردە خراپەکانی شەڕێکی ژیانیی درێژخایەن لەم سێ ساڵەی دواییدا بە باشترین شێوە ئەم ڕاستییە ناخەنە ڕوو ؟!

لەکاتێکدا بە کاریگەریی ئەم بۆچوونانە کە پێکەوە هەڵناکەنو بەریەك دەکەون، بە خەمو ئازارێکەوە بەرەو ئەورووپا دەڕۆیشتین، بە هەموو نیگەرانیو دڵشکانێکمەوە، تەنیا بۆ ساتێکیش بیری نیشتمانو داهاتوومانم لەیاد دەرنەدەچوو. سەدان نەفرەت لەو کەسانە بێ، کە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان، تەنیا هیواو تیشکی درەوشاوەی ڕزگاریی ئێمەیان لەڕێی وتارێکی کۆنەپەرستانەوە کوژاندەوە !

هەرچەندە ئەو نەوە نانکوێرو نەخۆشەم دەهێنایە بەرچاوی خۆم، کە بە هەڵەشەییەکی زۆرەوە گەمەیان بە چارەنووسی وڵاتێکی فرە

پێکهاتەو ناجۆری وەکوو عوسمانی دەکرد، بە هەموو مەترسییەکی خۆیەوە ترسی نزیکبوونەوەی لەناوچوونی خۆمانم لێ دەنیشت.

بە قسەی هەندێك کەس، گوایە ئێستا قۆناغی مەشرووتییەتو، بە شێوەی وتنی تایبەتی خۆمانیش قۆناغی (دڵئارایی مەشرووتییەت) لە ئەستەنبووڵ لەئارادایەو، ئێمەش بە تووڕەیی و خەفەتێکی پڕ لە حەسرەتەوە هەموو وردەکارییەکانی ژیانی ئەو هەشت مانگەمان دەهێنایە پێش چاوی خۆمان. لەوەش تێدەگەیشتم کە ئەم ڕەوتە هیچ پەیوەندییەکی بە بەختیاریو ڕزگاریی ئێمەوە نییەو، بە هیچ جۆرێکیش شایستەی ئەوەش نییە. لەو هەشت مانگەدا، ئەگەر پەردەی مەشرووتییەتت لەسەر هەر کردەوەیەكو هەر ڕووداوێك لابدایە، ئەوا بەرژەوەندیو ملهوڕیو پەرۆشی بەئاشکرا دەردەکەوتن. دیارە ئەوانەی وا دەبوون بە هۆی ڕوودانی ئەم کارەساتانە، ورەو ئازایەتیی خۆیان لە هێزی سوپاوە وەردەگرت، کە کردبوویان بە هاوبەشو هاوکاری خۆیان لە کاروباری سیاسیدا. بەشداری پێکردنی سەربازو سوپا و دەستوەردانیان لە کاروباری سیاسی، خۆیلەخۆیدا مانای ئامادەکردنی مەزارێك بۆ حکوومەتو مەشرووتییەتی دەگەیاند. بە بۆچوونی من، گەڕان بەدوای بەڵگەی تردا بۆ ئەم مەسەلەیە پێویست نییەو، هەمووشتێکی بە ڕوونی لەبەر چاوە. هەرکاتێك وەجاخی (یەنی‌چەری) [سەربازەکانی حکوومەتی عوسمانی، وەرگێڕ] دەستی وەرداوەتە شێوازی بەڕێوەبردنی وڵاتو ویستوویەتی سیاسەت بکات، ئەم خەڵکە تووشی بەڵاو نەهامەتیو وەجاخکوێری بووە.

ئەو هێزە بەختیارەی وا لەڕێگەی پاراستنی نیشتمانداو لە قۆناغی داگیرکارییەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، مێژوەکەمانی پڕکردووە لەو

ڕووداوانەی کە گەلی هەڵبژێردراوی ئێمە شانازییان پێوە بکەن، تەنیا لە زەمینەی ئەو کارە پڕ لە دژواری و زەحمەتیەدا کەڵکی هەبوە. بەپێچەوانەوە، کاتێك خۆی تێکەڵی کاروبای سیاسی کردووە، بووە بەهۆی کەوتن و دوڕان و زیاتربوونی زەرەرو زیانەکانمان.

خۆڕزگارکردن لە پەنجەی نەخۆشی و درمی بڵاوی سیاسەت لەنێو سوپادا، کە بنەماکانی فەرمانبەرداریی عەسکەری تێك دەدات، شتێکی ئاسان نییە. بەڵام کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، لەبەر سەودای حکوومەت و بوون بە پارتی گوێڕایەڵ نەبوو کە بەتایبەت سەرچاوەی هەموو خراپییەکانی ئێستایەو، لەپێناوی ویست و داخوازی پاراستنی بەرژەوەندەکانی خۆیدا، چاوپۆشیی لەم ڕاستییە مێژووییە سادەیە کردو کەوتە دوژمنایەتی ئەوانەش کە ئەمەیان دەهێنایە سەر زمان.

لە شیکردنەوەکانی خۆمدا سەبارەت بە هەلومەرجی کات و ئەنجامە خراپ و ڕووخێنەرەکانی ئەو ڕێگایەی کە گرتوومانەتە بەر، لەو باوەڕەدا نەبووم کە زەمان هۆی وازهێنانەکەی من و ئەوشتەی وا لافی پێوە لێدەدرا، بەزوویی و بە شێوەیەکی خوێناوی بخاتە مەیدان. بەڵکوو وامدەزانی مەترسیەکان زۆر نزیك نین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەمزانی ئەنجامی قورسیان لێ دەکەوێتەوە. بەڵام لەناکاو دەستێکی شاراوە بە فیشەکێکی دەمانچە مێشکێکی کون کردو برینی کردە دڵی مەشرووتییەت و تێپەڕ بوو.

لەمەودوا، ئیدی بیرو قەڵەم بوون بە تاوانبارانی سزای مەرگ. تاوانێکی سەیر ڕووی دابوو، "حەسەن فەهمی بەگ"[٣٠]، وەك

---

[٣٠] ساڵی ١٨٦٦ لەدایك بووەو، ٥ی نیسانی١٩٠٩ لە ئەستەنبووڵ کۆچی دوایی کردووە. یەکێك بووە لەو ڕۆژنامەنووسانەی کە سەردەمی مەشرووتییەت کۆمەڵەی

شـەهیدێکی بێتـاوان، بـەڵام ئـەو بکـوژە ناپیـاوەی کـە ئـەو تاوانـەی کردبوو، دیار نەبوو. پێم وایـە دادو دادپـەروەریی هەمیـشەیی، ئەمـەش پەیـدا دەکـات. لەوەدەچـێ یـەکێکی ژەهراویکـراوی نـاو کۆمەڵـگەیەکی سەرشێتو بێسەرەوبەرە سزا نەدرێ، بەڵام ئاشکرایە کۆمەڵەی بکوژە ڕاســتەقینەکانی ســزای خــۆی هــەر دەدات. هــەر دوابــەدوای ئــەم مەرگەساتە، کارەساتو تراژیدیای ٣١ی مارت دێتە ئاراوە.

کاتێـــك ئەســـتەنبووڵو "کۆمەڵـــەی ئیتیحـــادو تـــەرەقی"م بەجێدەهێشت، وەك چۆن لە داوانامەی دەست لەکارکێشانەوەکەشمدا ڕشوونم کردبوەوە، پێم وابوو ((بەپێی بەڵـگەو ڕووداوە مێژووییـەکان، دەسـتوەردانی چـینی سـەرباز لـە کاروبـاری سیاسـیدا، مەترسـیو زیانێکی گەورەیە بۆ بەرژەوەندەکانی وڵاتو نیشتمان)).

هــەروەها ئاماژەیەکیــشمان کردبــوو بــۆ دیــاردە خەماویــەکانی ئەوکاتـەو، ئەوەشـم وتبـوو کـە" ((بـارودۆخی ئێـستای ئێمـە، نموونـەو بەڵگەیەکی بەرچاوی ئەمەیە)).

ئیتیحادو تەرەقی کوشتی. لە قوتابخانەی زانستی بەڕێوەبەرێتیدا خوێندنی تەواو کردووە. لەکاتی حوکمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەمدا، ڕای کردوەتە پاریسو، لەوێشەوە چووەتە میسر. لەگەڵ ژۆن تورکەکانی تردا، دژ بە ئیدارەی سوڵتان عەبدولحەمید، کەوتووەتە کارو خەبات. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی دووهەم، گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەنبووڵو، لە ڕۆژنامەی "سەربەستی"دا بووە بە سەرنووسەرو بەرامبەر بە ئیدارە ستەمکارەکەی ئیتیحادو تەرەقی ڕاوەستاوەو ناڕەزاییی خۆی دەربڕیوە. لـە ئەنجامیـشدا، بـەهۆی نووسـراوەکانی لـەدژی کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی، لەسـەر پـردی (غەڵـەطـە) کەوتوەتـە بـەر دەسـتڕێژی گوللـەی نـەیارانیو، کوژراوە.

لــە هەموولایــەکی ولاتو ئــەو جێگایانــەدا کــە کۆمەڵــە زۆرداریو ستەمی تێدا دەکردو، سەرباز دەستتێوەردانی نایاسایی هەبوو و کێشەی بۆ پارتەکان دروست دەنایەوەو، لەو پارێزگایانەدا کە ڕەگو ڕیشەیان داکوتابوو، وشەی ئاسایش بوو بە خەیاڵێکی بێپاراستنو شتێکی بێواتا.

بەشێوەیەکی گشتی، نیشانەکانی ناڕەزایی لە هەموولایەکەوەو لە گشت پارێزگاکانـدا بـە ئاشـکرا دەردەکـەوتن. بەڵـگە خوێناویـەکانی بـێئیرادەیی و کەمتەرخـەمـی ی نەزانانـەی ئەوکاتـەمان، ڕووداوەکـانی کـوژرانی شـەهیدی بێتـاوان حەسـەن فـەهمی بـەگو تراژیـدیای ٣١ی مارتو ڕووداوە تاڵەکانی ئەدەنە (ئەطەنە)یە.

٣١ی مارت

چەند ڕۆژێك دوای سەفەرەکەی ئێمە بۆ ئەوروپاو دوای شەهیدبوونی حەسـەن فـەهمی بـەگی شـەهیدی ئـازادی ڕاگەیانـدن بـە شـێوەیەکی ناسـۆراوی و جـەرگبڕ، ڕاپـەڕینو کودەتایـەکی عەسـکەری لـەدژی گرووپـی ئیتیحاد کە بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عوسمانیی تێکەڵوپێکەڵ کردبوو و لەبەر بەرژەوەندی خۆی ولاتی بەتالان بردبوو، تەقییەوەو مەترسییەکی بە خوێن ڕەنگکراو بوو بۆ ولاتەکەمان، بە چەشنێك کە تا ئەمڕۆکەش هەر بووینەتە بێچارەو لێقەوماوی دەستی ئەم ڕووداوە. هەر لەبەر ئەمەش زنجیرەی ئەو ستەمانەی کە کراونو ئەو خراپە بێکۆتاییانەی وا بە کەڵکوەرگرتن لەم هەلە لە مێژووی شۆڕشەکەماندا کەوتوونەتە بەرچاو، چەندین لاپەڕەی ڕەشیان پڕ

کردوەتەوە کە مایەی شەرمەزاریو ترسی گەلەکەمانن. ئەمڕۆ کە ئەم لەکە ڕەشە پاکنەکراوانە دێنینەوە پێش چاوی خۆمان، ناتوانین لەوە تێبگەین کە بە چ شێوەیەك دەتوانین لە دەست ئەم سەرهەڵدانو دەرکەوتنە پڕ لە تووڕەییو تۆڵەی دادو عەدالەتی هەمیشەییە ڕزگارمان بێ. ئەمە دادو ڕاستییەکە، بەناوی ئەو کەسە سووكو هیچوپووچانەوە کە ئاوا ئێمەیان تووشی بێچارەییو پەرێشانی کردووە. هەروەهاشە، لەبەر ئەوەی بەرامبەر بە چەندایەتیی کاری ئەوان، چاوەڕوان ماینەوەو تەماشامان کرد، ئێمەش هەموومان تاوانبارین. ئەمە زیانێکی زۆری بۆ وڵاتو خەڵك هەبوو. بەداخەوە هەندێك لە (ئەفسەرە سیاسیەکانمان)، بۆ غرووری پارێزگاریکردنێکی فراوانی بێماناو، بە وروژاندنو هاندانی گرووپێکی بەرژەوەندپەرستو خوێڕی، خۆیان ون کردو، بوون بە سۆنگەی دروستبوونی ئەم ڕووداوە لە ڕاپەڕینەکەدا کە هێشتا پەندی لێ وەرنەگیرابوو.

بەبێ دەربڕینی ناسنامەی خاوەنی ئەو قسانەی کە دەیەوێ ئەم ڕووداوە تاڵە لەژێر پەردەیەکی فەرامۆشیدا بشارێتەوە، دەمەوێ دووبارە ئەم قسانە بهێنمەوە ڕوو: ئەم ڕووداوە دەیەوێ نیشان بدات، کاتێك ئەو سیاسەتەی وا وەکوو شتێکی شیرین دێتە بەرچاو، دەکەوێتە ژێر دەستی سوپاو سەرباز، لە چ ئاستێکدا دەبێ بە هۆی لەناوچوونو، تا چەندە وێرانکەر دەبێ. ئەگەر بە کەمێك ئینسافو ویژدانو بەزەییهاتنەوە بە بارودۆخی خەڵکی لێقەوماوی ئەم وڵاتەوە، بڕوانینە ڕووداوی خەماویو تراژیدیی ٣١ی مارت[٣١]، ئەوا بە

[٣١] ئەو ڕاپەڕینەیە کە دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی دووهەم لەدژی ئیدارەی ئەسەنبووڵ بەرپاکرا. لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینەکە، بەپێی ساڵنامەی ڕۆمی، لە ٣١ی مارتی ١٣٢٥دا (١٣ی نیسانی١٩٠٩) کرا، هەر وا ناونراو بوو بە ڕووادوی ٣١ی

ئاشکرا دەردەکەوێ ئەم ڕووداوە چەندین ڕۆڵەی ئەم وڵاتەو ئاپۆڕەیەك بێچارەی لەناوبردو بەدبەختی کردن.

مارت. شەوی ١٣ی نیسان لە (تەقسیم قشلاسی) هەندێك سەباز بەرەنگاری ئەفسەرەکانیان بوونەوەو، لەبەردەم مەجلیسی مەبعووساندا کۆبوونەوەو، داواکاریەکانی خۆیان لەسەر بەڕێوەبردنی وڵات بەپێی شەریعەت ڕاگەیاند. حکوومەتی حوسین حیلمی پاشا ڕێگەی پێکهاتنی لەگەڵ سەرهەڵداوندا گرتەبەرو، وەزیرانی کابینەکە یەکە بە یەکە دەستیان لەکار کێشایەوە.

ئەم ڕاپەڕینە کاری کردە سەر مەجلیسی مەبعووسانیش‌و، ئەو ئەندامانەی کە سەر بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بوون، لە ئەستونبووڵ چوونە دەرێ‌و ڕایان کردو خۆیان شاردەوەو نەڕۆیشتنە ناو ئەنجومەن.

هەندێك لەو ئەفسەرو نوێنەرانەی کە دەستگیر کرابوون، لەوانەی کەسەر بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بوون، کوژران. بەرامبەر بەمە، کاتێك کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی کۆنترۆڵی ئەستەنبووڵی لەدەست دەرچوو، لە (سەلانیك) کە ناوەندی هێزەکەی بوو، سێ سوپای خستە جموجووڵ بۆ سەرکوتکردنی سەرهەڵدانەکەو سوپای پاکسازی دامەزرا. ئەم سوپایە شەوی ٢٤ی نیسان ڕژایە ناو ئەستەنبووڵ‌و بارودۆخەکەی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. دەشێ بگوترێ کە دەیان لایەن زیاتر لەپشت ئەم ڕووداوەوە بوون، چونکە هەموو ئۆپوزیسیۆن پشتگیریی ئەم ڕاپەڕینەیان دەکرد. بەڵام لەهەمان کاتیشدا ئەم ڕووداوە، لە هەموو لایەنێکی تر زیاتر، بە قازانجی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی تەواوبوو.

هەموو ئۆپۆزیسیۆن لەناوبراو، ئەو کەسانەی وا ڕۆڵیان لە ڕووداوەکەدا هەبوو، بە شێوەیەکی قورس سزادران‌و، لەوەش گرنگتر، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم لەسەر تەختی دەسەڵات لابراو دوورخرایەوە بۆ سەلانیك‌و، بەو جۆرەش کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لە مەیدانی سیاسیدا بوو بە هێزی یەکەم.

٣١ی مارت ڕووداوێکی کۆنە پەرستانە نییە

هەر لە زووەوە لە ڕاگەیاندنەکانی خۆمانو هەندێك ئۆرگانی ڕاگەیاندنی دنیای دەرەوەشدا، سەبارەت بەوەی کە ڕووداوی ٣١ی مارت شتێکی کۆنەپەرستانە بووە، هەندێك بۆچوونی بەمەبەستو تاکەکەسی خراونەتە بەرچاو.

ڕۆژنامەکانی وەك "طەنین"و "لاپەڕە پیسەکان– أوراق ملوثە" هەمیشە هەوڵی ئەوەیان دەدا ڕووداوی ٣١ی مارت بە کاردانەوەی کۆنەپەرستان بەرامبەر بە شۆڕش لەقەڵەم بدەنو، بەو جۆرە بە دنیای بناسێنن. سەبارەت بەوەش کە ئەوروپا لایەنگری ئازادیو مەشرووتییەتی گەلەکەمان نییە، شتی زۆری گەوجانەیان بڵاودەکردەوە. بێگومان هۆیەکی سەرەکیی بڵاوبوونەوەی بەرژەوەندپەرستی وەك هێزێکی سەیر لە هەموولایەکی ئەم وڵاتەدا، دنیای تاریکی نەزانیی خەڵکەکەمانو بێبەشبوونیانە لە زانستو زانیاری بە شێوەیەکی ئاسایی. نەزانیو کەمتەرخەمیی خەڵك، تەنیا چەکی سەرکەوتنی دوژمنانی مەشرووتییەتو خوێڕیەکانە. لەڕاستیدا نەزانیو کەمتەرخەمیی خەڵك، گەیشتە بەرژەوەندەکانی خۆشیان.

٣١ی مارت، وەك ئەنجامی ژیانێکی پڕ لە خۆسەپاندنو گوشارو تەنگ پێهەڵچنینو پاوانخوازیو زۆرداری هاتە مەیدان، بەپێچەوانەی ئەوەوە کە دەوترێ، (کاردانەوەیەکی کۆنەپەرستانە) نەبوو و، لەم بارەیەشەوە چەندین هۆو بەڵگە هەن کە دەرفەت بۆ هیچ گومانێك ناهێڵنەوە.

ئـــەو کۆنەپەرســـتیەی وا ئێمـــە لێـــی تێدەگـــەین و هـــەموو بیرمەنـــدەکانیش لەســـەری هـــاوڕان، ڕاپـــەڕین و هەوڵـــدان بـــۆ لابردنـــی حکوومـــەتی خـــەڵك کـــە ڕێـــز لـــە ئـــازادی و مەشـــرووتییەت دەگـــرێ، هێنانەوەی حکوومەت و دەسەلاتێکی ڕەها[٣٢] و دیکتاتۆرییە.

ئەو ڕاپەڕین و سەرهەڵدانانەی کە بەم جۆرە مەبەستانەوە دەکرێن، بـە کۆنەپەرست و دواکەوتوو لەقەڵـەم دەدرێـن. گرووپـی کۆنەپەرسـتان ئـەو کەسـانەن کـە دژی دەسـەلاتی بەڕێوبەرێتییـەکی ئـازادیخوازن. هـەر بۆیـە ئـەم گرووپـە کۆنەپەرسـتە، لـە سـەرەتای کـارەوە، بـە شـێوەیەکی ڕاستەوخۆ (مەجلیسی مەبعووسان)ی لابرد. ئێمە بەبێکەم وکوڕی و بـەم مانـا سـادەیەوە کۆنەپەرسـتی دەناسـێنین. لـە هـیچ جێگەیـەکی ئـەم دنیایـەدا دینـدارێکی ئاسـایی یـا دەمارگرژ بـە خـۆڕایی بـە کۆنەپەرسـت لەقەڵەم نادرێ.

ئەگـــەر وابـــێ، پێویـــستە ئینگلیزەکـــانیش کـــە هـــەموو مرۆڤـــە ئازادیخوازەکـــان ولاتەکـــەیان بـــە پێـــشەنگی شارســـتانی و خـــاوەنی بەڕێوەبەرێتییـەکی بـاش و بـەختیار دەزانـن، بـە کۆنەپەرسـت لەقەڵـەم بـدرێن، چـونکە هـەم دینـدارن، هـەم لـە بـاری دینیـشەوە تاڕادەیـەك دەرمارگرژییان هەیە. بەلام ئایا دەتوانرێ ئەو مرۆڤانە حاڵی بکرێن کە هـەموو کێشەیەك دەکەنـە شـتێکی واتـا نادیـارو مایـەی تێنەگەیـشتن ؟ یـاخود سـەپاندنی ئـەم ڕاسـتییە بەسـەر ئـەو مێشکانەدا کـە خۆیـان لـە

---

[٣٢] سیـستەمێکی سیاسـییە کـە هـەموو دەسـەلات لـە دەسـتی تاکەکەسـێکدا کۆدەکاتەوە. تایبەتمەندی بەرچاوی ئەم سیستەمە ئەوەیە کە دەسەلات لەڕێگەی هیچ دەزگایەکی دادوەری، یاسایی، دینی، ئابووری و سیاسییەوە کۆنترۆڵ ناکرێ.

وشکە بیروباوەڕیدا خنکاندووەو زۆر بە باشی لەم شتانە تێدەگەن، مومکینە یان نا ؟

لە ٣١ی مارتدا چی کرا ؟ ستوونە ڕاوچییەکان کە بە (هێزی کۆمەڵە)و ڕێپیشاندەری مەشرووتییەت ناونرابوون‌و، ڕاپەڕین‌و سەرهەڵدانی خۆیان بەرامبەر بە ئیدارەی پێشوو ڕاگەیاندبوو، ئەرکی پاراستنی مەشرووتییەتیان دژ بە هەر جۆرە دەستدرێژییەکی چاوەڕوانکراو پێ سپێردرابوو. شایانی باسە، ئەم هێزە تا ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، جگە لە کاری زۆرداری‌و گوشارو تەنگ پێ‌هەڵچنین، بۆ هیچ کارێکی تر بەکار نەبرابوو.

دەستەی (فیداکارانی گەل) کە وایان زانیبوو ئازادی لە وڵاتدا هەیەو، بۆ ئەو مەبەستەش ڕێکخستنیان بۆ خۆیان پێك هێنابوو، لەبەر تۆمەتەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، بەهۆی (چەکی ئازادی)یەوە لەناوبران.

ڕێزو سوپاس بۆ ئەو کردارانەی کە قارەمانە ئازاکانمان لە خانەی میهرو بەزەیی‌یەوە تا پەرلەمانی نوێنەرانی خەڵك (مەجلیسی مەبعووسان)و وەزارەتی جەنگ ئەنجامیان دابوون ! بەتایبەت بۆ دواڕۆژەکانی ڕووناکی‌و ئازادی !

لە کۆبوونەوەی شەوانەی مەیدانی وەزارەتی جەنگ‌و زۆر جێگەی تر، تەنانەت نێو دیمەن‌و وێنەی گوزەرەکانیشدا، دوور لە فەرمانبەریی عەسکەری، ئەم جیدییەتە عەسکەرییەیان نواند. ئەم بێچارانە بە پارێزگاری‌و چاودێریی وەزارەتی جەنگ‌و، بەتایبەت

لەڕێی ئاسانکاریەکانی مەحمود موختار پاشای قارەمانەوە[٣٣] بۆ ڕیفۆرمی عەسکەری و هەوڵەکانی بۆ پێشخستن و گەورەکردنی سوپا، توانییان هەلی خۆنیشاندان و دەرکەوتن بدۆزنەوە. ئەمانەش بەشێك بوون لە کردەوەکانی ئەو هێزە پیرۆزو ڕێپیشاندەرەی مەشرووتییەت لە ئەستەنبووڵ !

هێزێکی عەسکەری کە فەرمانبەری عەسکەری لەناودەبات و، بەتایبەت جەستەی مەشرووتییەت برینـدار دەکات و دەست لە

---

(٣٣) مەحمود موختار پاشای قاترچی ئوغڵوو، ساڵی ١٨٦٧ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٣٥ لە ئەسکەندرییە کۆتایی بە ژیانی هاتووە. یەکێکە لە فەرماندەکانی سوپای عوسمانیی و، وەزیفەی باڵوێزی و وەزیریی بینیوە. کوڕی غازی ئەحمەد موختار پاشاو نەوەی محەمەد پاشای قاترچی ئوغڵووی بورسایی یە. لە ئەستەنبووڵ لە ئاکادیمیای جەنگ و، لە قوتابخانەی جەنگی (Metz) ئەڵمانیا دەرسی خوێند. دواتر لە لیوای تایبەتی پرووسیادا دەستی بەکار کرد. دوای گەڕانەوەی بۆ تورکیا، لە دایرەی ئەرکانی جەنگ ئەرکی پێسپێردراو، لە وەزراەتی جەنگیش دەرسی گوتەوە. لە سوپای تاسالیادا وەك سەرهەنگ (فەرماندەی تیپ) لە شەڕەکانی فەلەستین و چەتاڵجەو دەمەکەدا بەشدار بوو. دواتر بوو بە دووهەمین سەرۆکی هێزی پیادەی سوپا (١٩٠٠). دوای مەشرووتییەتی دووهەمیش، وەك فەریقی یەکەم، بوو بە فەرماندەی لقی یەکەمی سوپای تایبەت. نێوان ساڵانی ١٩١٠ -١٩١٢ ئەرکی پارێزگاریی شاری ئایدین و پۆستی وەزیری هێزی دەریایی ی وەرگرت و، دوای هەموو ئەمانەش بوو بە باڵوێزی گەورە لە بەرلین (١٩١٣). بەڵام پاش ساڵێك دەستی لەکار کێشایەوەو، ئیدی وەزیفەی ڕەسمیی وەرنەگرت. هەندێك بەرهەمی بەم ناوانەوە (ڕۆژنامەی شەڕ، چاوپێداخشانێك بە ڕابردوودا، بیرەوەرییەکی تاڵ، Eve’mentsd’ Ocient, La Turquie l’ Allemagne– کە بە زمانی فەڕەنسی نووسراون) هەیە.

کاروباری بەڕێوەبردن وەردەدات، ئەوان کە بە هاوکارێك ناوی دەبەن، شتێکی ئاسایی‌یە. نەکرووزانەوەو سکاڵانەکردنی ویژدانی ئەندامانی عەسکەری و بەشی ئابووریی کۆمەڵە لە ئاستی چۆنیەتی مردن و دیمەنی مەرگی خەماویی ئەفسەرە نەزان و بێچارەکاندا، شتێکی سەرسوڕهێنە (ئەڵبەتە هێشتا ئالوودەی پیسترین جۆری شەرمەزارین).

سوپاو سەرباز کە لەم جۆرە خزمەتە ئایەخانەدا بەکار دەبران، لەبەر قسەو باسی سەبارەت بە کارەساتی مەرگی حەسەن فەهمی بەگ کە ئامانجی سەرەکیی کۆمەڵە بوو، بەلاساییکردنەوەی کۆبوونەوەی (فیرۆزویك) [٣٤] لە مەیدانی (ئایاسۆفیا)دا کۆبوونەوەیەکیان سازکرد. وەك چۆن لە سەرەتاکانی ئەم بەشەدا باسمان کرد، لە دوانامەی دەست لەکارکێشانەوەی خۆمدا داوام کردبوو سەربازو سوپا دەست لە کاروباری سیاسی وەرنەدەن. هەر لەبەر ئەمەشە کە هیچ کاتێك (ڕاپەڕین و سەرهەڵدانە ئارامگرەکەی) ٣١ی مارت پەسند ناکەین و

---

[٣٤] کۆبوونەوەیەك بە بەشداری زیاتر لە بیست هەزار کەس، بۆ ناڕەزایی دەربڕین دژی سیاسەتی گشتی و سیاسەتی ڕێگەی ئاسنی نەمسا و هەوڵدانی بۆ دزکردنە ناو ئەلبانیا، لە فیزرۆڤیك (Firzovik) سازکراو، هەر بەناوەش ناوبانگی دەرکرد. کۆبوونەوە، بە دەست تیۆردانی ئیتیحادیەکان، بە پێشکەشکردنی داوکارییەك لە حکوومەتی عوسمانی بۆدارشتنی دەستووری بنچینەیی، کۆتایی هات (٧ی مایسی ١٩٠٨).

بەندەکانی ئەم دەقە هەشت بڕگەییە زیادکران و، ئەمەش لە پشتەکەی نووسرابوو: ((داوا لە پاشا -شاهنشا- ی بەڕێز دەکەین بۆ جارێکی تر دەستووری بنچینەیی و نەریتی ڕاوێژکاری بەڕێوە بەرێ و، ڕێگە لەبەردەم دروستبوونی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکدا بکاتەوە..)و، لە هەموولایەکی وڵاتدا بڵاو کرایەوە.

چەپڵەی بۆ لێ نادەین، چونکە هێشتا پێداگری لەسەر بیرو بۆچوونی پێشووی خۆمان دەکەینو دەڵێین ئەم ڕووداوە شتێکی کۆنەپەرستانە نییە. بەڵام کامەن هۆو بەڵگەکانی ئەم قسەیە ؟

بەر لە هەمووشتێك پێویستە ئەوە بگوترێ، کۆنەپەرستان تەنیا دوژمنایەتی چوارپێنج کەسیان نەدەکرد، بەڵکوو هی هەموو نوێنەرانی خەڵکیان دەکرد. بە واتایەکی تر، پێویست بوو وەها بێ. بەڵام سەربازە ڕاپەڕیوەکان داواکاریە گونجاوەکانی خۆیان (داواکاریی گونجاو شتێکی جیاوازەو، خراپبوونی ڕاپەڕینو سەرهەڵدانی عەسکەریش[٣٥] لە بنەڕەتدا شتێکی جیاوازە) لە پادشا نەدەویست، بەڵکوو ڕووی قسەیان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك بوو. ئەمەش لەکاتێکدا ئەگەر ئەمانە کۆنەپەرست بوونتیە، ئەوا تەنیا لەبەردەم (کۆشکی یڵدز)دا کۆدەبوونەوەو، دوای ماوەیەکی تر ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکیشیان بەتاڵان دەبرد. بەڵام وەهایان نەکرد. لێرەدا وەڵامی لافوگەزافێکی ڕێتێچوو دەدەینەوە، ئەویش ئەوەیە کە ڕاپەڕیوەکان جاڕی (شەریعەتمان دەوێ)یان دەدا کە بوو بەهۆی ئەوەی بگوترێ (بەکارهێنانی دین بۆسەرهەڵدانو ڕاپەڕین شتێکی کۆنەپەرستانەیە)و، تاوانبارکردنی ئەو کردەوەیە بێتە ئاراوە.

---

[٣٥] داواکاریەکانی ڕاپەڕینەکە، بەپێی ڕۆژنامەکانی ئەکاتە، لە پێنج بەنددا کۆدەکرایەوە: ١- لەسەر کار لاچوونی کابینە (بەتەواوەتی)، ٢- وازهێنانی ئەحمەد ڕەزاو جاهید حوسین بەگو تەلعەت بەگ، لە پۆستی لە سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك (پارلەمان)، ٣- ..... ، ٤- پێڕەوکردنی یاساکانی شەریعەت، - لێبوردن لە بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە.

ئەگەر بیر لەوە بکرێتەوە کە تێگەیشتن و زانیاریی کۆمەڵی ڕاپەڕیو لە چ ئاستێکدایە، ئەوا ناتوانرێ داوای شەریعەت کردنی ڕاپەڕیوان بە کارو چالاکییەکی کۆنەپەرستانە بژمێردرێ. ئەگەر دوای کردەوەکانی کۆمەڵەی نەفرەتیی ئیتیحادو تەرەقی، گرووپێک ڕۆشنبیری ناو خەڵک ئەم سەرهەڵدانەیان دەست پێبکردایە، دروشمی (شەریعەتمان دەوێ) بە شێوەیەکی ئاسایی پشتیوانییەکی بە خۆوە نەدەبینی. ئەو پێشەنگانەی کە بارودۆخەکەیان ئاسایی کردەوە، کەسانی زانا و ڕۆشنبیرو، سەربازە سەرهەڵداوەکانیش کەسانی بیرتەسک و نەزان بوون. ئازادیی و مەشرووتییەت و، بە کورتی هەموو ئامانجێکی ئازادیخوازی، لە چاوی ئەوسەربازەوە، لەژێر چەمکی شەریعەتدا کۆدەبنەوە. وەك ئەوەی دەگوترێ داواکردنی شەریعەت، مانای گەڕان بەدوای ملهوڕیی و ستەمکاریدا ناگەیەنێ. شتی سەیر ئەوەیە کە هەندێك لە مرۆڤە بیرئازادەکانیش، لە هەندێك بارودۆخی مەترسیداردا، پەنا بۆ دین دەبەن وەك چەکێکی بەئەنجام گەیاندنی گۆڕانکاریی و ڕیفۆرم.

داواکاریەکانی تری سەربازە ڕاپەڕیوەکان، خستنی کابینەو لەسەر کار لاچوونی حکوومەت و وازهێنانی چەند کەسێك لە نوێنەرایەتیکردنی خەڵك و دەرکردنی لێبوردنێك سەبارەت بە خۆیان بوو.

کێشەی کوژرانی شەهیدی بێتاوان حەسەن فەهمی بەگ، ڕای گشتیی هێنابوە جۆش و خرۆش و، ئەمەش کەوتبوە ناو بەشێکی سەربازان و سوپا. سەربازەکان زیاتر باسی ناوی ئەو شەش کەسەیان دەکرد. بۆچی ناوی ئەو شەهیدە پیرۆزو پایەبەرزە لەسەر زمانی هەموان بوو، چونکە ڕای گشتیش داوای تۆڵەسەندنەوەیی دەکرد.

بەڵام، لەڕاستیدا، چارەنووس لەم بارەیەوە سەرهەڵداوانی تووشی دوو هەڵەی گرنگ کرد. نازم پاشای وەزیر داد[٣٦] و ئارسلان بەگی نوێنەری ئەنجومەن[٣٧]، دوو قوربانیی ئەم هەڵەیە بوون. پێمان وایە ڕوونکردنەوەکانی ئێمە سەبارەت بە ڕووداوە دڵتەزێنە، هەموو وردەکاریەکانی دەگرێتەوە. بە هاندانی هەندێك کەسی نیازخراپ و بەرژەوەندپەرست، ویستیان ڕەنگ و شێوەیەکی تر بدەن بە ڕووداوەکەو، لە بەرگێکی کۆنەپەرستیدا نیشانی ڕای گشتیی بدەن و، خۆ و بەخت هەموو خراپی و گەندەڵیە سیاسی و ئیداریە دووبارە زیندووکراوەکانی حکوومەتی پێشووی پێبشارنەوە و، دوژمنانی خۆیان لەژێر پەردەی کۆنەپەرستیدا لەناوبەرن.

٣١ی مارت، ڕووداوێکی کۆنەپەرەستانە نەبوو، بەڵام پەتایەك بوو بۆ نیشتمان و، تاوانێکی گەورەش بوو. شتی جێی مەبەست لێرەدا

---

[٣٦] نازم پاشا، ناوی ڕاستەقینەی مستەفا و بەرپرسێکی حکوومەتی عوسمانی بووە. ساڵی ١٨٦٢ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩٠٩ لە ئەستەنبووڵ کۆچی دواییی کردووە. دوای تەواوکردنی خوێندن لە ماف و یاسادا، لە بەشی قەڵەمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەدا دەستی بەکار کرد. دواتر ئەرکی یاریدەری دادوەری گشتیی شووری دەوڵەت و ماموستایی مەکتەبی یاسا و سەرۆکایەتیی دادگای تەمیزی شووری دەوڵەتی پێسپێردرا. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت، کرا بە وەزیری داد. سەرهەڵداوەکان، لە سەروبەندی ڕووداوەکانی ٣١ی مارتدا، وایانزانی ئەحمەد ڕەزایەو، کوشتیان.

[٣٧] ئاسڵان بەگ، ناوی ئەمیرو، ساڵی ١٩٠٩ لە ئەستەنبووڵ مردووە. نوێنەری شاری (لاذقییە) بووەو، کاتی ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، سەرهەڵداوان وایانزانی حوسێن جاهید بەگەو، کوشتیان. ناوبراو کوڕی "مستەفا ئاسڵان بەگ"ی یەکێك لە پیاوماقووڵانی شاری (لاذقییە) بوو. تەرمەکەیان بە کەشتی ناردوەتەوە بۆ شارەکەی و، لەوێ بە خاك سپێردراوە.

ئەوەیە، سەرباز بە چ شێوەیەك چاونەترسییەكی وەها دەنوێنێ كە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ فەرمانبەریی عەسكەریدا ناگونجێ ؟! شایانی باسە، لێرەدا باسی ڕەوایی یا لەسەرهەق بوونو، بە پێچەوانەشەوە ناڕەوایی داخوازییەكان ناكرێ، بەڵكوو قسە لەسەر ئەوەیە كە ئەم جۆرە كارانەی سەرباز، خوا نەكردە، دەتوانێ ببێ بە هۆی لەناوچوونو پەرێشانیو بەدبەختیمان. ئێستاش لەبەر ئەم گومانو دوودڵییەی كە نائومێدیمان بەسەردا دەسەپێنێ، بەتەواوەتی لە داهاتووی مەشرووتییەتەكەمان دڵنیا نین، چونكە هێشتا سەرباز بە هەموو هێزێكی خۆیەوە خۆی تێكەڵی كاروباری سیاسیی وڵات دەكات. بەڵگەو شێوەی بەهانەهێنانەوەی ئێستامانو، بە شێوەیەكی بنەڕەتی مەشرووتییەتەكەشمان، لەم داخوزایەوە سەرچاوە دەگرن. هەندێك لە كەسە نیازخراپە بەرژەوەندپەرستەكان دەیانەوێ ئاراستەی جیاواز بە تراژیدیای ٣١ی مارت بدەنو، هەر جۆرە درۆو دەلەسەیەك دەكەنو هەمووشێوە ناپیاوییەكیان لێ دەوەشێتەوە بۆ دەستهێنانی بڕێك پارەی بێنرخ. ئەمڕۆ ڕاستی لەئارادایە. سەرباری ئەمە، ئەو كەسانەی كە تا ئاستی نیازخراپیو پێ لێهەڵبڕین ڕۆیشتوون كە مایەی شەرمەزاریی مرۆڤن، هەمان ئەوانەن كە كینەو ڕقی پێشوویان لەدڵدایە. پێمان وایە چیتر درۆو دەلەسەكانی ئەمانە، لە دنیای عوسمانیدا، پەسند ناكرێن.

سوپای حەرەکەت

وەك لەسەرەوە باس کرا، تراژیدیای ٣١ی مارت لە ژێ سیستەمو پەروەردەی عەسکەری بوو. پادشایەکی گێژو ترسنۆك لە سەرووی دەوڵەتەوەو، لەنێوانیشدا هەندێك ئەندامی ئەنجومەن هەبوون کە یان پاڵیان پێوەنرابوو، یا زۆر کەسیان سوێندو پەیمانی خۆیان سەبارەت بە ئازادیو شەرەف فەرامۆش کردبوو و، خۆیان خزاندبوە کونێکەوە. ئەوەش کە مابوەوە، کۆمەڵێکی بێبایەخی ئەندامانی کۆمەڵە بوو.

وڵات لەنێو ئاڵۆزیدا بوو، خوایە ! لەکوێ بوون ئەو قارەمانانەی ئازادی، لەکوێ بوون لایەنگرانی پارێزگاری ! پێمان وایە کۆمەڵەی نەفرەتی کە ڕۆڵەکانی ئەم وڵاتەی تا دەرنگانێکی شەو لەسەر پردەکە ڕادەوەستاند و بۆ کوژرانی دەبردن، لەوەیانەوە کە خۆی بە شەرەفمەند دەزانیێ، تا ئەوەیان کە خراپی ناویانە، تاقە کەسێکی وا پەیدا نابێ لەوکاتەدا بیرو بۆچوونێکی باش سەبارەت بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەدەستەوە بدات.

چەند ڕۆژێك دوای تراژیدیای ٣١ی مارت، لەودیو دیوارەکانی ئەستەمبووڵەوە، گرووپێکی گەورەی خۆبەختکەری خۆنەویستی ئەلبانی، بولغار، یەهوودی، یۆنانیو مەسیحی، لەگەڵ چەندین ستوونی عەسکەریدا کە چادریان هەڵدابوو ڕاوەستابوون، گوایە لە دڵی خۆیاندا دەیانویست ئازادیو مەشرووتییەت لە مەترسی ڕزگار بکەن.

لەم سەدەیەدا، شێوەی چوون بۆ شەڕی خۆبەختکەرانەی کوڕانی ئیسرائیل، بە شێوەیەکی نایاب، تەنیا لە دەوڵەتی عوسمانیدا بینراوە.

ئـەم سـوپا تێکەڵـەی حەرەکـەت[٣٨] کـە بـە نـەزانی یـا شـێوەیەکی زانایانـەو، بـە هانـدان و پشتیوانیی هەنـدێك لایـەن، بـەرەو دیوارەکـانی شـاری ئەسـتەنبووڵ بـەڕێ کـەوتبوو، خـۆی پێـی وابـوو بـۆ پتـەوکردنی بنانـەی مەشـرووتییەت هاتوەتـە ئەسـتەنبووڵ. ئـەم سـوپایە، بەرلـەوەی بڕژێتە ناو شـاری ئەسـتەنبووڵ، بـەڵێنی ئـەوەی دابـوو کـە بەشـێوەیەکی

---

[٣٨] سـوپای پاکسـازی، دەسـتەیەکی عەسـکەری بـوو، سـاڵی ١٩٠٩ بـە مەبەسـتی سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەی ٣١ی مارت پێك هێنرابوو. کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی، لەبـەر ئـەوەی کـۆنترۆڵی ئەسـتەنبووڵی لەدەسـت دەرچـوو بـوو، لـە (سـەلانیك) کـە ناوەندی هێزی خۆی بوو، سێ سوپای بۆ سەرکوتکردنی سەرهەڵدانەکە ئامادەکرد. دەسـتەیەکی عەسـکەری بـە یارمـەتیی "سـاڵح خولوسـی پاشـا"ی فەرمانـدەی دووهەمی سوپا، بە فەرماندەییی سێهەمین فەرماندەی سوپا، سازوتەیار کرا. ئەم دەستەیە کە بە سوپای پاکسازی ناودەنراو، کەسانی واشی تێدابوو کە بە دڵی خـۆی بەشـداریی کردبـوو، یەکـەمین تاقمـەکانی لـە ١٥و ١٦ی نیـساندا گەیـشتنە چەتاڵجە. (مەجلیسی مەبعووسان)و (مەجلیسی ئەعیان) بەناوی پارلەمانی گشتیی نەتەوەییەوە لە (یەشیل کۆی) کۆبوونـەوەو، بڕیـاری تەسلیمکردنی شاریان دا بـە هێزی چەکداری سوپاو، بۆ ئەمەش تەلگرافیان بـۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهـەم کـرد. سـوپای پاکسازی لـە ٢٣ی نیساندا ڕژایـە نـاو ئەسـتەنبووڵو، دوای گـرتنی سـەربازگەکانی ڕامی و داود پاشا، وەزارەتـی جەنگیشیان داگیرکرد. جـێی گوتنـە، پارێزەرو پاسەوانە تایبەتـەکانی سوڵتان عەبدولحەمید، بەپێی فـەرمانی ئـەو، هیـچ جـۆرە بەرگرییـەکیان نـەکرد. سـەربازگەی تـاش و تـابووری ڕاوچـیی تەقیـسم، لـە ئـەنجامی تۆپبـارانێکی زۆردا، تەسـلیم بـوون. ئـەم سـوپایە، لـە ماوەیـەکی کورتـدا، جڵەوی کاروباری ئەستەنبووڵی گرتە دەسـتی خـۆی و ئیدارەی باری نائاسـاییی لـە شـاردا ڕاگەیانـد. سـوڵتان عەبدولحەمیدی دووهـەم لەسـەر تـەختی دەسـەڵات لابـراو، هەموو هێزی ئۆپۆزیسیۆن لەناوبران و، جارێکی تـر هێـز کەوتـەوە دەسـتی کۆمەڵـەی ئیتیحاد و تەرەقی.

بێلایەنــە هــەوڵی ســەقامگیرکردنی ئــازادیو پاراســتنی مەشــرووتییەت دەدات. بەڵام هەر لە یەکەم ساتەکانی هاتنیدا، لە خوتو خوڕاییو بە هاندانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، کەوتە خوێنڕشتنو دەستگیرکردنی مرۆڤە ئازادیخوازەکانو، بەو جۆرە بەڵێنەکانی خۆی بە جێنەهێنا. لەگەڵ ئەمەشدا، وەك پەلاماری خاچپەرستەکانو لەڕێگەی بەرژەوەندپەرستیو تاڵانکاریی تایبەت بە هەندێك لایەنەوە، بەپەلە دەستی بە هێرش وتاڵان کرد. ئەم قارەمانانەی ئازادی، لەماوەی چەند ڕۆژێکدا، بەناوی (هەڵمەتو پەلاماری سەر کۆنەپەرستی)یەوە، لە کۆشکەکانی یڵدزەوە بگرە تا ماڵو جێگەی حەوانەوەی نوێنەرانو، تەنانەت ماڵی کۆمەڵێك بێچارەو داماویش، هێرشیان کردە سەر هەموو جێگەیەك (!).

یەكبەیەك سەریان لە قوتابخانەی هەموو گەڕەکەکان داو، بە هەزاران مامۆستای بێچارەیان گرتو تەسلیمی دەستەکانی "بەکر ئاغا"یان کردنو، دواتریش زۆر بێبەزەییانەو بە بێدەنگی، هەموویان خستنە ناو زیندانی مەزارەکان. داخۆ ئەو کەسانەی کە ئەم هەموو دڕندەییە ئەنجام دەدەن، دەبێ چ جۆرە ناسنامەیەکیان هەبێ ؟

لە ڕواڵەتدا، مەبەستیان لەم کردەوانە پاراستنی مەشرووتییەتو ئازادی بوو، بەڵام لەڕاستیدا ئامانجی سەرەکی خۆشکردنی ئاگری گەندەڵیو خراپەکاریی کۆمیتە بوو. ئەو بوودەڵانە بە چ جۆرە ڕێگەیەکی گڵاوو ستەمکارانە گەیشتنە ئامانجەکانیان ! هەرچەند بیری لێ دەکرێتەوە، ویژدانی مرۆڤ زیاتر دەلەرزێو تووشی نیگەرانی دەبێ. ئایا ئەم ئیدارەیەی ئێستا لەبنەڕەتدا لەڕێگەی ستەمو خیانەتکاریو، بەتایبەت چەپەڵیی سەد ئەوەندە زیاترەوە لە حکوومەتی کۆن، خۆی

بەسەر خەڵکدا نەسەپاند ؟ ئایا ئەگەر بەڕاستی ئامانجی سوپای حەرەکەت پاراستنی ئازادای و مەشرووتییەت بوایە، ئەمڕۆ بەم ئاستە دەگەیشتین، یا بێهێز دەبووین ؟

دوورخستنەوەی زانایان و تەفروتوناکردنی پارتە مەشرووتییەتخوازەکان و لەناوبردنی مرۆڤە ئازادیخوازەکان، بە هەڵبەستنی درۆی کۆنەپەرستی بەدەمیانەوەو بە بەهانەی ڕاپەڕینی ٣١ی مارت، شتێکی شایستەی ئەو کەسانە نییە کە لەبەر ئازادی خۆیان بە دارو بەردا داوەو چاوەڕێی سوودو زیانیش دەکەن. بەڵکە بەپێچەوانەوە خەوشێکی گەورەیە. ئەم سوپای حەرەکەتە، خۆی لەبنەڕەتدا کەسانێکی ساف و سادە بوون، بەداخەوە لەڕێگەی بیرو بۆچوونی پارێزگارییەوە خۆیان تووشی تاوان و خوێنڕشتن کردو، بەبێئەوەی هیچ ترسێکیان هەبێ کە مێژوو تاوانباریان دەکات، دەستی خۆیان وەشاند. ئەم تاریکایی و نەهامەتیەی ئێستا، ئەنجامێکی دڵتەزێنی ستەم و زۆردارییەکەی ئەوکاتەیە. هەر لەبەر ئەوەشە کە ئێستا وڵاتە عوسمانییە بێچارەکەمان نە ئازادی و نە مەشرووتییەتی تێدایە. ئێستا دەسەڵات بەدەست ئیدارەکانی باری نائاسایی و ئارەزوو و ویستو، بەتایبەت زۆردارییەوەیە. ئاخۆ چی نەکرا، یا ئەوە چ شتێکە کە ئێستا ناکرێ ؟

ئەلبانیە بێچارەکان، کە بۆ پاراستنی ئازادی ڕژابوونە ئەستەنبووڵ و، بە شێوەیەکی ئازاد چاویان بڕیبوە ژیان، دواتر سزای دڵتەزێنی کردەوەکانی خۆیان وەرگرتەوە. ئەو بێچارانە، دوای هەموو شتێك، جێگە و واری خۆیان لەدەست داو، تەنانەت گۆشەیەکیشیان بۆ

نەمایەوە. بەڵام ئەمڕۆ ئیتر هاوڵاتیە ئەلبانیەکانمان تێگەیشتوون ئەو بێڕەوشتانە بە چ شێوەیەك گەمەیان پێکردوون و، ناوەڕۆك و شەخسیەتی ئەوانەیان بەڕوونی بۆ دەرکەوتووە. لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین، ئەنجامی ئەو هەموو ڕووداوە خوێناویە دڵتەزێن و جەرگسووتێنە سەیرانە، لەوە زیاتر کە چەتەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی یان زیندوو کردەوە و وڵاتەکەمانیان بەرەو مەترسی ی نەمان و لەناوچوون برد، هیچ شتێکی تریان پێنەبوو. بێگومان پەیوەندییەك لەنێوان سەرەتا و کۆتاییدا هەیە. ئەو جۆرە سەرەتا و دەستپێکردنانە تاوان و خوێنیان تێدا بووە، بۆیە ئەمڕۆ ئەنجامی پڕ لە نەهامەتی و بێخێری و ئاژاوەگێڕی دەکەوێتە ڕوو. ئێستا هەمووشتێك، هەموولایەنێك و هەموو جێگەیەکیش شایەت و بەڵگەی ڕاستەقینەی ئەمەن.

ڕاستی ی حکوومەت و دەوڵەت و ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك و ڕاگەیاندن، بە شێوەیەکی ئاشکرا، پەردەی لە ڕوو هەڵماڵراوە. تەنانەت تێڕوانینێکی سەرپێییش، دەتوانێ زۆر بەباشی ئاستی ئازادیەکانمان دیاری بکات. ئێمە سەدان لەعنەت و نەفرینمان لەم کردەوانەی سوپای حەرەکەت کرد کە دەیان ڕووداوی ستەمکارانەیان لێ کەوتەوە، بە جۆرێك کە موچڕك دەخەنە گیانی مرۆڤەوە. مێژوو هیچ کاتێك ئەم خیانەتکاری و تاوانانە کە مەشرووتییەتەکەی عوسمانییان لەونابردو وەك پەڵەیەکی هەمیشەیی بەسەر نامووسی نەتەوەییمانەوە ماونەتەوە، فەرامۆش ناکات.

گرفتی سەربەستی

کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی، لـەڕێی پراکتیزەکردنـی دووبـارەی زوڵـمو سـتەمەکانی دنیـای عوسمـانیو، بەتایبـەت دروسـتکردنی تراژیـدیای ٣١ی مـارتو ڕووداوەکـانی تـرەوە، بەتـەواوەتی خـۆی لـە وڵاتی عوسمانیدا سەپاندو، ئیدی لەبەر ئەوەی مەیدانی بۆ چۆڵ بوو و ڕووبەڕووی هیچ نارەزایییەك نەدەبوەوە، بەئاشکرا کاری بۆ بەدیهاتنی ئامـانجو ئـارەزووی بەرژەوەندپەرسـتانەی خـۆی دەکـردو، هـەموو ناوەڕۆکێکی خۆی دەخستە مەیدان.

منیش، بە ڕەچاوکردنی ئەم بارودۆخە، بۆ پاراستنی مەشرووتییەتو، بـە تایبـەت بـۆ ڕوونکردنـەوەی مێـشكو بـیری خـەڵك، بەرنامـەی دەرکـردنو بڵاوکردنـەوەی ڕۆژنامەیـەکم لەگـەڵ ئـازادیخوازانی تـردا دارشـت. ئەوکاتانـە "مـەولان زادە[٣٩]"ش لـە میـسرەوە هـاتبوو بـۆ پـاریس. لەگـەڵ ئـەودا باسـی

[٣٩] مـەولان زادە ڕفعـەت، یـەکێك لـە ڕۆژنامەنووسـانو سیاسـەتمەدارانی قۆنـاغی مەشرووتییەتی دووهەمە. لە ڕۆژنامەکانی "سەربەستی"و "حوقووقی عوموومییە"دا، وەك بـەرپرسو نووسـەر، کـاری کـردووە. لـە کۆمەڵـەو پارتـەکانی وەك کۆمەڵـەی "فیـداکارانی میللـەت"، "فیرقـەی ئـەحراری عوسمـانی"، "پـارتی ڕیفـۆرمی بنـچینەیی عوسمـانی"، "دەستەی عەوامی ڕادیکاڵ- رادکال عوام فرقەسی"دا ئەندامێتیو بەڕێوەبەرێتیی کردووە. دوای ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، لەلایـەن بەڕێوەبەرێتیی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقییـەوە، درایە دیوانی دادگای جەنگو، بۆ ماوەی دە ساڵ دوورخرایەوە.

خەرجیی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی "سەربەستی"[٤٠]مان کردو، پەیمانێکمان لەسەر ئەو بابەتە بەست. ئێمە لەم مەسەلەیەدا، بەرامبەر بە هەموو مرۆڤە بیرئازادەکانی قۆناغی ڕابردوو کە وا دیاربوو کاریان بۆ ئازادیو مەشرووتییەت کردووە، خاکیبوونو سادەیی خۆمان نواندو، ڕێگامان بۆ کردنەوە. هەر لەبەر ئەمەش، بۆ ئەو مەسەلەیە، سەربەخۆییەکی تەواومان بە مەولان زادە دابوو.

پەیمان

ئەم پەیمانە، سەبارەت بە دەرکردنو بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی سەربەستی، بەپێی ئەم مەرجانەی خوارەوە لەنێوان شەریف پاشای کوڕی خوالێخۆشبوو سەعید پاشای سەرۆکی شووری دەوڵەتی پێشوو و مەولان زادە ڕفعەت بەگی خاوەنی ئیمتیازی ڕۆژنامەی "سەربەستی"دا، لە دەرەوەی وڵاتی عوسمانی مۆرکراوە:

١. شەریف پاشا تا ئەوکاتەی بەناچاری لە دەرەوەی وڵاتی عوسمانی دەمێنێتەوە، بەڵێنی دەدات مانگانە بڕی (٢٥٠٠) فرانکی فەڕەنسی بۆ

---

[٤٠] سەربەستی، ڕۆژنامەیەکە نێوان ساڵانی ١٩٠٨-١٩١٣ مەولان زادە ڕفعەت دەریدەکرد. ئەم ڕۆژنامەیە لە ڕیزی ئۆپۆزیسۆنداو لەگەڵ فیرقەی ئەحرارو دەستەی فیداکارانی میللەتدا دژی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی ڕاوەستا. سەرنووسەری ئەم ڕۆژنامەیە حەسەن فەهمی بەگ بوو، کە چەند ڕۆژێك بەر لە ٣١ی مارت، بە دەستی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی کوژرا. ڕفعەتیش بەهۆی ڕووداوەکانی ٣١ی مارتەوە، بۆ ماوەی ١٠ ساڵ دوورخرایەوە. ڕۆژنامەکە، چەند ڕۆژێك دوای داخرانی، (ژمارەکانی ١٩٢-١٩٧)ی بەناوی "ئەهالی"یەوە دەرچوو. شایانی باسە، هەوڵدانی دەرکردنی ڕۆژنامەکە لە ئەورووپا، وەك پێشتر باس کرا، ئەنجامی نەبوو.

پێویستیەکانی ڕۆژنامە دابین بکاتو، بەرامبەر بەمە، داوای تاقیکردنەوەو جێبەجێکردنی ئەم بەرنامانەی خوارەوە لە ڕۆژنامەکەدا دەکات.

٢. ڕۆژنامەی "سەربەستی" هەفتەی جارێك لە پاریس دەربچێ.

٣. پاراستنی هەمیشەیی‌ی مەشرووتییەتو ناساندنی بنەماکانی مەشرووتییەت بە خەڵك، ئەرکی ڕۆژنامەکە بن.

٤. ڕۆژنامەکە، داوای قەدەغەکردنی دەستتێوەردانی سەربازو سوپا لە کاروباری سیاسیدا بکاتو، لەوبارەیەوە خەڵك ئاگادار بکاتەوە.

٥. ڕۆژنامە، دەبێ پێکنەهێنانی کۆمەڵەی نهێنیو دەستتێوەرنەدانی ئەم جۆرە کۆمەڵانە لە کاروباری حکوومەتدا بپارێزێ.

٦. پێویستیو چاکی‌ی بوونی پارتە سیاسیەکان، بە مەرجی دەستوەرنەدانیان لە کاروباری حکوومەتدا، بۆ خەڵك شی‌بکاتەوە.

٧. لەبەر ئەوەی دەستوەردراوەتە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵكو فێڵی تێدا کراوە، داوای نەمانی ئەم ئەنجومەنەی ئێستاو سازکردنی هەڵبژاردنێکی تر بکات.

٨. هەروەها پێویستە داوا بکات سەربازو سوپا، بەپێی یاساکانی ئەورووپا، مافی هەڵبژاردنیان نەبێ.

٩. دەبێ لە یاساییکردنی وازهێنانی کەسێکی سوپایی لە پۆستەکەی، لە کاتی هەڵبژێردراندا بۆ نوێنەرایەتی پارلەمان، بدوێ.

١٠. دەبێ بەرامبەر بەو ماف و دەسەڵاتەی کە مەشرووتییەت بە بەڕێوەبەرێکی دەدات، مافی پادشایەتیش بپارێزرێ.

١١. دەبێ کۆمەکی پارەو نووسینەکانی کەسێك بۆ ڕۆژنامە کە گومانی بێناموسیی لێ دەکرێ، وەرنەگیردرێن.

١٢. پێویسته هەردوولا ئاگایان لە بڕی ئەو پارانە بێ کە وەك یارمەتی لە دەرەوە دێت.

هەردوولا سوێند بە شەرەفی خۆیان دەخۆن کە مەرجەکانی ئەم پەیماننامەیە بەجێ‌بهێنن‌و، دوای مۆرکرانی، پێکەوە دەست بەکار دەکەن.

پاریس ٢٢ی تەمووزی ١٩٠٩

شەریف

بەپێی ئەو مەرجانەی کە لەسەرەوە باسیان کراوە، بڕی پارەی داواکراو درا بە مەولان زادە. ئیتر لەوەبەدوا خەرجیی بەکرێگرتنی خانوویەك‌و پێویستیەکانی نیشەجێبوون‌و نەخۆشی‌و قەرزو گەشتەکان، لە خەرجیەکانی تر زیاتر بوون.

مەولان زادە، ٢٣ی ئابی١٩٠٩ لە نامەیەکی خۆیدا، دوای هەندێك خوێندنەوەی خۆی بۆ ڕووداوەکان، دێتە سەر باسی ئەمانە: ((بڕی ئەو پارەیەی کە پێمان درابوو، لەبەر گواستنەوەی ئاپارتمان‌و خەرجیی هوتێل‌و ئەو کۆمەکانەی کە دراونەتە هەندێك کەس کەوا گومان لە هاوڕێیەتییان دەکرێ، تەواو بوو (!!!) لەبەر ئەمەش، بۆ پاراستنی ئابڕووی ڕۆژنامەکەو، بۆ ئەوەی بتوانین ژمارەی پێنجەمی ڕۆژنامەکە دەربکەین، تکایە تەواوی یا بەشێکی بڕی ئەو پارەیەی کە بڕیارە لە سەرەتای مانگی ئەیلوولدا (٢٣ی ئاب) بدرێ، بەبێ درەنگخستن بۆمان بنێرن (!!!) هەروەها داواکارم (١٠٠) فرانکی پاشماوەی خەرجیەکانی مانگی ئاب بخەنە سەر ئەو بڕە کە بە گەیشتنی نامەکە بۆمانی دەنێرن)).

شـايانی باسـه، نـاوبراو، لـه دوا دێڕەکـانی نامەکەیـدا، ئەمانـەی خـوارەوە دەخاتـە بەرچـاو: ((هـەمووکاتێك چـاوەڕوانی زیـادبوونی بەخـشندەیـی بـەڕێزتان دەکـەین‌و، تکـام وایـه، بـۆ ئـەوەی کاروبارەکانمـان دوانەکەون، داخوازیـەکانمان بـەجێ‌بهێنن. چاوەڕوانی بەڕێزتان دەکەین، دەستوور...)).

نـاوبراو لـه نامەیـەکی تریـدا کـه ٢١ی تـشرینی یەکـەمی ١٩٠٩ نووسـیویە، دوای ئـەوەی دێتـە سـەر باسـی ئـەو قـەرزە کـە لـە ئـەنجامی گەشـتەکەی پاریـسەوە بـۆ ئـەتینا لـە "مـەکی بـەگ"ی وەرگرتـووەو، ئـەو خەرجیانـەش کـە بـۆ سـێ هـاوڕێی خـۆی کـردوون کـە هێـشتا بەتـەواوی شـارەزای پـاریس نـەبوون‌و، دوای ئـەوەی چەندین هـۆی تـریش دەهێنێتـە بـەر بـاس، وەهـا بـەردەوام دەبـێ: ((بـەکورتی، ئێـستا بودجەکـەمان ٧٠٠ فڕانکە(!!!)و خەرجیـەکانی پێشتر (!) سەد یا دووسـەد فڕانکێك ماوەتەوە (!!!) بەکورتی کەمی بودجە هاتوەتە پێشەوە. بەرامبەر بەمە، لەلایەکەوە بە هیوای ئەوەی کە یارمەتییەکمان بۆ بێ، چاوەڕوان ماینەوە (!) بەڵام لەگەڵ ئەمەشـدا، مـن دەسـتم کـرد بـە دانـانی ڕێ‌وشـوێنی ئیـداریی پێویـست. بەداخەوە نە کـەس یارمـەتیی دەداین، نـە مـن بـۆ قۆنتـەرات‌و بەڵێندەرایـەتی سەرم لە هیچ لایەنێك دەدا. بیرم لە بەکارهێنانی بڕی پـارەی تـەرخانکراو بـۆ ژیـانی خـۆم کـردەوە. خـۆی ئـەو بـڕی پـارە تـەرخانکراوە، بـەزۆری بەشـی خەرجـی ژیانی دەکرد، بەڵام کاتێك سەد فڕانکم لـێ کـەم کـردەوە [و: بـۆ ڕۆژنامە] زیاتر تووشی گیروگرفتی کردم.

لەبەر ئـەوەی کـاتی خـۆی لـەژێر ئەشـکەنجەدا ئـازاری زۆرم بینیبـوو، لە باری تەندروستیشەوە وەزعێکی باشم نـەبوو. پێویـست بـوو تـەگبیرو

ڕێوشوێنی تەندروستیش دابنێم. هەموو ئەمانەش، پێویستییان بە پارە هەیە. هەروەها پێویست بوو بە گۆڕان و ساردبوونی هەوا، هەندێك جل و پۆشاکی گەرمیش بکڕم. ئەگەر چەندین جاریش سەرنجی ئەوانم سەبارەت بەم مەسەلەیە ڕاکێشابێ (!) بەڵام دوایی تێگەیشتم، ئەم خەرجییە زیادەی ئەوان قازانج و سوودی ئێمەی تێدا نییە (!!) لەدواییدا قەناعەتم پەیدا کرد کە بەوەی هەیە ئیدارە بکەین. بەڵام دواتر هەر نەخۆش کەوتم.

لەبەر ئەوەی کەلوپەلی ژووری نوستن و تەختەکان (تەختی نوستن) زۆر تۆکمە نەبوون و بەرگەی سەرمایان نەدەگرت، بەناچاری دەستێکی تری سێ کەسیم (بۆ خۆمان و خزمەتکارێك) کڕی. (بەڵام، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، دیسان دەکرێ هەر بەمانەشەوە ئیدارە بکەین). سەرەڕای ئەمانە، سێسەدو پەنجا فرانکی تریشم خەرج کرد. هەموو پسووڵەکانی ئەمانەم لەلایە (!!!) بەم شێوەیە، ئیتر بودجەکەمان زیاتر ڕووی لە کەمی کرد (یا ئەمە چ ئارامگرتن و قەناعەتکردنێکە) خۆ هەموو کەلوپەلەکانیش، هێشتا هەروا ماونەتەوە. بەڵام پێویستیمان بە پارەی ئامادە هەیە. (بەم شێوەیە!).

لەبەر ئەوە من ڕاستگۆیانە هاوکاری لەگەڵ هەمووکەسێك (نەك تەنیا ئەو کەسانە)دا بە دەکەم. بۆ ئەوەی کەمی ی بودجەکە (بەوشێوەیەی کە دیاریکراوە) پڕبکرێتەوە، تەنیا یەك ڕێگەچارە شك دەبەم، ئەویش ئەوەبوو کە نامەیەکم نووسی بۆ دایکم لە ئەستەنبووڵ و داوام لێ کرد ئەو خانوەی وا نیو دانگی بە میراتی بۆ من ماوەتەوە، بیخاتە بارمتە و پارەکەیم بۆ بنێرێ.

من دایکی خۆم باش دەناسم، هیوام وایە، ئەو ژنە بەجەرگ و ئازایە، هەرچۆنێك بێ لەماوەی (٢٠-٢٥) ڕۆژدا پارەکەم بۆ بنێرێ و، بەو جۆرە کەمیی بودجەکە پڕببێتەوە)).

ناوبراو، لە درێژەی نامەکەیدا، وەها دەڵێ: ((بەڵام تا ئەوکاتە، بەهۆی ئەو هەلومەرجەوە کە هاتبوە پێشەوە و، لەبەر ئەوەی نەدەتوانرا ڕۆژنامەکە بەبێ وەستان و دوابەدوای‌یەك دەربکەین، (خۆی لە خۆیدا ئەو هەلومەرجە دەرکردنی ڕۆژنامەکە شیاو نەبوو)، ئەو هەفتەیە دەرکردنی ڕۆژنامەکەمان دواخست (یانی بەپێچەوانەی پەیمانەکەوە نەجووڵاینەوە).

لەبەر نەبوونی پارە، نەمتوانیبوو ژمارە یانزەی ڕۆژنامەکە دەربکەم. دەبێ بەناچارییەکی پڕ لە ئازارەوە چاوەڕوانی گەیشتنی پارە لە ئەستەنبووڵەوە بکەم، تا ژمارە دوانزەی ڕۆژنامەکە دەربکەم (ئەگەر بە شێوەیەکی کراوەتر بدوێم، پێم وایە ئێوەش هەستتان بەو ناچارییە دڵتەزێنە کردووە!). بە کورتی، ئەوانەی وا باسم کردن، ناوەڕۆك و چۆنیەتی ڕووداوەکان بوون.

(لەبەر ئەمە درەنگ کەوتنی گەیشتنی پارە، دەبێ بەهۆی جیابوونەوەمان). ئێستا ئەگەر بڕی هەزار فرانکمان بەڕێگەی حەواڵەی تەلگرافییەوە بۆ بنێرن، زۆرباش دەبێ. شایانی گوتنە، دەتوانرێ بڕی ئەم پارەیە، لە بڕی پارەی تەرخانکراو بۆ مانگی داهاتوو هەڵبگیرێ. بەم جۆرە ڕۆژنامەکەش بە شێوەیەکی بەردەوام دەردەچێ و، سەرنجی کەس ڕاناکێشێ. هەمووکاتێك چاوەڕوانی متمانە و سەرنج و بایەخ‌پێدانی نەجیبانەی ئێوەم بەرامبەر بە خۆم)).

ماوەیەك پاریسم بەجێهێشت و، ڕۆیشتم بۆ کەنارەکانی دەریا لە (هەندای). مەولان زادە لە تەلگرافێکدا، بەبێ هیچ ڕوونکردنەوەیەك، داوای هەزار فرانکی لێ کردم. منیش بەم شێوەیەی خوارەوە وەڵامی ئەم تەلگرافەم دایەوە: ((لەبەر ئەوەی کێشەیەکی گرنگی وەها پێویستیی بە گفتوگۆو ڕاوێژێکی زیاتر هەیە، تکام وایە تا گەڕانەوەم لەماوەی چەند ڕۆژێکی تردا، چاوەڕوان بمێننەوە-شەریف)).

بەرامبەر بەم وەڵامەی من، دووبارە بەڕێگەی تەلگرافەوە شتێکی تری بۆ ناردمو، باسی تێدا بۆ کردم کە بەپەلە پێویستیی بەو پارەیە هەیە.

منیش دووبارە، لەڕێگەی تەلگرافێکەوە، بۆم ورد کردەوە کە تا ڕوونکردنەوەی پێویستی لێ وەرنەگرمو هاوڕا نەبم لە هەر کارێك کە دەکرێ، هیچ شتێك ناکەم: ((مەولان زادە ئەفەندی، تکایە بەهۆی نامەوە ڕوونکردنەوەی پێویستمان بۆ بنێرن-شەریف)).

دوابەدوای ئەمە، بۆ ئەوەی گوزارشت بکات لە دڵگرانیی خۆی بەرامبەر بە ئێمە، نامەیەکی بۆ کاتبی تایبەتی من ناردبوو:

((ئاغای گەورەو ئازیزم"

ئێوە لە من باشتر ئاگادارن کە هەموو کاروبارە هاوبەشە سیاسیو ئابووریەکانو.. هتد، هەمووی لەسەر بنەمای ئاسایشو متمانە بەڕێوە دەچن.

بەناچاری من هەندێك بەندی پەیمانی مۆرکراو لەگەڵ حەزرەتی پاشادا* و، هەندێکی تریش حەزرەتی پاشا خۆی جێبەجێو پێڕەوی نەکردوون. بەمانە، هەندێك ئاستەنگی دەرەکیش زیاد بوون. ئەوسا ئیتر بێبڕوایی‌یەك لەنێوان هەردوولادا پەیدابوو. لەبەر ئەو هەستی

---

* مەبەست شەریف پاشایە.

ڕێزو حورمەتەی کە من بەرامبەر بە حەزرەتی پاشا هەمە، ئەم شتەم پێ باش نییەو لێی دڵگرانم. لەبەر ئەوە، ڕێکخستنەوەو داڕشتنەوەی سەرلەنوێی پەیمانەکە بۆ بەڕێوەچوونی کارەکان، پێویستییەکی گرنگن.

ڕاییکردنی حیسابی ڕابردوو، بەپێی فەرمانی بەڕێزتان لە نامەی پێشوودا، شتێکی پێویستە. حیسابی ڕابردوو بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

هەموو ئەو بڕی پارەی ئاقچە** یەی کە حەزرەتی پاشا داویە بە من، بەگشتی، بەشی دەرکردنی (١٣) ژمارەی ڕۆژنامەکەی کردووە. پارەی (١٠) ژمارە لەمانە، دراوە بە چاپخانە. پێویستە بوترێ، ژمارەی (١٣) هێشتا دەرنەچوەو، پارەی ئەو دوو ژمارەیەی تریش، بەپێی ئاگاداری و مۆڵەتی حەزرەتی پاشاخۆی، بۆ هەندێك وردە پێویستی و چەند لاپەڕەیەکی ترکە چاپم کردوون، وەك قەرزی چاپخانە لەلامان ماوەتەوە.

وەهام بیستووە کە حەزرەتی پاشا دوای نامەکەی من کە ڕوونکردنەوەی پێویستی تێدا هەبوە، پارەی ژمارەی (١٢)ی ڕۆژنامەکەی، بەناوی خودی بەڕێزو گەورەیانەوە داوە. پارەی ژمارەی یانزەی ڕۆژنامەکەش، ئەگەرچی لەنێو بەڵگەو دەفتەری قەرزەکانی حەزرەتی پاشادا نووسرابوو، بەڕێزیان پەسندی نەکرووەو، بە لێزانی و تێگەیشتوویی خۆیانەوە، قەرزەکە بە ئاگادارییەك دووبارە کەوتەوە ئەستۆی من. شایانی گوتنە، لەوبارەیەوە تووشی شەرمەزارییەکی گەورە بووم. بەم شێوەیە، ئێستا نزیکەی (٦٠٠) فرانك قەرزاری کابرای خاوەنی چاپخانە. ئەمەش بەگوێرەی پەیماننامەکە وا دەکات، ئەم قەرزەو پارەی ژمارەی (١٣) کە هەمووی دەکاتە (١٦٠٠) فرانك، لەلای حەزرەتی پاشا وا بێتە بەرچاو کە بودجەکە کەمەو نەماوە.

** جۆرە پارەیەکی عوسمانیی بەکارهێنراوی سەردەمەکە بووە.

بەم جۆرە، ئەمە هەمووی باری ڕاستەقینەی چۆنیەتی مەسەلەکان بوو کە پێشکەشی حەزرەتی پاشای دەکەم. بەڵام ڕاستیەکەی لەبەر ئەوەی لە نامەکانی پێشتردا باسی ئەمانەم بە هەموو وردەکاریەکانەوە کردبوو، دووبارەکردنەوەیان بە شتێکی پێویست نازانم. بەگوێرەی پەیماننامەکە، من قەرزاری حەزرەتی پاشا "شەریف پاشا"و کابرای خاوەن چاپخانەشم. بەڵام ئەگەر پارەی کرێی خانووی لێ کەم بکرێتەوە، کە پێشتر حەزرەتی پاشا بەڵێنی دابوو بیگرێتە ئەستۆی خۆی‌و، دواتر خستوویەتیە سەر بودجەی گشتی‌و، ئەگەر سێسەد فرانکی پارەی لاپەڕە چاپکراوەکانیشی لێ دابشکێنرێ کە بەڕەزامەندیی پاشا خۆی چاپ کراون، ئەوا کۆی هەموو قەرزەکە، لەگەڵ پارەی هەردوو ژمارە (١٣)و (١١)دا، خۆی لە هەشتسەد فرانک دەدات. بە واتایەکی تر، بودجەکەمان بڕی هەشتەسەد فرانک کورتی هێناوە (بڕی حەوت سەد فرانکی ئەمەش، بۆ دانەوەی قەرزەکەی ئەتینا خەرج کراوە، یانی بە شێوەیەکی ڕاستتر، بودجەکەمان تەنها سەد فرانکی کەمیی هەیە). ئەگەر حەزرەتی پاشا بیانەوێ، دەتوانم سەبارەت بەو سەد فرانکەش بەڵگەیەکی ڕەسمیی قەرزیان بۆ مۆر بکەم‌و، کاتێک، وەک پێشتر باسم کردبوو، پارەکەم لە ئەستەنبووڵەوە گەیشت، پێیان دەدەمەوە. ئەگەر هات‌و پارەکەم نەگەیشت، ئەوا ئەمە دەبێ بە قەرزێک کە پێویستە لە یەکەم هەلی گونجاودا بدرێتەوە.

ئێستاش لەبەر ئەوەی کە سەری مانگە، ئەگەر وردەکاریی شاراوەی حیسابەکانی ڕابردووتان لاپەسند بێ، پێویستە بەڕێزتان بایەخ بەم داواکاریە پچووکەی بەندە بدەن بۆ بەردەوامیی

کاروبارەکان، بە مەرجێك پەیوەندیی ڕەسمیمان لەگەڵ حەزرەتی پاشادا هەر لە سنووری کاروباری ڕۆژنامەکەدا بمێنێتەوە. پێویستە حەزرەتی پاشا ئەم حیسابەی خوارەوە، کە لەگەڵ حیسابەکەی ڕابردوودا هیچ جیاوازییەکی نییە، ئیمزا بکەن، بۆ درێژەپێدانی کارو، بۆ ئەوەی کە هەستی گەورەیی دەروونم بریندار نەبێ و، کاروبارەکان بە خۆشی و ئاسوودەیی بەڕێوە ببەم.

حیساب:

- فرانك

١٦٠٠ فرانك وەك کرێی مانگێك بۆ دەرکردنی چوار ژمارەی ڕۆژنامە. بۆ (٤٠ تۆپ لاپەڕەی کاغەزو پێداویستی ترو، هەروەها بۆ خەرجی چاپکردنی لاپەڕەی جیاواز کە هەر دانەیەکی بە ٤٠ فرانك چاپ دەکرێ. جێی قسەیە، خەرجیی ١٦٠ پۆستەی گشتی و پۆستەی تایبەت، هەریەکە بە ٤٠ فرانکە).

٦٠٠ فرانکیش بۆ دابینکردنی خەرجیی ژیان و کرێ و نووسەرو کرێ‌خانوو.

- کۆی گشتی دەکاتە ٢٤٠٠ فرانك.

تا ئەوکاتەی داوای بەشداریم لە کاروباری کۆمەڵەدا لێ دەکرێ و، لەم بارەیەشەوە داوای دەکرێ ڕاستەوخۆ یارمەتیی هیچ لایەن یاخود کەسێکی تر وەرنەگرم (تەنانەت ئەگەر بڕە پارەیەکی زۆریش بێ)، پێویستە داواکاریەکانمان، کە هەندێك جار دێنە پێشەوە، بە زووترین کات جێبەجێ بکرێن و، دواتر داوای حیساب بکرێ و، ئەمەش بە مافێك

دابنرێ، چونکە لە هەندێك بارودۆخدا دەرفەتی ڕوونکردنەوەمان نابێ. درەنگ خستنی کاروبارەکانیش تا بەرچاوخستنی ڕوونکردنەوە، دەبێ بەهۆی زەرەرو زیانێکی گەورەتر.

براگیان، تکایە بە شێوەیەکی شایستەو دروست ئەم شتانە بە حەزرەتی پاشا ڕابگەیەنن‌و، دواتریش بڕیاری بەڕێزیان‌و چۆنیەتی هەڵس‌وکەوتی من بەشێوەیەکی نووسراو دیاری بکەن‌و بۆم بنێرن. ئەفەندم، هەمووکاتێك بە هیوای سەرنج‌و بایەخ پێدانی برایانەی زیاتری ئێوەم)).

مەولان زادە ڕفعەت

سەرەتا کاتێك مرۆڤ ئەم نامەیەی مەولان زادە دەخاتە پێش چاو، ڕفعەت ئەوەی بۆ دەرناکەوێ کە کام لایەن بەڵێنەکانی خۆی بەجێنەهێناوە ؟

بە خوێندنەوەی نامەکانی مەولان زادە، بە ئاشکرا ڕوون دەبێتەوە کێ لەپێشدا ئەو پەیمانەی شکاندووە کە خۆی شێوەی (پەیمانی شەرەفمەندانە) ناویی هێناوە.

لە هەموو ئەمانەش بەدەر، لەماوەی چەند مانگێکدا بە ڕوونی ئەوە بۆ خەڵك دەرکەوتووە کە مەولان زادە کەسێکە زۆر حەز لە ڕابواردن‌و خۆشگوزەرانیی خۆی دەکات. ئەوە شتێکی ئاشکرایە کە داواکاریە بێکۆتاییەکانی بەو ئەندازەیەی کە باسی کردوون، پێویست نەبوون. لە سەرووی هەموو ئەمانەشەوە، لەکاتێکدا زۆر پێویستیمان پێی هەبوو، لەناکاو ڕوی بۆ سەفەرو گەشت‌وگوزارو، بەو جۆرەش بوو بە مایەی بێزاریی هەموولایەك. تازەبەتازە لە نامەیەکدا کە پڕە لە شتی

پڕوپاگاندەیە، لەوە دەدوێ کە لەژێر سایەی پارێزگاریی کۆمەڵەی "ئیتیحادو تەرەقی"دایەو، ئەوەشی لێ زیاد دەکات کە کاتی خۆی دژی بە (کۆنە برایان) ڕاوەستاوە.

دواتر لەپڕ هەڵگەڕایەوەو، ئەمجارە بە شانوباڵی خاوەنو ئاغاو ئەفەندیە تازەکانی خۆیدا هەڵیدایەوەو، بەو جۆرەش خۆی سووك کرد.

دوژمنانی کۆنو تازەمان کە بەردەوام ویستوویانە خۆیان بە کەسانی ڕەوشتبەرز لەقەڵەم بدەنو، هەمیشە هەوڵیان داوە کارو چالاکیەکانمان، لەپێناوی نەتەوەو مەشرووتییەتدا، بە شێوەی تر نیشان بدەنو، بە ڕەنگی جیاوازترەوە بیخەنە بەر دیدەی خەڵك. تەنیا بۆ جارێکیش لێبوردەیی و ئازایەتیی ئەوەیان نەبوو، بەپێی ویژدانو باوەڕی خۆیان، بڕواننە کارو کردارەکانی ئێمە.

ئێستا خەفەت بەوە دەخۆم کە کاتی خۆی، لەبەر پێویستی، سووکایەتیمان بە خۆمان کردووەو لەوانە دوواوین، چونکە ئەمانە لە جۆری ئەو مرۆڤانەن کە بێڕەوشتنو هیچ کەسێتییەکی ئەوتۆیان نییەو، لە باری ماددیو مەعنەویشەوە، لە زەلکاوی بوودەڵەییو داماویدا دەژین. ئێمە تەنیا لەبەر ئەوەی بتوانین، هەندێك ڕاستی ئاشکرا بکەینو بیخەینە ڕوو، باسی ئەوانەمان کرد، ئەگینا هیچ شتێکی تر لەئارادا نییە.

بەشی سێهەم

بەرەو مەشرووتییەت

دوای ئەوەی کارە نابەجێو مایەی بێزاریەکانی مەولان زادە، بەو شێوەیەی کە باسم کردن، کۆتاییان پێهات، بڕیارم دا، بۆ درێژەپێدانی ڕچەشکێنیەکەی خۆم، ڕاستەوخۆ بەناوی ولاتی عوسمانیو نیشتمانەوە کاربکەم. بۆ ئەو مەبەستە، دەستم بە بلاوکردنەوەی مەشرووتییەت کردو، بەو جۆرە خۆم خستە ناو مەیدانی کێشمەکێشەکان. شایانی باسە، هەر لەگەڵ ئەمەدا، دوژمنانیشم بە چەکی فێڵو درۆو تۆمەت هەڵبەستن، بە هەموو هێزێکی خۆیانەوە هێرشیان کردە سەرم. جاران بە شێوەیەکی شاراوە دژایەتییان دەکردم، بەڵام ئەمجارە ئیتر گەیشتنە ئەو ئاستەی کە بە ئاشکرا بکەونە دژایەتیمو، زۆر نامرۆڤانە وەك مار خۆیان بۆ پێوەدانم ئامادە بکەن. جاران بە (ولاتپارێزی گەورەو هێژا) (نەجیبزادەی ئازادیخواز) (گەورە پیاوی بەرپرسی دەوڵەتی عوسمانی) ناویان دەهێنایەن. بەڵام هەر کە، بە تێپەڕینی کات، مافی ڕەوای خۆم بۆ دژایەتیکردنو پاراستنی بەرژەوەندی خەڵك بەکارهێناو، ئازادانە بیرو بۆچوونی خۆم دەربڕی، ئیتر ئەو کەسو قەڵەمانەی کە هەمیشە

قسەیان لەسەر تایبەتمەندییە چاك‌و هەڵبـژێردراوە دوانەهاتوەكانی من بـــوو، كوتـــوپڕ بەپێـــچەوانەوە دەســـتیان كـــرد بـــە تۆمـــەتبارکردن‌و پڕوپاگەنـــدەی گـــڵاو دژ بـــە ئێمـــە. لەســـاتێكدا ئێمـــەیان كـــرد بـــە كۆنەپەرست‌و هەواڵگرو سیخوڕو، بە كورتی كردینیان بە هەمووشتێك. سەرەڕای ئەم هەموو كینەو نەفرەتانە، كمەوتنە زماندرێـژی بەرامبـەر بە نـامووس‌و شـتە پیرۆزەكانیـشمان. كـورت‌و پـەتی، ئێمـەیان كـرد بـە خـاوەنی هـەموو تڕۆیـی‌و سـووكی‌و ڕەوشـتخراپیـەكی نـاو دنیـای مرۆڤایەتی.

ئەگـــەر ئێمـــەش لـــە ئاســـتی ویـــست‌و داخـــوازی‌و بۆچـــوونی بەرژەوەندپەرســـتانەی كۆمەڵـــەی ســـووك‌و ناڕەســـەنی "ئیتیحـــادو تەرەقی"دا بێدەنگ بماینایەوە، یا پێبەپێی ئەوانە هەڵس‌وكەوتمان بكردایە، ئێستا ئێمەش دەبووینە یەكێك لەو پیاوانەی كە بە گەورەیی‌و ماقووڵی دەناسرێن. بەڵام لەبەر ئەوەی ئێمە زمانێكی نەرمی ڕەخنەمان بەگـشتی بەرامبـەر بـە پـارتی بـەدخوویی‌و خراپـەكاری بـەكارهێنا، بـۆ پاراسـتنی مـافی ڕاستەقینەی خـەڵك، یەكسەر بـووین بـە خیانـەتكاری نیشتمان‌و، بە تایبەت بە خیانەتكردوو لە مەشرووتییەت دانراین.

ئەگەر ئەو كەسانەی كە كاتی خۆی یا سەردەمی حكوومەتی پێشوو بڕوایـان بـە ئێمـەو هەسـتی نیشتمانپەروەریمان هـەبوو و، پـەنایان بـۆ بیرو بۆچوونەكانی ئێمە دەبرد بۆ كێشەی دادو ئازادی، لەبەر پاكی‌و دروستی‌و چاكییەكانمان، نانكوێرییان نەكردایەو، بەتایبەت كەمێك شەرمیان لە خەڵك بكردایـەو نەكەوتنایەتـە نـاو ئـەو هـەموو گـڵاوی‌و سـووكایەتییە، سـەرەڕای بێمێشكی‌و نەزانی، دەیانتوانی نیشانی بدەن كە، با تۆزێكیش بێ، دیسان

هەر ویژدان و دادیان لەلا ماوە. بەڵام بەپێچەوانەوە ئەمانە ئەوەندە بێشەرم بوون، توانییان تۆمەتی هەواڵگەییێنی و سیخوڕی و کۆنەپەرستی و بێدینی بخەنە پاڵ کەسێکی وەك من، کە لە هەموو ژیانیدا بە شێوەیەکی نیشتمانپەروەرانە خزمەتی گەلەکەیی کردووە.

سیخوڕیی ئێمە

سەرەتا نەمدەویست باسی (سیخوڕان) بکەم، کە کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی بە مەبەستی هەڕەشەکردن و ناوزڕاندن و تۆڵەسەندنەوە، لەکاتێکدا هێنابوویە بەر باسی ڕۆژانە.

لەلایەکەوە، دوژمنە ناسراوەکانی من دەرهەق بەو کەسانە کە لەگەڵ بەرژەوەندیاندا ناگونجێن، بەتایبەت کەسێکی وەك من کە بەرامبەر بە تاوان و ستەمەکانی ئەوان بە ئاشکرا نارەزایی خۆم دەردەبڕم، زۆر بێشەرمانەو بە هەستی پڕ لە کینە و تۆڵەسەندنەوەوە، هەموو ڕۆژێك دەست بە تاوانبارکردن و فرت وفێڵ دەکەن. بەڵام لەلایەکی ترەوە، خەڵکی عوسمانی، بە گەورەیی و هێمنیی خۆیەوە، بە چاوی نەفرەتەوە دەڕوانێتە ئەم پڕوپاگەندە و درۆ دەلەسانە. منیش لەبەر ئەمانە ئەم شتە هەڵبەستراوانەم بەشیاوی ئەوە نەدەزانی قسەیان لەسەر بکەم. لەگەڵ ئەمەشدا، بە مەبەستی هەم ڕوونکردنەوەو خستنە ڕووی شەخسیەتی ئەم مرۆڤە پیس و هەڕەشەکەرانە کە مەسەلەی سیخوڕی وەك کارتێك بەرامبەر بە کەسانی نەیار بەکاردەهێنن و، هەم پاراستنی شەخسیەتی خۆم، لە نووسینەکانمدا هەوڵی ڕوونکردنەوەو ئاگادارکردنەوەی بیرو زەینەکانم دابوو لەمانە. هەر لەبەر ئەمە، لێرەدا تەنیا چەند قسەیەك دەهێنمەوە.

بەشێك لەم جۆرە شەخسیەتە بێداروبارانەی وەك ئەحمەد ڕەزا بەگ‌و هاوڕێکانی کە دەسەڵاتیان تەنیا بەسەر هەندێك بێچارەی سووك‌و داماودا دەشکێ، هەتا دوێنێ بوو، یانی تا ڕابردوویەکی نزیك، شانازییان بە دۆستایەتی ئێمەوە دەکردو یارمەتیەکانی ئێمەیان بە گەورەیی‌و ڕەوشتبەرزی نواندن لەقەڵەم دەدا. کەچی ئەمڕۆ هەموو یاساکانی دۆستایەتی‌و برایەتییان خستوەتە لاوەو، بە پێشێلکردنی مافە ڕەواکانی هاوڵاتیبوون، ئەم تۆمەتی (سیخوڕی)ـەیان خستە پاڵ ئێمەو، هیچ شەرمێکیان لە خۆیان نەکرد.

ئەگەر دوژمنانی من تۆزێك ویژدانیان هەبوایە، بە ڕێگەو شێوازی ڕەوای یاسایی مامەڵەیان لەگەڵ هاووڵاتیەکدا دەکرد کە پەردەی لەسەر ڕووی ڕاستی خراپەو گلاویەکانیان هەموو ڕۆژێکیان بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات‌و خۆشگوزەرانی‌و ڕابواردن لاداوە. هەروەها ئەگەر کەمێك بە ئینساف بوونایە، بەبێ ئەوەی ڕەوشتی گفتوگۆ بشێوێنن، لایەنی هەڵەی لاف‌وگەزافەکانی ئەو هاووڵاتیەیان نیشان دەدا.

ئەو تاوانی (سیخوڕی)یەی کە خستوویانە پاڵ من، دەتوانرێ ئەوەی پێ‌دەربخرێ کە ئەم بێچارە بێمێشکانە کە بە باس‌وخواسی مەشرووتییەت گوێی جیهانیان کەڕ کردووە، کاتێك تەنگاو دەبن‌و ناتوانن خۆیان بپارێزن، یەکسەر پەنا دەبەنە بەر شێوازی نایاسایی‌و ناڕەوای بەرەنگاربوونەوە[٤١]. لەکاتێکدا گەورەپیاوانی کۆمەڵەی

---

[٤١] ڕۆژنامەی "طەنین" کە ئۆرگانی ڕەسمیی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بوو، ڕۆژانی ١٢ تا ١٦ی ١٣٢٥، هەندێك ڕاپۆرت‌و هەواڵی بڵاوکردوەتەوە، گوایە ئەمانە ئەو ڕاپۆرتانەن کە شەریف پاشا بە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەمی داون.

ئیتیحادو تەرەقیی ئالأبەدەستانی قۆناغی ڕابردووی دەوڵەتی عوسمانی، زانییان هەڕەشەو تاوانبارکردنی ئەم و ئەو بە (سیخوڕی) هیچ واتایەکی نابێ” لەکاتێکدا کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی کەسانی وەك مەلا نەجمەدین[٤٢] و حەقی پاشا[٤٣] و مەحموود شەوکەت

---

[٤٢] ئیبراهیم حەقی پاشا، ساڵی ١٨٦٢ لە ئەستەنبووڵ لەدایك بووەو، ساڵی ١٩١٨ لە بەرلین مردووە. یەکێکە لەو دواین کەسانە کە سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیرانی حکوومەتی عوسمانییان کردووە. کوڕی ڕەمزی ئەفەندیی سەرۆکی مەجلیسی شەهرئەمانەتی (شارەوانی) بووە. خوێندنی خۆی لە مەکتەبە حەربییەی بەشکتاش تەواو کردووە. مەکتەبی زانستی ئیدارەی سیاسیی بە پلەی یەکەم بڕیوە (١٩٠٨). بە وەزیفەیەکی کاتی ڕەوانەی ئیتالیا، یۆنان و ئەمریکا کراوە. لەکاتێکدا لە کۆشکدا کاری وەرگێڕانی ڕادەپەڕاند، لە کولێژی یاساشدا وانەی یاسای بەڕێوەبەریێتی و یاسای دەوڵەتانی دەگوتەوە. دوای ڕاگەیەندرانی مەشرووتییەتی دووهەم، پۆستی وەزارەتی زانست و وەزارەتی ناوخۆی وەرگرت، کاتێك وەزیفەی باڵوێزی ڕۆمای دەبینی، لەباتی حوسین حیلمی پاشا، کرا بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران (سەدری ئەعزەم) (١٩١٠). دواتر ساڵی ١٩١٦ لە بەرلین کە وەك باڵوێز لەوێ بوو، ژیانی خۆی لەدەست دا. هەندێك بەرهەمی بە ناوەکانی: مێژووی یاسای دەوڵەتان، یاسای بەڕێوەبەریێتی (دوو بەرگ)، یاسای دەوڵەت (بە شێوەیەکی فراوان)، پێشەکیی زانستی یاسا، کورتەیەك لە مێژووی عوسمانی، کورتەیەك لە مێژووی ئیسلام.

[٤٣] ناوی ڕاستەقنەی "محەمەد موختاری کۆجاتاش"ەو، ساڵی ١٨٧٥ تا ١٩٤٩ ژیاوە. یەکێك بووە لە بەڕێوەبەرە ناودارەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی. کوڕی (شێخول ئیسلام) ئەحمەد موختاری تەرشیحی زادە بووە. مەلا نەجمەدین، خوێندنی خۆی لە مەکتەبی یاسا تەواو کردووەو، کاری پارێزەری و دادوەریی کردووە. دوای مەشرووتییەتی دووهەم، بوو بە پارێزگاری بەغداو، دواتر بە وەزیری داد (١٩٠٩). ماوەیەك بوو بە سەرۆکی شوورای دەوڵەت و، وەك نوێنەری (قەستەمۆنۆ) بوو بە ئەندامی مەجلیسی مەبعووسان و پارلەمانی گەورەی تورکیا (TBMM).

پاشا[٤٤]ی لەخۆیدا جێکردوەتەوە کە لەڕاستیدا لەکەی ڕەشی سەر هەر ئیدارەیەکی ئازادیخوازن و هەمیشەش دەبن بە مایەی شکستهێنان، چۆن دەتوانێ تۆمەتی سیخوڕی بخاتە پاڵ ئەمو ئەو ؟ ئایا ئەمانە پێیان وایە مێشکی خەڵك تا ئەو ڕادەیە کار ناکات کە ڕاستیەکان لێك بداتەوە ؟!

ئەفەندیەکان ! بۆ ئەوەی لەمە زیاتر نەبنە گاڵتەجاڕی ئەمو ئەو، کۆتایی بەم کۆمیدیا کۆن و دووبارەیە بهێنن.

---

(٤٤) ساڵی ١٨٥٦ لە بەغدا لەدایك بووە. ساڵی ١٩١٣ لە ئەستەنبوول مردووە. کەسێکی عەرەب و بەرپرسێکی دەوڵەتی عوسمانی بووە و ئەرکی فەرماندەیی سوپا، وەزیری، سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانی پێ سپێردراوە. دوای ئەوەی خوێندنی خۆی لە ئاکادیمیای عەسکەری تەواو کردووە، لە دائیرەی ئەرکانی جەنگ دەست بەکار بوو. لە (کریت) ماوەتەوە، ماوەی ساڵێکیش لە (گۆلزو کامپۆفنەر) لەبەر دەستی پاشاکاندا کاری کردووە. دواتر بە پلەی ژەنەراڵ وەرگیرا بە یاریدەدەری فەرماندەی دائیرەی پشکینن و ئەزموونی تۆپخانە. ساڵی ١٩٠١ بوو بە فەریق و، ساڵی ١٩٠٥ یش بوو بە فەریقی یەکەم و بە پارێزگاری کۆسۆڤۆ. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی دووهەم، ئەرکی سێهەمین فەرماندەی گشتیی سوپای پێ سپێردرا. کاتی ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، بوو بە فەرماندەی سوپای پاکسازی و، دەورێکی کاریگەری لە لەسەرکارلابردنی سوڵتان عەبدولحەمیددا هەبوو. لە کابینەکەی حەقی پاشادا، بوو بە وەزیری جەنگ و، کاتی داگیرکرانی بابی عالی لەلایەن ئیتیحادچییەکانەوە و، دوای لەسەرکارلابرانی حکوومەتەکەی کامیل پاشا، کرا بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران (١٩١٢). دوای ساڵێك لە مەیدانی بایەزیددا بەدەستی کەسێك تیرۆر کرا. چەندین بەرهەمی هەمەجۆری لەبارەی بابەتی عەسکەرییەوە هەیە، کە گرنگترین ئەمانەن: (ڕێکخستن و شێوەی عەسکەریی عوسمانی).

وەڵامــی پرســیارو ڕەخنــەکان، بەشــێوەیەکی یاســایی و بــەپێی مافـەکان، بدەنـەوە، چـونکە وەك ئـەوەی کـە پێـشتر نموونـەی بینـراوە، ئــەوی هــەوڵی هەڵخەتانــدن و ڕاڕاکردنــی ڕای گــشتی و خــەڵك بــدات، دواجار تووشی شەرمەزاری دەبێ.

من لەکاتێکدا دوژمنـانی خـۆم بـە تاوانبـارو خیانەتکار ناوبرد کە تەرمی ڕۆڵە ڕەوشتبەرزەکانی نیشتمانو نووسەرەکان وەك بێـژنگ بە کـونکراوی لـە کۆڵانەکانـدا داکـەوتبوونو، بەشـێکی وڵاتەکـەمان لـە جێگەی ئەلبانیەکانو کراوتیەکانەوە بگرە تا ئەدەنە وێران کرابوو. ئایا ئێـستا بەڕاسـتی دەسـتی سـەبەبکاری ئـەو هـەموو کـردارە بـێخێرو خراپانـە نەکەوتوەتـە ڕوو ؟ مـادام بـاسو قـسە لەسـەر خیانەتـەکانی دوژمنـانی منـە بەرامبـەر بـە وڵاتو نیـشتمان، ئـەم پرسـیارەش دێتـە پێشەوە کـە ئایـا هـەر ئـەم کۆمەڵـەی "ئیتیحـادو تـەرەقی"یـە نـەبوو کـە تەڕابلوسی ڕۆژئاوای کرد بە قوربانی سیاسـەتەکانی خۆیو بوو هـۆی ئـەوەی کـە ئـەم بەشـە دڵـگیرەی خـاکی عوسمـانی بکەوێتـە ژێـر پـێی دوژمنــان ؟! ئێــستا هاووڵاتیــە ئــازاو بەجەرگــەکانمان، لەڕێگــەی قارەمـانــیی خۆیانـەوە، ئـەو نەهامەتیـە سیاسـیەمان پـێ فـەرامۆش دەکـەنو سـووکایەتی و بێخێریـەکانی کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی بـە خوێنی خۆیان کەم ڕەنگ دەکەنەوە.

با ئیتر دوژمنانی ئێمە واز لە دژایەتیکردنی ئێمە بهێنن. خۆ ئەگەر بتــوانن پاســاوێکی گونجــاو بــۆ ئــەم هــەموو نەهامەتیــە سیاســیانە بهێننەوە، ئەوە دەبێ بە مایەی خۆشحاڵیی ئێمە !

کێشەی ڕێکخراو (کۆمەڵە)ی نهێنی

کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی،دوای ڕووداوە تاڵەکەی ٣١ی مارت و لەناوبردنی "فیرقەی ئەحرار"و، دوای لەسێدارەدانی هەندێك بێچارەو بێتاوان و بەردەوامبوونی ئەو هەموو زوڵم و زۆردارییە، لەڕێی ڕاگەیاندنی ئیدارەی باری نائاسایی یەوە، مەیدانێکی سیاسی ی گونجاوی بۆ پێکهاتنی ئارەزوو و تەماعەکانی ڕەخساندبوو.

لەگەڵ ئەمەشدا، دوای کوژرانی "سەمیم"[٤٥] بە شێوەیەکی خوێنمژانە، نیشانەکانی گەڕان بە دوای دادو مافدا لەنێو خەڵکی پارێزگاکان و ئەستەنبوولیشدا پەیدا بوون و، دەنگی ناڕەزایی بەرامبەر بە هەندێك ئەفسەرو کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بەرزتر بووەوە.

هەر لەم کاتانەشدا بوو کە هەندێك وڵاتپارێز کەوتنە هاوکاریمان و، بەشینەوەی بڵاوکراوەکانی ئێمەیان بە ئەرکی نیشتمانی خۆیان دانا.

ئەم خزمەتە نیشتمانییە جێی ڕێزەی هاووڵاتیانمان، بووبوو بەهۆی ترس لێ نیشتنی بەرپرسان و لایەنگرانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لە هەبوونی کۆمەڵەی ئیتیحادی نهێنی.

---

[٤٥] ئەحمەد سەمیم، ساڵی ١٨٨٤ لە پیرزەرین لەدایك بووەو، ساڵی ١٩١٠ لە ئەستەنبوولْ کۆچی دوایی ی کردووە. یەکێك بووە لە ڕۆژنامەنووسانی قۆناغی مەشرووتییەت و، کوڕی سەرهەنگی خانەنیشن تەوفیق بەگ بووە. لە خقوتابخانەی غەڵەگهسەرای و کولێژی ڕۆبەرتی ئەستەنبوولْ خوێندنی خۆی تەواو کردووە. لەبەر نووسراوەکانی لە ڕۆژنامەی "سەدای میللەت"دا، کە زورتر لەدژی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بوون، لەلایەن هەمان ڕێکخستنەوە کوژراوە.

لـە ئـەنجامی کـاری سـیخوڕیی هەنـدێك سـیخوڕی بێڕەوشـتەوە، کۆمـەڵێك هاوڵاتیمـان ڕووبـەڕووی ئـەو تۆمەتانـە بوونـەوە کـە کۆمەڵـەی ئیتیحادو تەرەقی بۆ هـەر نـەیارێك بـەکاریان دەهـێنێ. ژمارەیـەکی زۆری هاووڵاتیـان بـە ژن و پیـاوەوە بـەو جـۆرە ئەشـکەنجانە سـزادەدران کـە نموونـەیان لـە هـیچ جێگەیـەکی دنیـادا بەرچاو ناکـەون. بۆ نموونـە، بـە شفرەی بەراز هەڵیان دەواسین، یـا نینۆکیـان دەردەهێنـان. هـەروەها لـەم کاتانەدا باسی گـرفتی ڕەزا نـوور بـەگی ئەنـدامی ئەنجومـەنی نوێنـەرانی خــەڵك کــە مرۆڤێکــی نیــشتمانپەروەر بــوو، بــە خوت وخــۆڕایی قــوت کرایــەوە. شــایانی باســە، ئــەم درۆو دەلەســـەیە هـــەمووکاتێك، وەك پەڵەیـەکی ڕەشـی ملهوڕییـەکی مەترسـیدار، بـە نێوچـاوانی کۆمەڵـەی ئیتیحادو تەرەقیی دڕندەوە دەمێنێتەوە.

دوژمنـانی ئێمـە کـە بـە ڕووکـەش هـیچ کـەس و لایـەنێکی دەرەوەی خــۆی بــە مەشــرووتییەتپەروەر نــەدەزانی، لەڕاســتیدا هــەموو جــۆرە خراپی و زۆردارییەکیان دەنواند. بـەبێ ئـەوەی هـیچ هۆیـەکی یاسـایی و هیچ چاوەڕوانییەك لەئارادابێ، مرۆڤەکانیان دەستگیر دەکرد. تەنانـەت بە پێشیلکردنی یاسای بنەڕەتی و گوێنەدانە مەشرووتییەت، ئەنـدامی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکیان دەگرت و ئەکەنجەشیان دەدا.

هەڵبەت ڕۆژێك دادێ ئەو بێچارانەی وا بە بۆنەی کێشەی (کۆمەڵـەو ڕێکخـراوی نهێنـی[٤٦])وە ئەشـکەنجەیان لـە دەسـتی ئـەم کۆمەڵـە مرۆڤـە

[٤٦] کۆمەڵە (ڕێکخراو)ی نهێنی، ئەمە ناوێك بوو ئیتیحادچییەکان بۆ تاوانبارکردن و لـەناوبردنی نـەیارانیان بـەکاریان دەهێنـا. نـاوی دامەزرێنـەکانی کۆمەڵـەش بـەکار دەهـات. بـەگوێرەی بۆچـوونی ئیتیحادچـییەکان، ئـەم ڕێکخـراوە لەلایـەن شـەریف

تـەماعكارو دڵـڕەق و بێڕەوشـتە كێـشاوەو وەجاخيـان كـوێر بوەتـەوەو سـزای دوورخـستنەوەيان بـۆ دەركـراوە، چـاويان بـە پەيـدابوون و سـەقامگيربوونی دادو هـەقخوازی دەكـەوێ. ئايـا لەڕاسـتيدا ئـەو كينـەو تووڕەيی و نەهامـەتی و بێبەشـيەی كـە ڕووبەڕووی كۆمەڵـەی ئيتيحـادو تەرەقیی شاراوە دەبوەوە، ئەنجامی بێعەدالەتی نەبوو ؟

لەگـەڵ ئـەوەدا كـە ئەنجومـەنی نوێنـەرانی خـەڵك داوای لێكۆڵينـەوەی تايبـەت بـە كێـشەی (كۆمەڵـەی نهێنـی)ی كردبوو، بـەڵام شـەوكەت مـەحموود پاشاو دارودەستەكەی، لـەڕێی فێڵ و تەڵەكەبازی و هەڕەشـەكردنەوە، دوايـن زەبـری خۆيـان بـە دادو هـەقخوازی گەيانـدو، كۆسـپ و تەگـەرەيان لەبـەردەم بەڕێوەچـوونی ئـەو لێكۆڵينەوەيـەدا دروسـت كـرد. لـە ئەنجامـدا ئەوانـەی وا لێپرسـينەوەو كـاری لێكۆڵينـەوەی ئەنجومـەنيان پـێ سـپێردرابوو، تەنانـەت لـەوەش ترسـان كـە –بـە ڕواڵـەتيش بـێ– خۆيـان بـە لايـەنگری مـاف و ياسـا

پاشـاوە بـۆ مەبەسـتی تايبـەتی لـە ئەسـتەنبووڵ دامـەزراوە. بەقسەی ئـەوان، ئـەم ڕێكخراوە كە دكتۆر ڕەزا نوورو مستەفا ناتيق بەڕێويان دەبرد، بەرنامـەی كوشتنی مـەحموود شـەوكەت پاشـاو تەڵعەت بـەگ و مـەلا نەجمـەدين و ورووژانـدنی خـەڵكيان لەڕێگەی قەحپە جگەرەكێشەكانی (مەيدانی فاتيح)ـەوە داڕشتووە.
ساڵی ١٩١٠ دكتۆر ڕەزا نوورو نەوەد كەسی تری بەم تاوانانەوە لـە دادگـای جـەنگی يوسف كـەنعان پاشا كە هـەموو دادوەرەكانی ئيتيحادچی بوون، موحاكەمـە كران. دادگـا ٤٥ كەسـی بـە سـزای جۆراوجـۆری زينـدانيكردن و دوورخـستنەوە گەيانـدو، پێنج كەسی تريش كە دكتۆر ڕەزا نووريشی تێدا بوو، بە بێتـاوان دانـا. بـەڵام ئـەو ڕۆژەی كە بڕيار بوو دكتۆر ڕەزا نووريان دەستيگر كردەوەو، ماوەيەكی تر خستيانە ژێر چاودێری و ئەشكەنجەوە. ئەو كاتانـە دكتـۆر ڕەزا نـوور نوێنـەری پارلـەمان بـوو، بەڵام تەنانەت مافی ئەوەشی پێنەدرا پارێزەرێك بۆ خۆی بگرێ.

بناسێنن. بێگومان کاتی هێنانەوە یادی ئەو ڕووداوە تاڵو دڵتەزێنانەی مێژووی مەشرووتییەتی عوسمانی، نەفرەتو لەعنەت لە سەبەبکارەکانی ئەو کارەساتانە دەکرێ.

لە لایەکی ترەوە، با ئەم پرسیارە بکەین کە کۆمەڵەی نهێنی چ واتایەکی هەیە ؟ ئایا شتێکی لەوە زیاتر مایەی پێکەین لە دنیادا هەیە کە نەیارە کەللەپووتەکانمان تۆمەتی بنیاتنانی کۆمەڵەو ڕێکخراوێکی نهێنی بخەنەپاڵ کەسێك کەوا هەر لەسەرەتاوە بەتوندی دژی کارە شاراوەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی ڕاوەستاوەو، لەو ڕێگەیەشدا هەمووجۆرە لەخۆبوردنێکی نیشان داوە.

بەر لە هەمووشێك کۆمەڵە (ڕێکخراو)ی نهێنی، بە کۆمەڵەیەکی وەك ئیتیحادو تەرەقی دەگوترێ کە ژێربەژێر ڕێکخراوی نهێنی پێك دەهێنێو ئاسایشی وڵات تێك دەداتو، لە ڕێگەی چەتەکانی خۆیەوە، مرۆڤ بە شێوەیەکی دڕندانە لە ناوەڕاستی کوڵانو شەقامەکاندا دەکوژێو دەستەپیسەکانی خۆی تەنیا بۆ جەردەیی و دزی وەردەداتە ناو کاروباری حکوومەت. بە کورتی، ڕێکخراوێکی یاخییە کە کرداری ناشایستەی لە سەدەی بیستەمدا لێ دەوەشێتەوەو، وەك لەکەیەك بە نێوچاوانیەوە دەمێنێتەوە.

زۆر شوکرو سوپاس بێ کە ئێمە لەم پێناوەدا هیچ تاوانێکمان نەکردووەو، کەسیش نەیتوانیوە مەسەلەی داواو ئارەزوویەکی تایبەتی ئێمە بخاتە ڕوو. بەپێچەوانەوە، ئەمڕۆ بەرنامەیەکمان هەیە، هەموو دنیای شارستانی دەیزانێو پەسندی دەکات. هەروەها بەو ئەندازەیەش دۆستو لایەنگری یاساییمان هەیە.

به واتایەکی تر، لەبەر ئەوەی دادو هەقخوازی هەمیشە جیّی خۆیان دەکەنەوە، ئێستا لایەنگرانی ئێمە لەوە زیاترن کە چاوەڕوانمان دەکرد. جا ئەگەر ئەم دەرکەوتن و خۆنواندنەی مێژوو بە دڵی دوژمنانمان نییە، ئێمە چی بکەین ؟ خۆی لەڕاستیدا هەوڵ و کۆششی کۆمەڵەی نەفرەتلێکراوی ئیتیحادو تەرەقی کە خۆی بە چارەنووسسازێك دادەنێ بۆ دەوڵەتی عوسمانی، بۆ ئەوەی (پارتی ڕیفۆرمی بنچینەیی ی عوسمانی)[٤٧] بە ڕێکخراوێکی کۆنەپەرست لەقەڵەم بدات، بەڵگەیەکی ئاشکراو زیندووی زۆرداری و پاوانخوازییە.

دیوانی عورفیی جەنگ لەبارەی ئەو کۆمەڵە مرۆڤەوە کە بەناوی (کۆمەڵەی نهێنی)وە تاوانبار دەکران، چ جۆرە بەڵگەیەکی کۆکردەوە ؟ هیچ شتێك !

ئەوی ڕاستی بێ، پێویستە مرۆڤ شێت بێ بۆ ئەوەی بتوانێ بەرنامەی "دەستەی ڕیفۆرمی بنچینەیی" بە بەرنامەی "کۆمەڵە یان ڕێکخراوێکی

---

[٤٧] گرووپی ڕیفۆرمی بنچینەیی، ناوی تەواوی پارتی ڕیفۆرمی بنچینەیی ی عوسمانییە، ساڵی ١٩٠٩ شەریف پاشا لە پاریس دایمەزراند. ناوی فەڕەنسیی ئەم پارتە (Le parti Raditolottompn) بوو. کەسانی وەك عەلی کەمال، مەولان زادە ڕفعەت، پەرتەو تەوفیق، دکتۆر ڕەفیق نەوزاد. ئالبەرت فوا، کەمال عەونی ئەندامانی دەستەی دامەزرێن و بەڕێوەبەری ئەم پارتە بوون.

لەڕێگەی "مەشرووتییەت"ـەوە کە ئۆرگانی ڕاگەیاندنی ئەم پارتە بوو، دژایەتییەکی ئاشکرای دژ بە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی دەکرد. لایەنگرانی ڕێکخستن لە ناوەوەی وڵاتدا بە تاوانی ئەندامێتیی ڕێکخراوێکی نهێنی درانە دادگا و سزای قورسیان بۆ بڕایەوە. ئەم پارتە ساڵی ١٩١٣ لەگەڵ پارتی "حوڕڕییەت و ئیئتیلاف" دا بوو بەیەك و شەریف پاشا بوو بە سەرۆکی پارتە تازەکە.

شـاراوە" دابنــێ. بێگومـان قەدەغـەکردنی بڵاوبوونـەوەی ڕۆژنامەیـەك لـەنێو وڵاتـدا لەلایـەن کۆمـەڵێك نوێنـەری پـاوانخوازەوەو، هەڵکێـشانی نینـۆکی مرۆڤـەکان، کوشـتن و بـڕین و ئەشـکەنجەو دوورخـستنەوەو، کاتێــك ڕێکخراوێکــی بــێ خێرو شـاراوەی وەك "ئیتیحــادو تــەرەقی" لـەئارادابێ کـە ملـهوڕی و گەندەڵییـەکی لەبیرنـەکراوی لێدەوەشـێتەوە، تاوانبـارکردنی لایـەنی تـر بـە کۆنەپەرسـتی و دواکـەوتوویی، نموونـە هەمەجۆرە نەبینراوەکانی جەردەیی و خراپەکاریی ئەون.

هەروەها هەوڵی لەناوبردنی هەموو ئەو کەسانەیان دا کە کەم تا زۆر لە هەرچوار لای وڵاتـی عوسمانییـەوە، لەسـەر ئەم کێشەیە، دژایـەتی ئـەوانیان دەکـرد. لـەم بارەیـشەوە، تـا ئەندازەیـەك کارەکانیـان بـە سەرکەوتوویی هەڵسووڕاند. بەڵام پێویستە بیر لەوە بکرێتەوە کە کاتی خـۆی پادشـای لەسەردەسـەڵاتلابـراویش "سـوڵتان عەبدولحەمیـدی دووهـەم" سـەرکەوتوو دەبـوو. بـەڵام لەکۆتاییـدا چیی لـێ هـات ؟ هـیچ نەبوایـە پیویـست بـوو چارەنووسـی ئـەو کابرایـە هەسـتێکی لەوانـدا دروسـت بکردایـە. بـەڵام مخـابن ! کەسـە سـەرکەوتوەکانی ئێمـە دەرك پێکردنێکـی لـەم شـێوەیە لـە وزەیانـدا نـەبوو. دوای ئـەوەی هــەموو خوێندنـەوەکانی خۆمـان لەسـەر ئەم ڕووداوە دڵتەزێنـە خستە بەرچاو، ڕوونکردنـەوەی خـاڵێکی تـاریکیش بـە ئـەرکی خۆمـان دەزانـین. هـیچ کاتێـــك و بـــە هـــیچ شـــێوەیەك، پەیوەنـــدیمان بـــە (کۆمەڵـــەی دامەزرێنـەکان)ـەوە نـەبوە کـە مـەولان زادە ڕفعـەتی خـاوەنی ئیمتیـازی ڕۆژنامەی "سەربەستی"ی ویژدانفرۆش بە بڕە پارەیەك دایمەزراندووە.

تاوانبارکرانەکەی ئێمە

کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی، هـەمووکاتێك بـە هـەموو فرتوفێڵێکـی خۆیەوە، ئێمـەی بە کۆنەپەرستو (سیخوڕ)و ملهوڕ تاوانبار دەکردو، دەیویست لەکەدارمان بکات. لەئەنجامیشدا بۆ تۆڵەسەندنەوە، لەڕێی کێشەو مەسەلەی کۆمەڵە (ڕێکخراو)ی نهێنییەوە، ئێمەیان تاونبار کرد. جـێی باسـە، ئـەو حکوومـەتو بڕیارانـەش لای ئێمـە هـیچ بایـەخێکی ئەوتۆیان نییە.

بڕیارە بەجێو دوور لە دادەکانی ئەو ساختەچیانە دژ بە ئێمە، کە بـەناوی ئـازادیو ساتوسـەوداوە دەیکـەن، لای ئێمـە بـە نیـشانەیەکی وڵاتپارێزیو شەرەفمەندیمان وەردەگیرێن. لەبەر ئەوەی ئێمە لـە ئاستی بێڕەوشـتیو سـتەمکاریی ئەوانـدا نـاڕازی بـووین کـە مرۆڤـە بەناموسەکانیان دەکوشتو ڕۆڵە نیشتمانپەروەرەکانی ئەم وڵاتەیان لە ناوەڕاسـتی شـەقامدا وەك بێـژنگ کـون کـون دەکـردو لاوەکانیـان ئەشـکەنجە دەدا" مافـە مەدەنیـەکانیان لـە خوتوخـۆڕاییو بـەبێ هـیچ شتێك لـە ئێمـە وەرگرتـەوەو بڕیاری زینـدانیکردنی هەتاهـەتاییـیان[٤٨]

---

[٤٨] زیندانیکردنی هەتاهەتایی، ئەمە سزایەك بوو لەکاتێکدا فەرمانبەرانی دەوڵـەتی عوسمـانی تاوانێکیـان بکردایـە، بەسـەریاندا دەسـەپێنرا. بـەپێی یاسـای سـزای عوسمـانی، ئەوانـەی وا بـەم جـۆرە سـزا دەدران، دەبـوو مـاوەی سـزاکەیان لـەناو قەڵایەکی سەرداپۆشراودا بەسەر ببردایە. ساڵی ١٨٥٨، گۆڕانکاری لە یاسانامەی

بەسەردا سەپاندین. لەوەش زیاتر، وەك بڵێی هەموو ئەمانە كەم بێ، ئەو هەموو دوژمنایەتی و خیانەتانەیان دەرهەق بە هاوسەرەكەشم كردو، بەناوی دادو هەقخوازییەوە دەستدرێژیو سووكایەتییان پێكردین. لەبەر ئەوەی ئاگامان لە باری دەروونیی دوژمنانی ئازادی هەبوو و، دەمانزانی تا چ ئاستێك لە تایبەتمەندیو شتی باش دوورن، ئەم پەلامارە دڕندانەمان بە شتێكی ئاسایی لەقەڵەم دەدا.

بێگومان ئەوانەی وا لە مەشرووتییەت هەڵدەگەڕێنەوە، دەبن بە دوژمنی مرۆڤە ئازادەكان. ئایا باپیرە بەناوبانگەكەیان، یانی سوڵتانی لەسەر كارلابراو "عەبدولحەمیدی دووهەم"، هەمان مامەڵەیان بە هەمان مەبەستەوە لەگەڵ ئێمەدا نەكرد ؟

نەمتوانی بەبێ هێنانەوەی كورتەیەكی بڕیاری دادگاو چەند قسەیەك لەسەر ئەوانە، درێژە بە باسەكەم بدەم. دوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر كارەساتی (كۆمەڵەی نهێنی)داو، ماوەیەك بەر لە ئێستا، بڕیاری دادگاكەیان بە من ڕاگەیاند كە پڕ لە درۆو دەلەسەو بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

بەگوێرەی ئەو بڕیارنامەیەی كە ((یەكسەر پشت بەستوو بە ڕاستیی ڕووداوەكە نووسراوە))، باسی ئەوە دەكرێ كە لەبەر ئەوەی،

شاهانەدا (ئەوی ساڵی ١٨٤٠) كرا. بەڵام دیسان هەر ئەو سزایەی تێدا مایەوەو، سزای كاركردن (لەگەڵ زیندانیكردندا) بۆ كەسانی ئاسایی (سڤیل) زیادكرا. ئەم سزایە بۆ ئەو كەسانەش دەبڕایەوە كە ئەركی سیاسیی خۆیان بۆ خراپەكاری بەكار دەهێنا.

ئەم تاوانبارانە مافی ئەوەیان نەبوو چاویان بە هیچ كەسێك بكەوێ و، هەمیشە چاودێری دەكران. ئەم سزایە دوو جۆری هەبوو: یەكێكی هەتاهەتایی، ئەوی تریش بۆ ماوەی (٣-١٥) ساڵ بوو.

بەپێی یاسای وەرگرتنەوەی پلە (دەرەجە)، پلەکەمانیان تا ئاستی فەرماندەیی‌ی خوارووتر لە فەریقی یەکەم دابەزاندووە، ئێمە دڵ نیگەران‌و تووڕە بووین‌و، لە ئەنجامی ئەوەشدا، بۆ (ویست‌و داخوازیەکانی خۆمان) بەرامبەر بە دەوڵەتی پیرۆز، ڕێکخراوێکی شاراوەمان بەناوی ڕیفۆرمی بنچینەیی‌یەوە دامەزراندووەو، لەبەر ئەوەش، بەپێی نازانم چەندەمین بڕگەی یاسای سزای مەدەنی !!! (ئەوانەی وا بە سەرباز لەقەڵەم نادرێن)، هەموو مافە مەدەنیەکانیان لێ وەرگیراوەتەوەو، بڕیاری سزای زیندانی هەمیشەیی‌یان بەسەردا سەپاندووین.

بەر لە هەمووشتێك، پێویستە باسی ئەوە بکرێ کە چوارپێنج مانگ پێش ئەوەی یاسای وەرگرتنەوەی پلە لە ١٢مارتدا بکەوێتە مەیدانی جێبەجێکردنەوە، من داوانامەی دەست لەکارکێشانەوەی خۆم پێشکەش کردووەو، ئەمەش بە شێوەیەکی یاسایی تۆمارو پەسند کراوە. بۆیە ئەم جۆرە بەڵگەو پاساوهێنانەوەیەی دادوەرە قارەمانەکانمان، بەتەواوەتی درۆو دەلەسەیە.

لەلایەکی ترەوە، باسی ئەوە دەکرێ کە ئێمە لەبەر ویست‌و داواکاریەکانی خۆمان دژ بە "حکوومەتی پیرۆز ڕاوەستاوین" لەمەشدا هەڵەیەکی ئاشکرا لەئارادایە، چونکە من ئەم خەباتە پیرۆزو پڕ لە خۆشییە بەرامبەر بە حکوومەتی پیرۆز ناکەم، بەڵکوو ئەم کارە لەدژی سووکترین جۆری بوونەوەرەکان دەکەم، کە لەناوەوە وەك کرم خەریکی خواردنی جەستەی ئەم وڵاتەن.

ئەو بوودەڵانەی کە حکوومەتی پیرۆزو بوونی دەوڵەتی عوسمانییان خستوەتە بەر مەترسی‌و بە ئاشکرا لەبەر چاون، زۆر شوکر کە ئێستا

زۆرینـــەی خـــەڵك بـــە گـــەورەو بـــچووكەوە دەزانـــێ چ كەســـانێك دەیانـــەوێ ڕۆژبـــەڕۆژ خـــەڵك كوێلـــەتر بـــن و هەزارویـــەك چەشـــنی زوڵـــم و ســـتەمیان لێبكەن و بیانكەنە دیلی دەستی خۆیان. پێشتر باسی كێشەی كۆمەڵەی شـــاراوەم بـــە ڕاشـــكاوی ڕوون كـــردەوە. دوای خوێندنـــەوەی بەرنامـــەو پرۆگرامی پارتی ڕیفۆرمی بنچینەیی، ئەگەر كەسانێك پەیدابن و وەك چۆن لـــە دەقـــی بڕیارنامەكـــەدا بـــاس كـــراوە، تۆمـــەتی وەك "خراپـــەكاریو ئـــاژاوەگێڕی" و هەوڵـــدان بـــۆ لەســـەركارلابردنی كابینـــەی حكوومـــەت و وەزیـــران و بڵاوكردنـــەوەی ئەنجومـــەنی نوێنـــەرانی خـــەڵك و تێكۆشـــان بـــۆ ئاژاوەنانەوەو بەرپاكردنی ڕاپەڕین و سەرهەڵدان لە وڵاتدا، بخەنە پاڵ ئەم ڕێكخستنە، ئەوا پێویستە دوعای ئەوەیان بۆ بكرێ كە خوای بەخشندەی عـەقڵ و تێگەیـشتن كـەمێك ئاسـتی فامكردنیـان بـەرزتر بكاتـەوە. پـێش هەمووشـــتێك، لەبـــەر ئـــەوەی لەســـەركارلابردنی كابینـــەی حكوومـــەت و وەزیران، ئامانجی سەرەكیی هەر پارتێكی سیاسییە، دانانی ئەم خاڵە بە تاوانێك، شتێكە بە بیركردنەوەیەكی ئاسایی و خۆڕسك پەیدا نەبوە. خاڵی دووهەمیش ئەوەیە، ئایا ئەمە یاسازانییەكی پێكەنیناوی نییە ؟ كوشتنی هەنـدێك مـرۆڤ و تێكدانی ئاسایش و ئاسوودەیـیی ویژدانـەكان، كـارێكی شێتانەیە. پێمان وایە كۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، بۆ ئەو ستەم و ئازارەی كە بە ویژدانە پاكەكانی چێشتووە، بۆ ئەو خوێنە پاك و بێتاوانانەی كە وەك لەكەیـەكی شـەڕەنگێزیی و خراپـەكاری ناوچـاوانی خـۆی پـێ سـوور كـردوون، هـۆی جیاجیـا دەهێنێتـەوە. هـەر كەسـێكی نـاڕازی بەرامبـەری ڕابوەسـتێ، بـە تاوانبـاری دادەنـێ. بـەكورتی، دەتـوانین بڵـێین: ئەمانـە هەمووی ترسێكی سەیری تۆڵەسەندنەوەیە.

لەئەنجامـــدا دەردەکـــەوێ، تاوانبـــارکرانی ئێمـــە تـــەنیا بەرهـــەمی خیانـەتکاریو بەربـەرەکانیـی دوژمنـانی منـە. ملـی ئێمـە، لـە ئاسـتی بڕیـاری دادگـای گـەورەی نەتـەوەییو ویـژدانی خەڵکـدا، لـە مـوو باریکیترەو سەری ڕێزی بۆ دادەنێین.

که چاومان پێ دەکەوێ وا هاوولاتیانمان دەستە دەستە بەشداری خەباتو کاروبارەکانمان دەبن، هەست بە شادیو بەختیاری دەکەین.

ئـەم تـامو چێژە کـە شـتێکی تایبـەتی مرۆڤـە ئازادەکانـە، لای ئێمـە سـەدقاتی ئـەو تاوانبارکردنـە سـەیرو سـەمەرانە گـرنگترە. بڕیارەکـانی دوژمنـانی ئـازادی، کـە پـڕن لـە ملـهوڕیو سـتەمکاری، سـتەملێکـراوە ئازادیخوازەکان بە نیشانەی شەرەفمەندیو نیشتمانپەروەریی لەقەڵـەم دەدەن. هـەر لەبـەر ئەمـەش، بەخۆشـییەوە پێـشوازیمان لـە بڕیـاری ملهوڕانەی ئەو دادگا نیازخراپە کرد. هەر بژی مافو داد.

ڕاستی

ئەوە بۆ چوار ساڵ دەچێ چەرخی ڕۆژگار ولاتەکەمانی خستوەتە ناو قۆناغێکی بێسەروبەرەوە. بۆیـە لەوکاتـەوەی کە ولاتەکەمان لەناو ئـەم ئـاڵۆزیو قەیرانەدایـەو، ناچـاری ئـەوە کـراوین لـەژێر دەسـەلاتی مشتێ ناکەسی هیچوپووچدا بینو، نەزانیو سووکایەتیو داواکانیان دەربـبـەین، ئێمـــەش بڕیـاری دەسـتپێکردنـی ئـەم خەباتـە پیـرۆزو خۆڕاگرانـەمان داوە. لـەم پێناوەشـدا، هـیچ جـۆرە کۆسـپێك نـەیتوانیو ناتوانێ کەلەبەرو ناتەواوی بخاتە ناو کارو چالاکیەکانمان.

دوژمنـەکانم، هەمیـشە باسـی پاشـکەوتوویی و پـاوانخوازی منیـان دەکردو، تەنانەت ئەم ماوەیەی دواییش باسی هەڵگەڕانەوەی منیان لـە دیـن هێناوەتـە ئـاراوە. هـەروەها بـەردەوام هـەوڵی ئـەوەیان داوە کـارو چـالاکیەکانم لـەپێناوی مـاف و ئـازادی‌ی نیـشتماندا، بـە خیانـەتکاری نیشان بدەن و خەڵکی وەها تێبگەیەنن. وەك ئەوەی ئەم هـەموو کـردەوە نابەجێ و ناشایستەیە کە بەناوی ماف و دادو ڕەوشت و مرۆڤایەتییـەوە دەیـانکرد، بـەس نـەبێ و کـەم بـێ، بـەبێ شـەرمییەوە باسـی ئەوەشـیان دەکـرد کـە گوایـە ئـەم خەباتـە نیـشتمانییەی ئێمـە تـەنیا گەمـەو ڕابـواردنێکی دەوڵەمەندانەیـەو، ئێمـە لەبـەر ئـەوەی پارەیـەکی زۆرمـان هەیە، ئەم کارانە بۆ خۆسەرقاڵکردن دەکەین ! باشە، خۆیلەخۆیدا لـەوە زیاتر چاوەڕوانی هیچ شتێکی ترم لەوان نەدەکرد.

بـەڵام ئایـا ئەگـەر مـرۆڤ زۆر بێعـەقڵ و کەللـەپووت نـەبێ، دەرکـەوتن و دژایـەتیکردنی ئـەم دەسـتە فێڵبـازو ساختەچـیە بـە مەبەسـتی ڕابـواردن و خۆشی، کارێکی منداڵانە نییە ؟ ئامانجی دوژمنـە نەفرەتیـەکانمان لـەم شتەدا ئەوەیە کە لەڕێگەی نیشاندانی ئـەرکی نیشتمانی‌ی ئێمـەوە بە سـەرگەرمی و ڕابوردان، ڕای گشتیی خەڵك بخەنە گومـان و دوودڵییـەوەو، وای دەربخـەن کە کەسـی تـر لـە خۆیـان بـەدەر بایـەخ بـەم نیـشتمان و نەتەوەیـە نـادات و، بـەو جۆرەش ڕێگر بن لەبەردەم کەسێکدا کە پارێزگاری لە ئازادی و خاوەنایـەتیی مەشرووتییەت بکات و، بە هەمان شێوەش، وڵاتی بێچارەی عوسمـانیی ڕوو لـە نـابووتی و لەناوچوون ، بخەنـە خزمـەتی ویـست و داواکاریـەکانی خۆیـان. مەگەر بە شێوەیەکی ئاشکرا باسی ئەمە ناکەن ؟ ((ئەگەر لـەناو دەچـێ، با بـە دەستی ئێمە لەناو بچێ)) !

ئێستا منیش بە ئاشکرا ڕایدەگەیەنم کە ئەو ڕێگەیەی وا گرتوومانەتە بەرو ئەو هەموو کارەی کە بە ئەنجامی دەگەیەنین، هیچیان لەبەر دەوڵەمەندی نییە، بەپێچەوانەوە، ئەمە لەبەر ئەوەیە کە هەستمان بە ئەرکی پیرۆزی نیشتمانیی خۆمان کردووەو، ویژدانمان وەهای دەوێ. ئەو خەرجیانەی کە لەپێناوی وڵاتو مەشرووتییەتدا کردوومە، هەمووی هی داهاتی خۆمە کە بەزۆر و ناڕەحەتی بەدەستی دەهێنم.

زۆر شوکر کە ئێمە وەك ئەوان سەروەتو سامانێکمان نییە، بەزۆر لە خەڵك وەگیرابێ و لە سامانی نەتەوەیی دزرابێ. تائێستا هێندەی پێم کرابێ خەرجی زۆرم لەپێناوی نیشتماندا کردووەو دەیکەم. لەڕاستیدا، لەبەر ئەوەی ئەرکی سەرشانی خۆم لەم ڕێگەیەدا بەجێهێناوە، زۆر خۆشنوودو خۆشحاڵم. بە دڵێکی سووتاو بە ئاهی نیشتمانەوە کە بۆ ئازادی لێدەدات، گەیشتومەتە ئەم ئاسوودەییە گیانیو خۆشنوودییە ویژدانییە. ڕاستیەکەی، خەزێنەکەی ئێمە لەنێو ئەم شتە پیرۆزو خۆشەویستانەدا شاردراوەتەوە.

ئەندێشەی ئاینده

ئێستا کۆمەڵەیەکی نەزانکردو خراپەکار لە وڵاتدا باڵادەستەو، ڕۆڵەکانی وڵاتی عوسمانی دەکوژێو، بە کردەوەکانی خۆی هێزمان لێ دەبڕێ. لەلایەکی ترەوە دوژمنەکانمان لە دەرەوە بەرنامەی پارچەپارچەیی و دابەشکردنی نیشتمانەکەمان دادەڕێژن. پادشای بوڵغارستان، بەم جۆرە بۆچوونانەوە دەستی بە دانوستاندن کردبوو

لەگەڵ دەوڵەتی نەمسادا. حکوومەتی ڤیەنناش، بە کەڵکوەرگرتن لەم بێهێزییەی ئێمە، بە هەموو شێوەیەك هەوڵی بەدیهێنانی ئامانجەکانی خۆی و داگیرکردنی وڵاتی ئێمە دەدات. هەرچەندە هەستی نەتەوایەتیمان زامداریش بکات، پێویستە باسی ئەم ئەندیشانە بکرێ و ئەو فێڵ و خراپەکاریانەش کە لەدژی ئێمە دەکرێن، ڕوون بکرێنەوە.

پلانی دابەشکردنی وڵاتی عوسمانی، بەگوێرەی دوایین هەواڵەکان، بەم شێوەیەیە: نەمسا لەلایەکەوە دەیەوێ ئەلبانیەکانی باکوور بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و، بەو چەشنە بگاتە سەلانیك" لەلایەکی ترەوە، بیر لەوە دەکاتەوە بەلگراد کۆنترۆڵ بکات، چونکە ئەگەر سربستان بێتە ناو چنگی پاشایەتی مۆنتێنیگرۆ (قەرەداغ)، ئەوا پاشایەتییەکی تازەی سربی دادەمەزرێ. ئەم پاشایەتییە، لەبەر ئەوەی لەگەڵ قەرەداغدا دەبێ بەیەك، سنوورەکانی خۆی تا کەنارەکانی (ئادریاتیك) فراوانتر دەکاتەوە. شایانی گوتنە، سربەکانیش هەروا نامێننەوەو، دەکەونە هەوڵ و تەقەلای خۆیان. بەشێکی سنووری سربەکانیش دەچێتە ناو قەڵەمڕەوی ڕۆمەکان. ئیتاڵیا دەستدرێژی دەکاتە سەر ئەلبانیای باشوورو، بولغارستان دەکەوێتە هەوای فراوانکردنی سنوورەکانی خۆی تا (دەدە ئاغاجی و کاوالا). یۆنانیەکان دورگەی کریت و هەندێك دورگەی ترمان لێ دەستێنن. ڕووسیایش، دوای ئەوەی مەسەلەی ملەو یالە سروشتیەکان، لەگەڵ جێگەکانی تردا، بە قازانجی خۆی کۆتایی پێدێنێ، هەوڵی کۆنترۆڵکردنی ئەستەنبووڵیش دەدات. ئەڵمانیا و فەڕەنسا و ئینگلتەرە، لە سووریا و عەرەبستان و عیراق و، تەنانەت ئەنادۆڵیش، پارێزگا بەکەڵکەکان دەخەنە ژێر دەستی خۆیان و داگیریان دەکەن.

داخۆ ئەم ئیدارەیەی ئێستا کە بووە بەهۆی ئەوەی وا لە کۆڕو کۆبوونەوە سیاسییەکانی ئەروپا و دانوستاندنە نێودەوڵەتیەکاندا بەئاشکرا باسی ئەم شتانە بکرێ، دەتوانێ چ جۆرە پاساوێك بۆ کردارەکانی خۆی بهێنێتەوەو چ بەهانەیەکیان بۆ بدۆزێتەوە ؟!

ئێمە بە ڕەچاوکردنی هەر جۆرە ناڕەحەتی و لەخۆبوردنێك و لەڕێگەی ئاشکراکردنی ئەم ڕاستیانەوە، داوا لە هاووڵاتیانمان دەکەین هۆشیار بن و ئاگایانە ڕەفتار بکەن. ئەگەر کەسانێك هەبن چاوپۆشی لەم شتانە بکەن و گوێ لە قسەکانمان نەگرن، ئەوا بەرامبەر بەوە، دڵنیام لەداهاتوودا کەسانێك پەیدا دەبن بڵێن: ((پێویستە لایەنگری هەق و ڕاستی بین، ئەم پیاوە هەوڵی ئەوەی دابوو ڕێگەمان پێ نیشان بدات))و، بەباشی دەمانهێننەوە یاد.

بەڵام ئایا ئەو ڕەحمەتەی کە بۆمان دەنێرن، بەشی ئەوە دەکات لە ئاستی بەدبەختی و چارەڕەشی ی ولاتی عوسمانیدا دڵمان بداتەوە ؟

ئایا هەموو تەقەلاو خەباتێکمان بۆ ئەوە نەبوە کە بەهۆی ئەو خەباتەوە ڕێ لەم ئازارە گیانییە ؟ بۆ ئەوەی مرۆڤ قەناعەتی بەمانە نەبێ، پێویستە، وەك دوژمنەکانی ئێمە، لە هەموو جۆرە هەستێکی مرۆڤایەتی دوورکەوتبێتەوە. ئەی بێچارەکان ! بەتایبەت هەندێك ولاتی گەورەی ئەورووپا، دەیانەوێ ئەم ناوەندە بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا، ئەگەر بەر لەوەی ئەم جۆرە ئامانجانە بێنەدی، بەئاگا بێینەوەو بەخۆدا بچینەوەو بنەماکانی مەشرووتییەت بنجبەست بکەین و ڕێز لە بچووکترین و گەورەترین بنەماکانی ئازادی بگرین و لە ولاتی خۆماندا دایبمەزرێنین، ئەوا دەتوانین ئەم

کەش‌وهەوا هەڵاوساوە سیاسییە بگۆڕینەوە بە ئاشتی‌و ئاسایش لە وڵاتەکەماندا.

بۆ ئەوەی گەل‌و حکوومەتی عوسمانی لەم مەترسییە ڕزگار بکەین کە ڕۆژ بە ڕۆژ نزیکتر دەبێتەوە، پێویستە بەر لە هەر شتێك، لە وڵاتەکەماندا ڕێز لە یاسا بگرین‌و، مافەکان بە شێوەیەکی یەکسان‌و هاوبەش سەقامگیر بکرێن. تەنیا شێوازێکی ئازادیخوازانەی بەم جۆرە دەتوانێ ئەم وڵاتە لێقەوماوە لە مەترسیی نابوودی ڕزگار بکات‌و بپارێزێ. بەڵام، مخابن ! وڵاتەکەمان جگە لە دوژمنی دەرەکی کە خەیاڵی جۆراوجۆریان لەسەردایە، هەندێك دوژمنی پاوانخوازی ناوەکی‌و ڕۆڵەی لاسارو نەفرەت لێکراوی هەیە.

ئاگاداری

دوای ئەوەی ئیتاڵیەکان پێی ناموبارەکیان خستە سەر خاکی عوسمانی‌و، هاتنە ناو گۆشەیەکی خاکی ئەم وڵاتە بێچارەیەو ویستیان تەڕابلوسی ڕۆژئاوا داگیربکەن، گەلی عوسمانی ڕاپەڕینێکی شێرانەی شایستەو شیاوی خۆی بەرامبەر بە کەمتەرخەمی‌و خیانەتی حکوومەتی ئێستا بەرپا کرد. بەڵام خۆزگە، هەر دوای ئەوە، پەلامارێکی دوژمنانی ناوخۆیان بدایەو، ئەوانەشیان لەنبردایە.

بێگومان ئێستا تەڕابلوس نموونەیەکی جوامێریی ڕۆڵەکانی وڵاتی عوسمانییە، بە شێوەیەکی نموونەیی بەرەو پێشکەوتنی دنیای شارستانی دەچێ‌و، لەلایەکی ترەوە، لەبەر ئەو بانگەوازەی کە لە دنیای عوسمانییەوە بۆ بەرقەرارکردنی دادو ئازادی‌و ڕزگاری دەیکات،

سەرنجی هەموو جیهان بۆ خۆی ڕادەکێشێ. ئەوکاتە دەبوو بگواترایە ((خوێن و ڕۆحێکی تازە کەوتۆتە ناو جەستەی دەوڵەتی نەخۆشی عوسمانی)). لەڕاستیدا ئەمە زۆر پێویست بوو بۆ ئێمە. بەواتایەکی تر، زۆر پێویست بوو بۆ ژیان و مانەوەمان.

دوابەدوای ئەم خیانەتەی کە گەورە لێپرسراوانی حکوومی لەم وڵاتەیان کرد، چەندین ڕووداوی تری تاڵ و خراپ هاتە ئاراوە. بەڵام ئێمە لە یەکەم ڕەفتارو هەڵسوکەوتەکانی خۆماندا، چاپۆشیمان لەم خیانەت و بەدکاریانە کرد. یانی نەك هەر هیچ بەرگرییەکمان نەکرد، بەڵکوو جووڵەمان نەکرد لە جێگەی خۆشمان.

ئێتاڵیەکانی ناو خۆمان و کۆمەڵی بەدکرداری ئیتیحادو تەرەقی، بە فریودان و هەڵخەڵەتاندن، بە شێوەیەکی نایاسایی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵکیان بڵاوە پێکرد بۆ درێژەپێدانی خۆشی و ڕابواردنی خۆیان. ئەم شێوازی مامەڵەکردنە، بە ئاشکرا بنەماکانی مەشرووتییەت و ئازادیی پێشێل دەکرد. بەرامبەر بەم هەڵسوکەوتە خراپانە، پێویست بوو وڵاتێکی ئازادیخوازی وەك عوسمانی بە گیان و بە دڵ پارێزگاری لە مافە نەتەوەییەکانی خۆی بکردایە. بەڵام ئێمە دەرهەق بەمە، وەك ئەوەی لە خەوێکی شیرین و قووڵدا بین، بێدەنگماینەوە.

دواتر ئەم دوژمنە هیچ وپووچانە، بەناوی هەڵبژاردنەوە، بە زۆرو تەنگەتاوکردن و لێدان و کوشتن و جنێوپێدان، خۆیان بەسەر خەڵکیدا سەپاند. بەم جۆرە بە شێوەیەکی تاوانبارانە دەستیان کرد بە پەلاماردانی مرۆڤە پاکە بەناموسەکانی ئەم وڵاتە. بەڵام ئێمە دیسان هەر لەناو ئەو بێدەنگییە سەیرو بێجووڵەیەدا ماینەوە.

دنیـای شارسـتانی بەرامبـەر بـە جـوامێری و قارەمانێتیەکـەمان لـە تـەڕابلوس، سـەری سـوڕمابوو. بـەڵام بـە هـیچ جۆرێـك لـە بـێدەنگی و بێجووڵەییـــە ســـەیرەکەمان لەبـــەردەم ئیتاڵیـــەکانی ناوخۆمانـــدا تێنەدەگەیشت و عەقڵی بەم دوو ناکۆکییە نەدەشکا، بەڵام بەداخەوە !

چـەند ڕۆژێـك بـەر لـە ئێـستا، جـەردەو ڕێگـرە ئیتاڵیـەکان ویـستیان گوشـارەکانی خۆیـان بخەنـە سـەر (چـەناقەلعە). بـەڵام قارەمـان و ڕۆڵـە ئازاکانمان وەك هەر جارێکی تر ئەرکە پیرۆزەکانی خۆیان بەجێهێنا. دواتـر ئـەم جـەردەو ڕێگرانـە بـۆ ئـەوەی تۆڵـەی ڕووداوەکـانی تـەڕابلوس بـستێننەوە، هــەروەها بــۆ ئــەوەی ئــەرووپا بکــەن بەگــژی ئێمــەدا، (ڕۆدۆس)یان داگیرکرد.

وا دیـارە ئەمانـە بـە شێوەیەکی ترسنۆکانەو بە سـوودوەرگـرتن لـە بێداروبـاریـی هێـزی دەریاییمـان لـە (دەریـای سـپی) و بێهێزیـەکانی ترمان، ئامانجە پیسەکانی خۆیان بەدیدێنن. چ کەسانێکی تر، لەگەڵ ئیتاڵیەکانـدا، بوونـە هـۆی ئـەوەی ئـەم کارەسـاتانەمان بەسـەردا بـێ ؟ لەکاتێکدا دەوڵەتی پیرۆزمان، زیاد لە هەموو جارێکی تر، پێویستیی بە ئاسایش و ئارامی هەبوو، ئەم شتە تاڵانە کە بەرەو نەمان و تێکچوونیان دەبردین، لەبەر کام لایەن هاتنە ئاراوە ؟

پێویستە هیچ گومان لەوە نەکرێ کە پیاوماقوولان و گەورەپیاوانی کۆمەڵەی داماوی ئیتیحاد و تەرەقی، لەگەڵ ئیتاڵیەکاندا، بوونە هۆی ئەوەی ئەم کارەساتە دڵتەزێنانە بەسەر وڵاتەکەماندا بێن.

نیشتمان، چاوەڕوانی خزمەتی زیاترو لەخۆبوردوویی زیاتری ئەو عوسمانیەیـە کـە بـە دەیـان ڕۆڵـەی قارەمـانی پـەروەردە کـردووە، بـە

شـێوەیەکی خۆبەختکەرانـەی خوداپەسـندانەوە لـەپێناوی پاراسـتنی وڵاتدا تێدەکۆشان.

بۆ تیمارو دەرمانکردنی برینە قووڵەکانی خۆی، بانگی هەموو ئەو کەسانە دەکات کە خەمی بۆ دەخۆنو فرمێسکی بۆ دەڕژێنن، ڕیشەی ئەو برینانەی وا لە دەرەوە خوێنی لێ دەچۆڕێ، لە دەروونەوەیە، یانی خودی نیشتمانە گەورەکەیە. ڕاستیەکەی، ڕیشەی ئەم نەخۆشییە، هەمان گەندەڵیو خراپەکارییە ! ئەو نەهامەتیو کارەساتانەی وا لە دەرەوە ڕووبەڕوومان دەبنەوە، سەرچاوەی هەمووی، کردەوەی ئیتاڵیەکانی ناوخۆمانە. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، هێشتا بێدەنگییەکەی جاران باڵادەستە ! هەروەك پێشتر سەرقاڵی تەماشاکردنێکی مایەی بێزارین !

شێوازی ئیدارەو چۆنیەتی کاری حکوومەتی ئێستا، بەرەو دوو ئەنجامی خراپمان دەبات: یا ئەوەیە دوایی بۆ خۆڕزگارکردن لەم کۆمەڵە ملهوڕە، پەنا بۆ هەندێك شێوازو ئامانجی ڕووخێنەرانە بەرین، یا بەردەوامیی ئەم شتە دەبێ بەهۆی باڵادەست مانەوەی سیاسەتی دزیو جەردەیی، کە لەباتی ئەنجامدانی ڕیفۆرمی گونجاو بەپێی ناوەڕۆكو ڕۆحی مەشرووتییەت، گەلانی عوسمانی، لەڕێگەی کینەو نەفرەتو پەردەی نەزانییەوە، لە حکوومەت سارد دەکاتەوەو خەزێنەی دەوڵەت چەپاو دەکات !

لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە سیاسەتە نەفرەت لێکراوە، دەبێ بەهۆی دروستبوونو مانەوەی ئاژاوەگێڕو کەس لە کەسو، کارو بەرنامەی گونجاو بۆ زیادبوونی داهات جێبەجێ ناکرێن" هەروەها لەبەر ئەوەی

پۆست و کاره گرنگەکانیش لە دەستی هەندێك کەسی نەناسراوی تازەپێگەیشتوودان، گەندەڵی هەموولایەك دەگرێتەوە.

ئەگەر ئەم کەمتەرخەمیانە هەر بەم شێوەیە بەردەوام بن، لەکۆتاییدا ئەم هێزە هەموو ڕێگاکانی ڕزگاریمان کوێردەکاتەوە.

لەباتی ئەوەی لەم سەردەمەدا کە سەردەمی شارستانی و ئابوورییەکی گونجاوە، گرنگی بە دیاردە تازەکان بدرێ، خەریکە لەڕێی زوڵم و ستەمی جۆراوجۆرەوە، دەوڵەتێکی گەورە لەناو دەبرێ بۆ بەرژەوەندی چوار کەسی هیچ وپووچ.

ئەم کۆمەڵە نەفرەت لێکراوە، بۆ ئەوەی بتوانێ درێژە بە دەسەڵات و حکوومەتەکەی خۆی بدات، پەیتا پەیتا بە ئەندازەیەکی گەورە قەرز دەکات (بە مەرجی دانەوەی بە سوودی زیاتر)و، لەبەر ئەوە کەوتوەتە ناو زەلکاوی خیانەت، ناتوانێ هەڵی ڕاپەڕاندنی ڕیفۆرمی گونجاو بۆ سووککردنی قەرزەکان بڕەخسێنێ. بەم جۆرە، ئەم قەرزانە بوونە هۆی ئەوەی کە نەتوانین نەك تەنیا بەرژەوەندەکانی خۆمان، بەڵکوو سەربەخۆیی خۆشمان بپارێزین و، هەر ڕۆژەو لایەنێکی لەدەست بدەین و، ببینە هەراجکراوی بازاڕی سیاسەتی جیهانی.

چۆن دەتوانین، بەم هەموو گەندەڵییە ئیدارییەوە، قەرزەکان و سوودەکانیان بدەینەوە ؟ ئایا ئەمە شیاوە ؟ ئەم ڕەوتە، ئێمە و ئەم وەزعە ئابوورییەی ئێمە بەرەو بێهێزی دەبات و، وامان لێ دەکات ملکەچی دەسەڵاتی ئەوروپییەکان ببین و، جارێکی تر چەقبەستن و نابووتیەکەی ساڵی ١٨٧٧مان لەلا زیندووبکاتەوە. حکوومەتەکانی ئەم سەردەمە، لە ژوورێکی بازرگان و بنەماڵەیەك دەچن، ئەگەر وەزعی ئابوورییان خراپ و

نالەبار بێ، ئەوا بەرەو قەیرانو چەقینو نابووتی دەچنو، وایان لێ دێت واز لە داخوازیەکانیان بهێننو، ئەوانەشیان لەدەست دەربهێنرێ.

نەوەکا ئێمەش چارەنووسێکی وەهامان لەپێش بێ ! ئایا لەکاتی پارچەپارچەو دابەشکرانی ولاتەکەماندا، لەبەر قەرزکردن لە ئەورووپیەکان، عەقڵمان دێتەوە سەر خۆیو بەهۆش دێینەوە ؟ ئایا بۆ ئەوەی لە گەمە شوومەکانی ئەم کۆمەڵەیە دەرباز بین، دەبێ چاوەڕوانی دەرەنجامێکی وەها بین ؟

دووهەمین شتیش ئەوەیە، کە دورگەکانی دەریای سپی کەوتنە بەر دەستدرێژی ئیتالیەکانو، ئێستاش دەیانەوێ داگیریان بکەن.

بارودۆخی سیاسەتی دەرەوەمان، لە هی سیاسەتی ناوخۆمان زیاتر، خراپترو دڵتەزێنترەو، بە هیچ جۆرێک شایستەی ئەم پاشاگەردانییە نییە. خۆی ئەورووپاش، بە شێوەیەکی ئاشکرای بەرچاو، لەبەر بەرژەوەندە تایبەتەکانی خۆی، چاوپۆشی لە کردەوەو دەستدرێژیەکانی ئیتالیا دەکات. ئێمە تاقو تەنیا ماوینەتەوە. ئەمە خۆیلەخۆیدا گەورەترینو بەهێزترین بەڵگەیە بۆ شکستو نسکۆی سیاسەتمەدارانمانو، گەڕان بەدوای بەڵگەی ترشیدا جۆرە کەمتەرخەمیو کوێراییداهاتنێکە. ئایا بۆ ڕزگاربوون لەم هەموو خراپیەی کە باسمان کرد، پێویستە بەشێکی خۆشەویستی ولاتەکەمان، وەك تەڕابلوسو دوورگەکانی دەریای سپی، لەژێر دەستی دوژمناندا ببینین ؟ لەم قۆناغە خەماویەدا، لە ئەنجامی ستەمو گوشاری کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیەوە، ئیتر چاوەڕوانی بڕیاری خۆڕزگارکردنی گەلی بەناموسی عوسمانیو، تەنانەت دنیای

شارستانیش، لەم وەزعە دەکرا. ئەم ڕێگەیە زۆر سەختو دژوارەو ئازارو خەفەتی زۆری تێدایە، بەرەو نابووتیو تێکچوون دەچێ.

لەبەر ئەم کارەساتانەی کە بەسەرماندا هاتوون، دڵم پڕ خوێنە. من بەشبەحاڵی خۆم هەوڵی ڕوونکردنەوەی ئەم بارودۆخەو کێشەو گرفتەکانیم دا. ئەوە ویژدانم بوو کە بۆ بەجێهێنانی ئەم ئەرکە قورسو هیوابڕە هانی دام. بەڵام ئەوەش ڕاستییەکە کە هیوا ماڤی کەسانێکە دەیانەوێ بژین.

سەرباری هەموو ئەمانە، ئێمە وەك گەلی عوسمانی کەموکوڕییەکی گەورەمان هەیە، ئەویش ئەوەیە کە بەبێئەوەی تەماشای نەزانییە چەپەڵەکەمان بکەین، زۆر خۆمان بە گەورە دەزانینو، بەخۆنازینێکی لەڕادەبەدەرمان هەیە. کۆمەڵەی "ئیتیحادو تەرەقی"ش، هەر لەبەر ئەوەی کە بەهۆی ئەم غەڕاییو خۆبەزلدانانە نەزانانەوە دەستی چووبوە ناو خوێنو تاوان، دەرفەتی بەجێهێنانی کاری چاکی بۆ خۆی نەڕەخساند.

دوژمنی ئەوکاتەمان، یانی ئیتاڵیە هیچوپووچەکان، دەستیان بە شەڕ کرد لەدژی ئێمە. لەکاتێکدا ئەم ڕووداوە توندوتۆڵ پەیوەندیی بە ئایندەمانەوە هەبوو، بە کەمتەرخەمیەکەی جارانەوە مامەڵەمان لەگەڵیدا کردو، زۆر بایەخمان پێنەدا.

ئیتاڵیا، سەرەڕای هەموو هیچوپووچیو ترسنۆکییەکی خۆی، یەکێك لە گەورەترین دەوڵەتەکانی دنیای هەبوو. ئەگەر بەڕاستیو بێپەردە باسی خۆشمان بکەین، حکوومەتەکەی ئێمە، بەگوێرەی دنیای شارستانی، سەربەخۆیی تەواوی خۆی دۆڕاندووەو، لەناو ئاژاوەگێڕیدا بەرەو نەمانو نابووتی دەچێ ! کەچی ئێمە ئێستاش کە

ئێستایه، سەرەڕای هەموو ئەم شتانه، خۆمان زۆر گەورە دەبینین. تەنانەت لەبەر ئەوەی ئەوەندە شانوباڵی خۆماندا هەڵدەدەین، هیچ کەس نزیکمان نابێتەوە.

ئیتاڵیا تەنیا بە داگیرکردنی ڕۆدۆس (Rodos)ـەوە نەوەستاو، هەموو دوورگەکانی دەریای سپیی بە شێوەیەکی خیانەتکارانە خستە ژێر دەستی خۆی. کەچی حکوومەتە داماوەکەی ئێمە، هێشتا خەڵکەکەی خۆی فریو دەداتو دەیانخاتە خەو. مەحموود شەوکەت پاشای وەزیری جەنگ، بەر لەوەی ئیتاڵیەکان دوورگەکانی دەریای سپی داگیر بکەن، لە کۆبوونەوەیەکی ڕۆژنامەوانیدا بە قیڕەقیڕەوە ڕایگەیاندبوو: ((تەگبیری پێویستمان بۆ پاراستنو بەرگریو شەڕ کردووەو، ئەگەر ئیتاڵیەکان بۆ ئامانج خراپی خۆیان دەستدرێژی بکەنە سەر خاکی دوورگەکان، ئەوا تووشی شکستێکی خراپیان دەکەین. بەڵام هەر دوای ئەم ڕاگەیاندنە، ئیتاڵیا دوورگەکانمانی داگیر کردو، هیچ خەبەرێکیش لەو هەراو هوریاو دەنگەدەنگەی بەر لە شەڕ نەبوو. سەرباری ئەوەی کە سەربەخۆیی ڕاستەقینەی خۆیان لەدەست دابوو، تەنیا شتێك کە دەبوو بە مایەی دڵدانەوەمان، سەرکەوتنە خەیاڵیەکانی خۆمان بوو.

ئایا نیشاندانی ئەم شکستانە بە سەرکەوتنو، داپۆشینو شاردنەوەی زەرەرو زیانی نەتەوەیی، گاڵتەپێکردن بە خەڵك ناگەیەنێ ؟ هەتا ئەم ئیدارە نەفرەتیە لەسەر کارەکانی خۆی بەردەوام بێو، ئیدارەیەکی دادخوازو نیشتمانپەروەر نەیەتە سەر حوکم، ئەوا نەهامەتیەکانمان ڕوو لەزیادی دەکەنو، کارەساتو بەدبەختیی

گەورەتریش نزیکتر دەبێتەوە. وەك باسم کرد، ئەگەر حکوومەتێکی دادخوازو مافپەروەر بێتە سەر کارو، لەڕێی کاروباری پەیوەندیەکانی ئەو حکوومەتەوە، بتوانین پشتیوانیی هەردوو وڵاتی گەورەی ئینگلتەرەو فەڕانسە کە هەمووکاتێك پارێزگاریی مافەکانی دەوڵەتی عوسمانییان کردووە، دووبارە بەدەست بهێننەوە، ئەوا دەتوانین مافەکان و ناموس و شەرەفی دەوڵەتی عوسمانی بپارێزین و، کۆتایی بەم شەڕە بهێنین. بەپێچەوانەوە، ئەوە شتێکی ئاشکرایە کە دوابەدوای تەڕابلوسی ڕۆژئاواو دوورگەکانی دەریای سپی، ئەلبانیاو مەقدونیەشمان لەدەست دەردەچێ. ئێستا، لەبەر دوژمنانی ئازادیمان، بەناچاری باسی مەترسیی ئەم لەناوچوون و نابووتییە خەماوییە دەنووسم و، ئەمەش زۆر ئازارم دەدات. ئیتر لەوە زیاتر کە بڵێین خودای توانا لە شەڕی تەماعکاریی دوژمنە دەرەکیەکان بمانپارێزێ، هیچ شتێکی ترمان لەدەست نایە.

تائێستا لە هەموو بەرهەمەکانی خۆمدا (بەرهەمی نووسین)، چ ئەوانەی کە تورکین و چ ئەوانەش کە فەڕەنسین، لە هەموویاندا بەڕاشکاوی گوتوومە: ئەم هەموو هەڵانە ئەنجامی خیانەتی حکوومەتە ستەمکارەکەمانەو، ئەوەشم سەلماندووەو، بەردەوام هەوڵی ئەوەشم داوە خەڵك بە پاك و بێتاوان لەقەڵەم بدەم. بەڵام !

ئەگەر ئەم بێدەنگییە قووڵ و دەربڕدنە نەبڕاوەیەمان ببێ بەهۆی ئەوەی کە لەکۆتاییدا ئەورووپییەکان هیوایان بە ڕزگاربوونمان نەمێنێ، ئەوکاتە نابووتی و لەناوچوون !

دواین خیانەتەکان

ئەوە بۆ چوار ساڵ دەچێ، کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، تاجی حەوت سەد ساڵەی پاشایەتی‌ی عوسمانیی، لەڕێگەی ستەمو زۆرەوە، خستوەتە دەستی هەندێك کەسی بێ‌خێرو هەموو توانایی‌و هێزێکی ئەم وڵاتەی پێ تەفروتوونا کردووە. جێی باسە، ئەم ماوەیە نەهامەتی ڕووی کردە هەموو بنەماکانی ئەم وڵاتەو تێکی دان. لە ناوەوەو دەرەوە، دوابەدوای یەك، ڕووبەڕووی کارەسات‌و نەهامەتی بووینەوە. ئەم وەزعە گەیشتوەتە ئەو ئاستەی کە هەموو دنیا چاوی بڕیوەتە گۆشەیەکی ئەم وڵاتەو خۆی ئامادەی پەلاماردانی کردووە. ((خودا خۆی بەزەیی‌ی بێتەوەو، نیشانەکانی لەناوچوون‌و نابووتی لە هیچ جێگەیەك نەخاتە ڕوو)).

کاتی خۆی چەندەها جار باسی ئەم چارەنووسەم کردووەو، هەوڵیشم دابوو سەرنجی خەڵك ڕابکێشمە سەر ئایندەو ئامادەیان بکەم بۆ ئەم کارەساتانە. زۆر پێشتر لەوەی کە ئیتاڵیەکان بە جەردەیی‌و ڕێگری‌ی خۆیان هەوڵی بەدیهاتنی ئەم ئامانجە خراپانەیان بدەن، بە زمانێکی توندی ڕەخنە پێشبینی‌و باسی قەومانی ئەم کارەساتەم کردبوو بۆ لایەنی بەرامبەری خۆم. بەڵام کێ بە کێیە، هەر کەسەو بەپێی بەرژەوەندەکانی خۆی خەریکی تۆمەتبارکردن‌و تاوان بوو و، کەس گوێی لەمە نەدەگرت.

تاوانبارترین کەسانی ڕووداوی شەڕی عوسمانیو ئیتاڵیا، دوای ئەو هەموو بەدکاریو سووکایەتیەی خۆیان، دیسان وەك جاران نەیاندەتوانی بەبێ خراپەکاریو گەندەڵی ئیدارە بکەن. ئەمانە لەلایەکەوە جۆربەجۆر باسی ڕووداوی شەڕەکەیان دەکردو، دەیانویست ناوەڕۆکی ڕووداوی شەڕەکە بە فریودانی خەڵك بشارنەوە. لەلایەکی ترەوە تەنیا بەمەوە نەدەوەستانو لەنێو خەڵکدا بڵاویان دەکردەوە: گوایە من لەسەرەتاوە تائێستا شەڕی ئیتاڵیەکانم بەڕێوە بردووەو، فەرماندەیی گشتیی سوپای ئیتاڵیا بەپێی ڕاسپاردەو زانیاریەکانی من جووڵاوەتەوە. پێویستە بڵێم: بە هیچ جۆرێك ئەم شتانەیان دوانەدەخستو، یەکسەر لەڕێگەی بەیاننامەو بڵاوکراوەی جیاوازەوە لە هەمووولایەکی ولاتدا بڵاویان دەکردەوە. ئەویڕاستیبێ، ئیتر تەنیا تاکەکەسێکیش نەماوە نەزانێ ئەم فریودانو هەڵخەڵەتاندنە چ جۆرە ناوەڕۆکێکی گەندەڵو گڵاویان هەیە. ئایا ئەو کەسە شەڕەنگێزو خراپەکارانەی کە دەوڵەتی ئیتاڵیایان بەسەر وڵاتی عوسمانیدا زاڵ کرد، هەر ئەوانە نین کە ئێستا ئیدارەی دەوڵەتیان لەدەستدایەو، کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی پشتیان دەگرێ ؟ ئایا هەر ئەمانە نەبوون تەڕابلوسە بێچارەکەیان بێهێز هێشتەوەو، بەو جۆرە ویستو پاوانخوازیی ئیتاڵیەکانیان وورووژاند ؟ پرسیارێکی تر لێرەدا ئەوەیە: مرۆڤێك ڕەخنەی لەم هەموو شتانە گرتووەو، کاتی خۆی ئەمانەی خستۆتە بەردەم پرسیار، چۆن دەبێ ئێستا هاوبیریو هاوکاریی دوژمن بکات ؟

کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی، لەباتی ئەوەی ئەم جۆرە تۆمەتە نابەجێیانە بخاتە پاڵ ئەمو ئەو، با حیساب لە کەسانی وەك "ماتیرە

سالەم"و "نەسیم ڕووسۆ"و "قەرەسوو"[٤٩] بپرسێتەوە کە گەورەترین زیانو زەرەریان لەم وڵاتە داو تووشی نەهامەتییان کردووە.

هەڵبەت، من دڵنیام ڕۆژێك حیسابی ئەم بوودەڵەییو هیچوپووچیەیان لێ دەپرسرێتەوە. ئایا ئەوکاتەش کەسانی خاینو بێتاوان ناخرێنە ڕوو ؟ لە سەددا سەد ! ڕۆژێك دێت دادی هەمیشەیی بکەوێتە مەیدانەوە. ڕۆڵە قارەمانەکانی وڵاتی عوسمانی لەلایەکەوە

---

[٤٩] ئیمانووەل قەرەسوو، لە سەلانیك لەدایك بووە. ساڵی ١٩٣٤ لە (تیرەستا)ی ئیتاڵیا کۆتایی بە ژیانی هاتووە. سیاسەتمەدارێکی یەهوودیی وڵاتی عوسمانی بووە. کاتێك لە سەلانیك پارێزەر بووە، بووە بە ئەندامی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی. پەیوەندیی لەنێوان ماسۆنەکانو کۆمەڵەدا بەرقەرار کردووەو، بۆ ئەوەی ئەوانە یارمەتیی ماددیی کۆمەڵە بدەن. دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی دووهەم، بوو بە ئەندامی (مەجلیسی مەبعووسان)و، لەنێو ئەو دەستەیەدا جێی خۆی کردەوە کە لەسەرکارلابرانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەمیان ڕاگەیاند. ساڵی ١٩١٢ دووبارە لە سەلانیكو ساڵی ١٩١٤ش لە ئەستەنبووڵ بوو بە نوێنەرو چووە پارلەمان.
لەکاتی یەکەم شەڕی جیهانیدا، کاری لێپرسینەوەی خۆراكو خواردەمەنیی گشتیی ڕادەپەڕاند. دەڵێن: لەکاتی بەڕێوەبردنی ئەم کارەدا، گەندەڵییەکی زۆری کردووەو پارەیەکی زیادی کۆکردوەتەوە. دوای شەڕی مۆندرۆسو، پاش ئەوەی وەك تاوانبارانی جەنگ بەدوای لێپرسراوانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرقیدا دەگەڕان (١٩١٨)، ئەویش بەدزییەوە ڕای کردە ئیتاڵیا. قەرەسوو، سەرکردەیەکی یەهوودیەکانی زایۆنیزم بوو لە تورکیاو، هەوڵێکی زۆری دا بۆ جیگیرکردنی یەهوودیەکان لە فەلەستین.
لە سەرووی هەموویانەوە، تەلعەت بەگو ژمارەیەکی زۆر لە لێپرسراوانی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی ئەندامی ئەو ماسۆنیەتە بوون کە قەرەسوو مامۆستاییی دەکرد. "مایترە سەلام"یش یەکێکە لەو کەسانە کە نەخشێکی بەرچاوی لە کاریگەربوونی زایۆنیزم لە تورکیادا هەبووەو، سەرۆکی بانکی نەتەوەیی عوسمانیش بووە.

دەرسـێکی جوامێرانـەی ئیتاڵیـەکان دابـدەن و، لەلایـەکی تریـشەوە خاینـان و ئیتاڵییـە ناوخۆییـەکانیش لـەنێو ئـاگری کینـەو نـەفرەتی خۆیاندا بسووتێنن. دەرنگ و زوو کەوتووە، بەڵام لەکۆتاییدا هـەر کەسـە هۆشیارو بەئاگا دەبێتەوە.

ئـەم هەڵبژاردنانـەی دوایـی کـە وەك بـەزۆرەملا خۆدانـان بـوون، تـا چـەندە دەرفـەتی دابێتـە کۆمەڵـەی گەنـدەڵی ئیتیحـادو تـەرەقی، بـەو ئەندازەیەش سەرکەوتنێکی خراپی پێبەخشین. سەرکەوتنی ئەمانە، لە بـاری نـابووتی و لەناوچـوونی گـشتیمانەوە، ئـەنجامی خراپـی لـێ دەکەوێتـەوە. ئەو تاوانانەی کە لـەم دواین هەڵبژاردنانـەدا کران، بوون بـەهۆی بەرزبوونـەوەی دەنگـی نـاڕەزایی لـەناو خەڵکـداو پـڕ گریٚ‌وگۆڵتربوونی بارودۆخەکە، کە ڕێی‌تێ‌دەچێ بە ڕاپەڕین بتەقێتـەوە. جا کـە وابـوو، وای بـە حـاڵی ئـەو نوێنەرانـەی ئەنجومـەن ! ((کـە بـەزۆر دیاریکراون)) و، ئەو حکوومەتەی کە دێتە سـەر کـار ! ئێمـە ئەوکاتـە، لـە هەموو کـاتێکی تـر زیـاتر، پێویـستیمان بـە حکوومـەتێکی شـەرەفمەندو ئـازادیخوازو لەسـەرخۆ هـەبوو. بـەڵام مخـابن ! ئـەم گرووپـە پیـسە پاوانخوازە ئەم ئارەزوەشی بە جوانەمەرگی بۆ خستینە ناو گۆڕو وڵاتی عوسمانیشی گیرۆدەی لێقەوماوی و بێ‌چارەییەکی سـەیر کـرد. یەکـەم هەڵبـژاردنیش، هەرچـەند بـە ئەنـدازەی ئەمـەی ئێستا نـەبووبێ، دیسان هـەر فێڵیـان کـرد. ئـەوەبوو دوایـی ئەنجامەکـەشمان بـە چـاوی خۆمـان بینی. دەتوانرێ چ کارێك بەو ئەنجومەنە بکرێ کە ڕەنگـی خـەڵکی پێوە نییـەو پـڕ بـووە لـە فەرمانبـەری وەزیفـەدار ؟ ئێمـە بڕوامـان وایـە، کـە داهاتوویەکی نزیك ئەمەمان بۆ ساغ دەکاتەوە.

لەبەردەم ویژداندا

سەرەتا باسی ئەوە دەکەم کە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بە سەرشێتییەکی سەرسوڕهێنەوە دەوڵەتی عوسمانیی پەرێشان کردووە. من بە شێوەیەکی نەترسانەو بە بارێکی ڕۆحیی پڕ لە خەفەتەوە بەرامبەر بە هەموو ڕووداوێکی چاوەڕوانکراو، باسی ئەوەشم کردووە کە بەژەوەندە نەتەوەییەکانمان لە مەترسیی کەوتنە ناو هەڵدێرێکی خراپدان. لەڕاستیدا، ئەو هەموو کارەساتانە، بە خراپییەکانی خۆیانەوە، قەومان. کارەساتە دڵتەزێنە مایەی شەرمەزاریەکانی کوژرانی حەسەن فەهمیو ئەحمەد سەمیمو زەکی بەگ[٥٠] بەرودوا هاتنە ئاراوە. زەکی بەگ کە پیاویکی ئازادو بەجەرگ بوو، بوو بە

[٥٠] زەکی بەگ، ساڵی لەدایکبوونی نازانرێ، بەڵام ساڵی ١٩١١ لە ئەستەنبووڵ کۆچی دوایی کردووە. یەکێك بووە لە ڕۆژنامەنووسانی قۆناغی مەشرووتییەتی دووهەم. بۆ یەکەمجار لە ڕۆژنامەی "میزان"ی "موڕادی میزانجی"دا دەستی بە کاری ڕۆژنامەنووسی کردووە. لە ڕۆژنامەی "دنیای عموومییە"شدا، ئەرکی جۆراجۆری وەرگرتووە.

لە قوتابخانەی مەرجانو کولێژی زانستی ئیدارەی سیاسیدا وانەی زمانی فەڕەنسیی دەگوتەوە. دوای ڕووداوەکانی ٣١ی مارت، دەستگیرکراو، پاش ئەوەی دادگای دیوانی جەنگ موحاکەمەی کر، بە بێتاوان لەقەڵەم درا. بەڵام دواتر لەبەر ئەوەی بابەتی لەدژی کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی دەنووسی، لە (باقر کۆی) تیرۆر کراو گیانی دەرچوو.

نیشانەی گوللەکانی دڕندەیەك، یا بە شێوەیەکی تر، بوو بە مەرامی کینەو تووڕەیی‌ی کۆمەڵەی دڕندەی ئیتیحادو تەرەقی. بە دەرنەکەوتنی چارەنووسی (تەڕابلوس)ی ڕۆژئاواش ئەوە کەوتە ڕوو کە ئەم هەموو خراپەکاریە بێکۆتاییانە، چییان بەسەر ئەم وڵاتە وێران‌و نەتەوە لێقەوماوەدا هێناوە.

ئێمە کاتی خۆی باسی هەموو ئەمانەمان کردبوو. بەڵام، ڕاستیەکەی، بۆ ئەوەی مرۆڤ ڕاستی نەبینێ‌و نەزانێ دادوماف کامەیە، پێویستە وەك دوژمنە ناسراوەکانمان، لە باری بوون‌و بیرەوە، داماوو بێچارەو چاوبرسی‌و سووك بێ.

نەخوازەڵلا ! ئەگەر ئەم بارودۆخە تا سێ مانگی تر هەروا بەردەوام بێ، ئەوکاتە جێگایەك لەنێو ئەورووپیەکاندا نامێنێتەوە بۆ ژیانی عوسمانیەکان. ئەگەر لە هەموو ژیانی تایبەت‌و گشتیی خۆماندا، لەو بێچارەیی‌و داماوی‌و پرتەوبۆڵەیە ڕزگارمان نەبێ‌و، چارەنووسی خۆمان بنێینە ناو چنگی هەندێك کەسی هەرچی‌وپەرچییەوەو چاوەڕێ بین، ئەوا ئێمەو وڵاتی بێچارەی عوسمانی هیچ ئومێدێکی ڕزگاربوونمان لێ ناکرێ. ئایا چاوەڕێکردنی پاراستنمان لەلایەن ئەم حکوومەتە ستەمکارەوە، خۆی‌لەخۆیدا گێلی‌و گەمژەیی نییە ؟ ئەم زوڵم‌و زۆرداری‌و هەژارییەی کە باڵی بەسەر وڵاتەکەماندا کێشاوە، تەنیا لەو حکوومەتانەدا بەرچاو دەکەوێ کە بەرەو تێکچوون‌و نابووتی دەچن.

پڕ ئازارترین‌و تاڵترین شت کە لەپێناوی ئارەزووی نیشتمانپەروەرانەو خەباتمدا بۆ ڕزگاریی نیشتمان‌و هاووڵاتیانم بەدەست کۆمەڵەی شاراوەو ستەمکاری ئیتیحادو تەرەقی‌یەوە تووشم

هاتووه، ئەوەیە کە هەندێك کەسی بێڕەوشت، بەناوی هاوڕێیەتییەوە، لەگەڵمدا هاتوونەتە مەیدانی ئەم کارانەو، ویستوویانە خیانەتم لێ بکەن و، لەپشتەوە خەنجەرم لێ بدەن. بەڵام سەرباری هەموو ئەمانە، بەرامبەر بە زۆرداری و پەلامارو زەبروزەنگی نەیارانم کە ڕۆژبەڕۆژ ڕووی لەزیادبوون دەکرد، تەنیا ساتێکیش تووشی بێ هیوایی و سستی و چۆکدادان نەبوومو، نابم. بەڵام لەناو ئەمانەدا، ڕاست لەبەر ئەوەی کۆنەدۆستێکم کە ماوەی پانزە شانزە ساڵ زیاترە پێکەوە دۆستین، پشتی تێکردمو، لەبەر بەرژەوەندی خۆی، سەری بۆ کۆمەڵەی ئیتیحادی تەرەقی دانەواند. هەرچەندە تووشی بێهیوایی نەبووم، بەڵام دوچاری خەفەتێکی زۆری کردمو سەرم سوڕ ما.

ئەمەش تەنیا لەبەر ئەوەبوو کە ئەم دۆستە بە کەسێکی خراپ و هیچ وپووچ و لە باری ویژدان و عەقڵەوە بێچارە دەرچووبوو. ئایا لەبنەڕەتدا چاوەڕێکردنی پاکی و ڕاستگۆیی لە منداڵێکی نانکوێر کە درێغی دەکات و کەمێك چاکە دەرهەق بە باوکیشی لێ ناوەشێتەوە، شتێکی زۆر نییە ؟ کاتی خۆی ئەم کوڕە لە ئەورووپا بوو، باوکی هەر مانگێك بە سەدان لیرەی بۆ دەنارد. بەڵام کاتێك باوکی پەکی کەوت و لێی قەوما، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ باوکیدا پچڕاندو، هەڵوێستێکی وەهای نواند کە بەڕاستی مرۆڤ نازانێ چۆن و بە چ شێوەیەك هەڵیسەنگێنێ. ئەو کەسانەی من بەوە تاوانبار دەکەن کە دەمەوێ ناوی خۆم دەربخەمو پلەوپایەپەرستم، تەنیا بۆ ئەوەی پاکانەی هەموو تاوان و کردەوە پیسەکانی خۆیان بکەن، ئاوا تۆمەت دەخەنە پاڵ من. منیش لە هەموو هەلێکدا باسی ئەوەم کردووە کە

ئەگەر ئەم وڵاتو نەتەوەیە بە نموونەی هەرە بەرزی خۆی، واتە مەشرووتییەت، گەیشت، ئەوکاتە من داوای هیچ شتێك ناکەمو چاوەڕوانیش نابم.

لەکاتێکدا زۆربەی گەلی عوسمانی بە شێوەیەك، کە گەیشتبوە ئاستی پەرستن، لایەنگریی لە کۆمەڵی ئیتیحادو تەرەقی دەکرد، من بە هەموو لەخۆبردوویی و هەستی نیشتمانپەروەرانەی خۆمەو، لەڕوویدا ڕاوەستامو دەستم بە شەڕ کرد. هەرچەندە تەنیا بوومو بەتەنیایی دەستم بە خەبات کردبوو، کەچی هیچ کاتێك هیوام بە داهاتوو کەم نەبوەوە. هەروەها لەوە دڵنیابووم کە گەلی عوسمانی تایبەتمەندییەکی شاراوەی هەیەو هەمووکاتێك ئامادەی گۆڕانکاریو پێشکەوتنێکی چاکە. بۆیە ئەگەر ڕۆشنگەری لە ئاستی تێگەیشتی گشتیدا بێتە گۆڕێ، ئەوا وردەوردە ویژدانی تاکەکانیش ڕوون دەبێتەوە. زۆر شوکر کە ئەم ئارەزوە پیرۆزەی خۆمم بەدیهێنا. ئەمڕۆش سەرەڕای هەموو درۆو دەلەسەیەك، زۆربەی خەڵك لایەنگری لە مافو دادو ئێمە دەکات.

پێویستە ئەو کەسانەی کە تائێستا هەمووشتێکیان بۆ هەڵدەبەستینو تۆمەتیان دەخستە پاڵمان، لەم بڕیارەی ڕای گشتی شەمەزار بن کە دەرهەق بە ئێمەو بە قازانجی داویەتی.

کەسانێکی زۆر هەبوون بە چاوێکی خراپەوە دەیانڕوانییە ئەم خەباتەی ئێمەو، سەرزەنشتیان دەکردینو، تەنانەت ئاستەنگیشیان بۆ دروست دەکرین. بەڵام بە هیچ جۆرێك نەیانتوانی کارێکی خراپ بکەنە سەر ئەم خەباتە نیشتمانیەمان. هەموو هەوڵو تێکۆشانێکی من، بۆ ئەوەیە کە هاتنە سەرکارو دەسەڵاتی ئیدارەیەکی یاسایی ببینم. تەنیا

ئەمە دەتوانیٚ من لەم خەباتە پەشیٚمان بکاتەوە. ئەوکاتەی ستەمکاران‌و پـاوانخوازان واز لـە یـاریکردن بـە چارەنووسـی نەتـەوەییمان بهیٚـنن، ئەوسا ئـەم هـەموو خـەبات‌و هەراوهوریایـەش نـامیٚنن‌و، بـە ئاسـایش‌و ئارامی جیٚی خۆیـان دەگۆڕنـەوە. من کـارم بـە تاکـە کەسـەکانەوە نییـە، بەڵکوو خەریکم قەرزی خۆم دەدەمەوە بە نیشتمان‌و ئـەو خاکـە کـە لیٚـی پەیـدا بـووم. تـەنیا پاداشـتی منـیش ئەوەیـە کـە دوای ژیـانیٚکی پـڕ لـە خزمەت، هەر لەو خاکەدا بمنیٚژن.

بـەر لـەوەی کۆتـایی بـەم باسـە بهیٚـنم، بـە پیٚویسـتی دەزانم لەبـەردەم ڕۆحـی شـەهیدانی ڕیٚگـەی ئازادیی نیـشتماندا، سـەری ڕیـٚزو حورمـەت دانەویٚنم‌و، یادی شەهیدانی زیرەك‌و لیٚهاتوو حەسەن فەهمی‌و سـەمیم‌و زەکی بەگ بکەمەوە.

لەکۆتاییـدا، دەمـەویٚ بـە هاوولاّتیـانم بلّـیٚم: ((هـاوولاّتی، ئەگـەر پیٚویـست بکـات لـەپیٚناوی نیـشتمان‌و مەشـرووتییەتدا بمـرە. ئەوکاتـە میٚژوو بە ڕیـٚزو حورمەتـەوە یـادت دەکاتـەوە. تـەنیا بـۆ سـاتیٚکیش دوور مەکـەوە لـە داد‌و ڕاسـتی، بەپیٚچەوانەوە، زیـان بـە ولاّتەکـەت دەگەیـەنی. تەڕابلوسی بەدبەخت‌و بیٚچارە، نموونەیەکی تاڵ‌و بەئازار ئەمەیە.

تشرینی یەکەمی ١٩١١

شەریف

پرۆگرامی
پارتی ڕیفۆرمی بنچینەیی‌ی عوسمانی

١. حکوومەتی عوسمانی، حکوومەتێکی مەشرووتەیە، کاروباری خۆی، بە چاودێری‌ی هێزێکی هاوبەشی یاسادانانی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك‌و ئەنجومەنی پیاوماقووڵان (سناتۆ) بەڕێوە دەبات.

٢. هەموو خەڵکی عوسمانی، لە هەر پێکهاتەو ڕەگەزو ئاینێك دەبن با ببن، تێکڕا ئازادانە لەدایك دەبن‌و، ئازادانەش دەژین. هەروەها هەموویان خاوەنی ماف‌و ئەرکی یەکسانن.

٣. زمانی ڕەسمی‌ی حکوومەتی عوسمانی، تورکییەو، دینەکەشی، ئیسلامە. بەڵام لەگەڵ ئەمەدا پێڕەوانی دینەکانی تریش دەتوانن بەپێی یاسای تایبەت بە دینەکانی تر مافیان هەبێ‌و بوونی خۆیان بپارێزن.

٤. هەموو مافەکانی پاشایەتی، بەپێی یاسای بنچینەیی، ئاشکراو جێبەجێ دەکرێن.

٥. ئەگەر فێڵ‌و ساختەکاری لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی گەل‌و ئەنجومەنی پیاوماقووڵاندا کران، بڕیاری هەڵوەشانەوەیان دەدرێ‌و، بەپێی بنەماکانی ئازادی‌ی بیرو بۆچوون‌و ویژدان، هەڵبژاردنی تر دەکرێتەوە.

٦. دووبارە ڕێخکستنەوەی یاساکانی هەڵبژاردن، بەپێی نیازە بنەڕەتەکانی وڵات. ئەنجومەنی پیاوماقووڵان، هەر نۆ ساڵ جارێك،

هەڵبـژاردنی خـۆی تـازە دەکاتـەوەو، نیـوەی ئەمانـە پادشـاو نیوەکـەی تریش خەڵك هەڵیدەبژێرێ. جێی باسە، ئەم ئەنجومەنە بە چاودێریی دەستەی وەزیران کاردەکات. بۆچوونی گرووپەکەی ئێمـە، سـەبارەت بـە هەڵبژاردن، ئەوەیە کە ڕای گشتی بە بنچینە وەربگیرێ.

٧. گۆڕانکـاری لـە یاسـای بنـچینەیـی ولاتـدا، بـەپێی یاسـاکانی کۆمەڵگەی شارستانی و سەردەمو، گۆڕانی یاساکانی دادیش، بـەپێی نیازەکانی نەتەوەکەمانە.

٨. خـەڵك سەرچـاوەی دەسـەڵاتە. هـەر لەبـەر ئـەوە، هـیچ کـەس و گـرووپ و لایـەنێك ناتوانـێ بـەبێ ڕەزامەنـدیی خـەڵك هێـزو دەسـەڵات بخاتە دەستی خۆی.

٩. خـەڵك، مـافی ئـەوەیان هەیـە لـە چۆنیەتی کاروبـاری بـەڕێوەبردنی هەر وەزیفەدارێك بکۆڵێتەوەو، لێی بپێچێتەوە.

١٠. هـیچ گـرووپ و کۆمەڵـەو لایـەنێك، لـە دەرەوەی ئـەو سـنوورانەی کـە یاسای بنچینەیی دایناون، بۆی نییە دەست لە کاروباری حکوومی وەربدات.

١١. هەمووکەسێکی ولاتی عوسمانی، بەمـەرجی زیـان نەگەیانـدن بـە مـافی کەسـانی تـر، لـە کردنـی هـەموو کارێـك ئـازادەو، تـەنیا یاسـاش دەتوانـێ سـنووری ئـەم مافانـە دیـاری بکـات. سـەرەکیترین مافـە سـەرەتاییو سروشـتیەکانی مـرۆڤیش ئەمانـەن: ئـازادی، مـافی خاوەنـدارێتی، ئاسایـشی ماڵ و گیان، مافی ناودەرکردن و دژایەتیکردنی زوڵم و ستەمکاری.

١٢. ئـازادیی بـیرو بۆچـوون و خوێندنـەوە، یەکێکـە لـە بایەخـدارترین مافەکانی مـرۆڤ. بۆیـە هـەر کەسێکی ولاتـی عوسمـانی، بـە مـەرجێك پێوانـەی دیـاریکراوی یاسـایی تێنەپـەڕێنێ، مـافی ئـەوەی هەیـە ئازادانـە بنووسـێ و

بڵێ‌و شت چاپ بکات. لەبەر ئەمە، پێویستە یاساکانی ئازادیی ویژدان، ئازادیی کۆبوونەوە، ئازادیی قەڵەم‌و یاساکانی ڕاگەیاندن، بەپێی یاسای وڵاتە پێشکەوتووەکان، بگۆڕدرێن‌و ناعەدالەتیەکانیان نەهێڵرێ.

١٣. پاکانەکردن‌و موحاکەمەکردنەوەی ئەو کەسانەی کە بەپێی یاساکانی داد موحاکەمە نەکراون، یا بە خوت‌وخوڕایی‌و بۆ خۆشیی هەندێك لایەن تاوانبار کراون.

١٤. دەرکردنی یاسایەك بۆ ڕێگرتن لە دووبارەبوونەوەی گەندەڵی‌و بەکارهێنانی چەواشەکارانەی دەسەڵات‌و دیاریکردنی ئەوەی کە ئیدارەی دادگای باری شارستانی دەتوانێ لەوبارەیەوە ئاگاداری بۆ گومانلێکراوان بنێرێ.

١٥. قەدەغەکردنی هەرجۆرە ئەشکەنجەیەکی دڕندانەو، دەستدرێژیکردنە سەر شوێنی نیشتەجێبوونی تاکە کەسەکان‌و، گوێگرتن لە پەیوەندیەکانیان (پەیوەندیی تایبەت).

١٦. ناتوانرێ هیچ کەسێك، بەدەر لەو چوارچێوەیەی کە یاسا دایناوە، بەپێی هیچ بنەمایەکی تر، دەستگیرو تاوانبار یا زیندانی بکرێ. ئەو کەسانەی کە فەرمانی نابەجێ‌و بێبنچینە دەدەن‌و جێبەجێی دەکەن، گەورەترین جۆری سزا وەردەگرن. بەڵام ئەو کەسانەی کە بەپێی یاسا بانگ دەکرێن، یا بڕیاری دەستگیرکردنیان دەردەچێ‌و سەرپێچیی لێ دەکەن، بە تاوانبار لەقەڵەم دەدرێن.

١٧. بەبێ‌ئەوەی تاوانی ئەنجامدراو دیاری بکرێ‌و گومانلێکراو بەپێی یاسا دەستگیر بکرێ، هیچ کەسێك سزا نادرێ. هەروەها تا ئەوکاتەی یاسا کەسێك بە تاوانبار دادەنێ، هەموو کەسێك بێ‌تاوانە.

١٨. ياسـا، تـەنيا ئـەو كردەوانـە قەدەغـە دەكـات كـە زيانيـان بـۆ كۆمەڵـگەی مرۆڤايـەتی هەيـە. وەك چـۆن كردنـی كـاری قەدەغەنـەكراو، ياسا ڕەتی ناكاتـەوە، بە هـەمان شێوە، هيچ كەسێكی ناچاری كردنی كارێك نييە كە ياسا ڕێی پێنەداوە.

١٩. ياسـا، ويـستو داوای گـشتی دەردەبـڕێ. هـەر تـاكێكی وڵاتـی عوسمانی، ڕاستەوخۆ يا لەڕێی نوێنەرەكانيانەوە، مافی بەشداريكردنی لە نووسينی ئەو دەستوورو ياسايانەدا هەيە. هەموو ياسايەك، چ ئەوانـەی بـۆ پارێزگاريكردن لە مافەكانی دانراونو، چ ئەوانەش كە بـۆ سزادان دانـراون، پێويستە لەلای هەموان ڕوونو ئاشكرا بن.

٢٠. هـيچ كەسـێك، بـە مـەرجێك ئاسايـشی گـشتی كـە ياسـا ديـاريی كـردووە، تێـك نـەدات، لەسـەر بـيرو بۆچـوونەكانی بـەرپرس نابـێو سـزا نادرێ.

٢١. بــوونی گرووپـــی ســـياســـیی جۆراوجــۆر، لـــە حكوومەتـــە مەشرووتيەكاندا، شتێكی پێويستە. لەبـەر ئـەوە، هـەر كەسێكی وڵاتـی عوسمـانی مـافی پێكـەوەنانو دروسـتكردنی گرووپـی سياسـيی هەيـە، بـەڵام پێويـستە پرۆگـرامو پێـڕەوی نـاوخۆی خـۆی پێـشكەش بـە لێپرسراوانی دياريكراو بكات.

٢٢. لەبـەر ئـەوەی ئـەم سـەردەمە (سـەردەمی ئـابووری) سياسـەتی يەكلايەنەی هاوبـەشمان هەيـە، تـا پـەيمان ببەستينو بـەرە پێك بهێنين. بۆچـوونی گرووپەكـەی ئێمـەش لـەم بارەيـەوە، ئەوەيـە كـە بازنەيـەكی پەيوەندیی سياسی لەگەڵ فەڕنساو ئينگلتەرەدا دروست بكرێ.

٢٣. بەگشتی، هەموو پەيمانە ناونەتەوەييەكان پەسند دەكرێن.

٢٤. بۆ ئەوەی یاسایەکی گونجاو بۆ وەرگرتنی باج بێتە ئاراوە، پێویستە وەزارەتی دارایی یاساکانی دارایی‌ی ئەورووپا ڕەچاو بکات.

٢٥. هەر تاکێکی وڵاتی عوسمانی، پێویستە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ لەڕێی نوێنەرەکانیەوە، ئاگای لە چەندایەتی و چۆنایەتی‌ی ئەرکە گشتیەکان بێ.

٢٦. پێویستە هەموو ڕێکخراوێکی شاراوە، بە هەر ناوێکەوەو لەڕێگەی هەر کەسێکەوە بێ یا ببێ، قەدەغە بکرێ. یاسا ڕێ بە کۆکردنەوەی هەرجۆرە یارمەتییەکی گشتی کە حکوومەت ئاگای لێ نەبێ، نەدات.

٢٧.لەبەر ئەوەی پارێزگاریی ماڵ و موڵک بەرامبەر بە هەر جۆرە دەستدرێژییەك، یەکێکە لە مافەکانی مرۆڤ، هیچ کەسێك، بەبێ هۆیەکی یاسایی، لەم مافە بێبەش ناکرێ.

٢٨. لە جێگەیەکدا کە مافە سروشتی و شارستانیەکان دیاریکراو نەبن و نەپارێزرێن، مەشرووتییەت بێمانایە.

٢٩. لابردنی پلەی ئیداری و گۆڕینی وەزیفەی سەدری ئەعزەم بۆ سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران، لەڕێی سیستەم و یاسایەکی تایبەتەوە دەبن.

٣٠. پێویستە ئەندازەی باجی موڵك و زەوی و دوکانی کرێ و شوێنی کار، بەپێی نەریتی دەست نیشانکردنی سنوورەکانی لەلایەن دەوڵەتەوە (گادسترۆ)، دیاری بکرێن.

٣١. بۆ ئەوەی کاروباری دائیرەی ڕەگەزنامە تێکەڵ و پێکەڵ نەبێ، پێویستە هەر تاکە کەسێك بەناوی بنەماڵەیەکەوە بناسرێ و، وەهاش تۆمار بکرێ.

٣٢. سەرلەنوێ ڕاپەڕاندنەوەی ئەو كاروبارە عەسكەریو ئیداریانەی كە بەپێی ئارەزوو و لەسەرخۆ كراون.

٣٣. قەدەغەكردنی دەست تێوەردانی سەربازو سوپا لە كاروباری ساسیداو، ڕێگرتن لەوەی كە یەك كەس هاوكات دوو ئەركی سیاسیو عەسكەریی هەبێ. سەرباز یا ئەندامێكی سوپا، بەبێئەوەی خانەنشین بێ، یا واز لە كاروبارەكەی بهێنێ، پێویستە نەهێڵرێ جێ لەناو كاروباری لێپرسراوێتیو ئیداریی هەرێمیو سیاسیدا بگرێو، دابمەزرێ.

٣٤. ئەنجامدانی ڕیفۆرم لە كاروباری پەروەردەو كولتوورو شێوەی وانەگوتنەوەدا، بەپێی ئەو یاساو ڕێسایانەی كە نەتەوەكانی تر پەسندیان دەكەن. پێویستە هەموو یەكێكی عوسمانی خوێندنی سەرەتایی تەواو بكات. دەبێ دەرسە ڕەسمییەكانی پۆلەكانی سەرەتاییو كۆتاییو خوێندنی بەرز، بەپێی بەرنامەیەكی باش بگۆڕدرێن. سەبارەت بە قوتابخانەی ناموسڵمانانیش، پێویستە بەپێی دابو نەریتی باو لەكۆنەوە هەڵسوكەوت بكرێ. بەڵام لەهەمان كاتدا، دەبێ بەرنامەكانی ئەو قوتابخانانە بە لێپرسراوی تایبەتی ئەو بەشە ڕابگەیەنرێن.

٣٥. دامەزراندنی دەزگای هەرەوەزی بۆ یارمەتیدانی بێستانەوانو كرێكاو ڕەنجدەران، بۆ ئەوەی بتوانن كەڵك لە سەرچاوە سروشتیەكانی وڵاتەكەمان وەربگرن.

٣٦. لەبەر ئەوەی تەنیا شتێك كە ئەمڕۆ ئێمە بازرگانیی پێوە دەكەین، بەرهەكانی كشتوكاڵە، سەرەتا پێویستە ڕێگەكانی بەرهەمهێنان سەرلەنوێ ڕێك بخرێنەوە. هەروەها پێویستە هێڵی

شـەمەنەفەر، بـەپێی هەلومـەرج و توانـایی، دروسـت بكـرێ و، هـەوڵی دامەزراندنی كۆمپانیای كەشتیی عوسمانی بدرێ. واتە لەبەر ئەوەی ئامرازەكانی گواستنەوەو هێنان وبردن بەسوودن، نەك هەر بۆ كاروباری كشتوكاڵی، بـەڵكوو بـۆ كاروبـاری عەسـكەریش، دەبـێ لـەم بارەیـەوە درێغی نەكەین لە هەرجۆرە فیداكاریی و لەخۆبوردنێك.

٣٧. پێویستە زۆربەی كاروبارەكان بە قازانجی جووتیارو وەرزێـران بشكێنەوە. بەڵام دەبێ بەرژەوەندو بەشی خەزێنـەی گشتیش لەبەرچاو بگیرێ.

٣٨. دابەشـكردنی زەویی بەكارنـەهێنراوو زەویـەكانی دەوڵـەت، بەسەر هەژاران و ئاوارەو كۆچەراندا.

٣٩. بەستنی پەیمانێك بۆ ئەوەی خەتی بازرگانیی نێوان عیراق و ئەدەنـەو ئـزمیرو قۆنیـە بـۆ زیـادبوونی داهـاتی حكوومـەت ئـاوا بكرێتەوەو، بانكی كشتوكاڵیش لەم بارەیەوە دەستەبەر بێ.

٤٠. بـۆ ئـەوەی یاسـای بـاج وەرگـرتن باشـتر بكـرێ، پێویـستە گونجاوترین و ماقووڵترین یاساكانی دنیا ڕەچاو بكرێن.

٤١. بۆ ئـەوەی دارسـتانەكانی نـاخۆو دەوروبـەری وڵات بپارێزرێن، پێویستە دائیرەی داهات ئەركی پاراستینان بخاتە ئەستۆو، كاروباری بڕینی دارەكانیش بەپێی بەرنامەیـەكی گونجاو بەڕێوە بچێ. هـەروەها دەبـێ كـەڵكوەرگـرتن لـە كـانزای دۆزراوەو بەكارنـەهاتووی وڵاتـی عوسمـانی، بدرێتـە ئـەو كەسـانە كـە باشـترین و زیـاترین سـوود بـە حكوومـەت و خـەڵكی ئـەو شـوێنە دەگەیـەنن. لەلایـەكی تـرەوە، دەبـێ بەرنامەو پێڕەوی كانزاكان بەپێی یاسای ئابووری بگۆڕدرێ.

٤٢. پێشخستنی بیمە بۆ کارەسات و ڕووداوەکانو، بەهۆی ئەو یاسایانەوە کە پشتیگری لە کرێکاران و ڕەنجدەران دەکات بەرامبەر بە سەرمایەداران و خاوەنی کاران و، هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سندووقی هاوکاریی دوولایەنە.

٤٣. بۆ ئەوەی کەمیی بودجە نەیەتە پێشەوە، پێویستە سەرچاوەی داهات و دارایی لە هەر جۆرە بەکارهێنانێکی خراپ و مامەڵەی ناشایستە دووربێ و، دەبێ بۆ ئەم مەبەستە خەرجیەکانی حکوومەت و داراییی بەشەکانی جێبەجێکردن، بە شێوەیەکی بەردەوام کۆنترۆڵ و چاودێری بکرێن.

٤٤. بەکارهێنانەوە و خستنەوە خزمەتی ئەو کەسە شەرەفمەند و چاکانەی کە لەکاتی ئیدارە نەزانەکەی ئیتیحادو تەرەقیدا، لە کاری بەڕێوەبردن دوورخراونەتەوە. هەروەها ڕێگە خۆشکردن بۆ ئەم جۆرە کەسانە، تا لە ولاتە ئەورووپییە بێلایەن و دۆستەکاندا خزمەتی حکوومەتی عوسمانی بکەن و بەپێی یاساکانی عوسمانی بجوولێنەوە.

٤٥. چاککردنی یاساکان بەپێی یاساو ڕێساکانی شەرع و بە شێوەیەك دەبێ کە ئاستەنگ لەبردەم ئازادیی ڕەفتار و پەیوەندیەکاندا دروست نەکات.

٤٦. سزادانی سەبەبکاری ئەو یاخیبوونانەی کە تائێستا لە ولاتدا ڕوویان داوە.

پاشکۆ

بەرنامەی سیاسیی
دەستەی ڕیفورمی بنچینەیی‌ی عوسمانی[٥١]

پێشەکی

لەوکاتەوەی بوونی سیاسی‌ی خۆمان ڕاگەیاندووە، تەنیا دەنگێکمان لە سەدەکانی ڕابردوو بیستووەو پێ‌گەیشتووە" هەروەها تەنیا بەرەو یەك ئامانجی لەچارەنووسراوو پڕ لە بەختیاری، هەنگاومان هەڵگرتووە، چونکە ئەوکاتانە فرەدەنگی و هەمەجۆری لەنێو ئامرازەکانی بەزمو ئاهەنگی ئێمەدا لەئارادا نەبوو. لەو ڕێگایەدا کە گرتبوومانە بەر، تەنیا دەستێك سەرۆکایەتیی دەکردین و چرای ڕووناکیی بۆ هەڵدەگرتین. ئەو قۆناغانەش کە دەمانبڕین، تەنیا بە ئەندازەی داوێنپاکیی ئەو دەنگ‌و دەستە دەیتوانی بگاتە سەرکەوتن.

---

[٥١] ئەم بەڵگەیە کەمێك جیاوازیی لەگەڵ بەو بەرنامەیدا هەیە کە شەریف پاشا لە کۆتایی‌ی کتێبەکەیدا هێناویەتیەوە. بەو جۆرە ئامادە کراوەو کراوەتە پاشکۆ، کە تارق زەفەر تونایا لە زمانی دکتۆر ڕەزا نووری‌یەوە لێی دەدوێ (ڕێکخراوی شاراوە، دەر سەعادەت، چاپخانەی سەعادەت، ١٣٣٠، ل٤٤٥-٤٤٠)و، کەڵکی لە (پارتە سیاسیەکان لە تورکیا- بڵاوکردنەوەی وەقفی حوڕڕییەت، ئەستەنبووڵ، ١٩٨٤، ل٢٢٩-٢٢٦) بۆ وەرگیراوە.

مخابن ! كە ئەو دەستە هەڵگری ڕاستی نەبوو و، نەیتوانیو ناشتوانی نوێنەرایەتیی ڕاستیەكان بكات.

ئێمەش لەگەڵ ئەوەدا، بەرەو نابووتیو لەناوچوونێكی سروشتی ڕۆیشتین. بەداخەوە ! ئەوی دووبارە ئێمەی بۆ لای ڕاستیەكان بانگ كردو دەستووری ڕاستیەكانی پیٚنیشان دەداین، دیسان هەمان دەنگو هەر ئەو دەستە بوو، شێوەی گۆڕابوو، بەڵام ناوەڕۆكەكەی وەك خۆی وابوو. ڕزگارمان نەبوو" بیٚدەنگیەكەمان قووڵتر بوو، ئێستاش لە هێشتایە هەر دەنێژرێین.

هەر لەبەر ئەمە ئەو تەنیا ڕێگەچارەیەی كە عەقڵمان بڕیی، ئەوەبوو كە بەدوای جۆراوجۆریی دەنگەكانو فرەیی‌ی دەستەكانو مەعنەویاتدا بگەڕێینو، بایەخێكی كەمتر بە شتی ماددی بدەین.

لە ئەنجامی خوێندنەوەیەكی باشەوە، پەندی باشمان لە خوێناویترینو دڵتەزێنترین ڕووداوو كارەساتەكانی ناو مێژووە وەرگرت. هەر لەبەر ئەم ترسو ئەندیشانەو، لە ئەنجامی پەندوەرگرتنەوە لەم دەرسانە، دەستەی (ڕیفۆرمی بنچینەیی)مان بنیات نا.

خودا سەرمان بخات

بەندی ۱: هەموو بنەما پێكهێنەكانی وڵاتی عوسمانی، بیٚجیاوازی خاوەنی مافی یەكسانو هاوبەشن. گرووپەكەی ئێمە، دینی ڕەسمیی حكوومەتی پێكهێنراوی عوسمانی بە دینی ئیسلام لەقەڵەم دەدات. بەڵام لەهەمان كاتدا، ڕێز لە دینو بنەما ڕەوشتیو شتە پیرۆزەكانی لایەنەكانی دەرەوەی ئیسلامیش دەگیریٚو لەبەرچاو دەگیرێن.

بەنــدی ٢: چەسـپاندنی مافـە پیرۆزەکـانی مـەقامی پاشـایەتی لـە یاسـاداو، قەدەغـەکردنی دەسـت تێـوەردانی ناهـەقی هەنـدێك گـرووپ و ڕێکخراوی شاراوە.

بەنــدی ٣: لەبـەر ئـەوەی ئەنجومەنـەکانی مەبعووسـان و ئـەعیان بـە زەبـری چـەك هاتوونەتـە سـەرکار، پێویـستە هەڵبوەشـێندرێنەوەو، هەڵبـژاردنێکی تـر بـەپێی بنـەمای ئـازادیی ویژدانـەکان و دوور لـە هەرجۆرە گوشارێك سازبکرێ.

بەندی ٤: سەرلەنوێ نووسینەوەی یاسای بنچینەیـی (دەسـتوور)، بـەپێی دەسـتووری وڵاتـە پێشکەوتوەکان و بیرو بۆچـوون و کولتـووری کۆمەڵایـەتیمان. هـەروەها بـەپێی یاسـاکانی وڵاتـە شارسـتانیەکان، ئـازادیی دەبـڕین و بـیرو بۆچـوون و ئـازادیی کۆبوونـەوەو ئـازادیی ڕاگەیاندن لەنێو یاسادا دەچەسپێنرێ.

هـەروەها هەڵبـژاردن بـە جۆرێك دادەنـرێ کـە ئازادیی تـەواو بداتـە هەڵبـژێرەکان. لـە لایـەکی تـرەوە، سـەربەخۆیـی تـەواوی هێـزی یاسادانان و جێبەجێکردن و هێزی داد، دەخرێتە بەر گەرەنتی یاسا.

بەندی ٥: لەبەر ئەوەی ماف و ئەرکەکانی بنـەما پێکهێنـەکانی وڵاتـی عوسمـانی، وەك یەکـەو یەکـسانە، پێویـستە ئـەرك و شـێوازی کـاری دەوڵــەتیش لــەنێو وڵاتــی عوسمانیــدا، بــە شــێوەیەکی یەکــسان بڵاوبکرێنەوەو، خەڵك ئاگایان لێیان بێ.

بەنـدی ٦: هـیچ لایـەنێك بـۆی نییـە لـە دەرەوەی چوارچێوەی ئـەو یاسایانەدا کە لەلایـەن هێزی یاسادانان و پەرلەمانەوە دیاری دەکرین، باج کۆبکاتەوەو ئەرکی بەو جۆرە بخاتە سەر شانی خەڵك.

بەندی ٧: پێکهێنانی ڕێکخراوی شاراوە، بە هەر ناوێکەوە بێ، قەدەغەیە.

بەندی ٨: هەموو پەیمانە ناونەتەوەییەکان، وەکوو پێشتر، پەسند بکرێن.

بەندی ٩: لەبەر ئەوەی ڕێکخراوی شاراوە، بە قەرزەکانی خۆیەوە، ئەم ولاتەی بەرەو نابووتی بردووە، پێویستە ئەو هەموو قەرزانە لە ساڵی ١٩١٠ بەدواوە حساب بکرێنەوە.

بەندی ١٠: سەرلەنوێ هەڵسووڕاندنی ئەو کاروبارانەی کە بەپێی ئارەزوو و خواستی کەسەکان کراون. هەروەها لابردنی ئیمتیازی کۆنسوڵخانەی ڕاگەیاندن و پۆستەی کاپیتۆلاسیۆنی دەرەوە. لە لایەکی ترەوە، هەندێك ڕاوێژکاری ولاتە بێلایەنەکان بۆ کاروباری هەردوو دائیرە وەربگیرێن. بە هەمان شێوە، لە وەزارەتەکانی تریشدا ڕاوێژکاری ولاتە بێلایەنەکان بەکاربهێنرێن.

بەندی ١١: بوونی دادگاکانی سەر بە وەزارەتی داد لەلایەکەوەو، لەلایەکی ترەوە بوونی دادگا عورفیەکان (دادگا تایبەتەکان)[٥٢] و دەست تێوەردانی ئیدارەی سیاسی و ئیدارەی عەسکەری لە کاروبارەکانیاندا، شتێکن لە هیچ ولاتێکی شارستانی و مەشرووتیدا بەدی ناکرێن. جا لەبەر ئەوەی ئەمانە دەبنە هۆی ڕیسواییەکی زۆر، پێویستە لەڕێگەی یاساوە لاببرێن. پێویستە ئەو بڕیارە ناڕەوایانەی کە تائێستا دادگا عورفیەکان داویانە، بەپێی سەربەخۆییەکانی دەستووری بنچینەیی، هەڵبوەشێنرێنەوەو، تاوانبارەکان (زیندوو یا مردوو) دووبارە موحاکەمە بکرێنەوەو، بەو جۆرەش، ئەو گومانە ڕەش و نەهامەتیەی سەر ولاتەکەمان پاك بکرێتەوە.

---

[٥٢] دادگای تایبەت کە جاران لەکاتی شەڕو ئاژاوەی ناوخۆ یا شەڕی نێوان دوو دەوڵەتدا پێك دەهێنران و، بە شێوەیەکی گشتی توندوتیژییەکی زۆریان تێدا بوو.

قەدەغـەكردنی ئـەو ئەشـكەنجەو لێدانـە دڕندانەیـە كـە ئـەم سـەدەی بیستەمو سـەردەمی شارستـانییە لـە توركیا هـەبوون. هـەروەها ڕێگـرتن لە پـەلاماردانو دەسـتدرێژیكردنە سـەر ماڵو شوێنی نیشتەجێبوونو، گـوێگرتن لــە پەیوەندیــەكانی تاكــەكان. لەلایــەكی تــرەوە، پێویــستە ئاسـتەنگی یاسـایی لەبـەردەم ئـەو ئەفسەرانەدا دابنـرێ، كـە لـەخوتو خۆڕاییو بۆ خۆشیی خۆیان مرۆڤ دەستگیرو زیندانی دەكەن.

بەنـدی ١٢: لابردنـی هـەموو پلەوپایـەی ئیـدارەی هەرێمـەكانو، گـۆڕینی دەستەواژەی (سەدری ئەعزەم) بۆ (سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیران).

بەندی ١٣: دابەشكردنەوەی نیشانەكان، بەپێی بەرنامەیەكی تایبەت.

بەنـدی ١٤: قەدەغـەكردنی پێكـەوە وەرگـرتنی وەزیفـەی عەسـكەریو سیاسـی لەلایـەن كەسێكەوە. هـەروەها ئەگـەر كەسێكی سـەرباز بیـەوێ ئەركێكی سیاسی بەجێبهێنێ، پێویستە لەپێشدا پەیوندیـەكانی خـۆی لەگەڵ سوپادا بپچڕێنێ.

بەندی ١٥: پێویستە سەرباز دەست وەرنەداتە كاروباری سیاسی.

بەندی ١٦: ئێمە دەمانەوێ هێزی ماددیو مەعنەویی وڵاتەكەمانو، ئەوپـەڕی سـنوورەكانی ئـەم وڵاتـە، لـە مێشكی منداڵەكانماندا جێگیر بكەین. بۆیە پێویستە لەباتی باسـی ئـەوەی كـە چ جـۆرە قەڵایـەك لـەكام سنووردا دروست كراوە، باسـی ئـەوە بكـەین كـە چ جـۆرە قوتابخانەیـەك لەكوێ دروست كراوە.

پێویــستە ئــەو پارەیــەی وا لــە بودجــەی گــشتییەوە بــۆ كاروبــاری عەسكەریو پەروەردەیی خەرج دەكرێ، وەكوو یەك بێ. ئەگەر بودجـەی كاروبـاری عەسـكەری چـواردە ملێـون بـێو، هـی كاروبـاری پـەروەردەش

یەك لە چواردەی ئەو پارەیە بێ، ئەمە مانای وایە وڵات لەنێو زەلکاوی نابووتیدا دەخولێتەوە، چونکە مێژوو ئەوەی سەلماندووە کە ئەگەر نەتەوەیەك بەر لە قەڵەم دەست بۆ چەك بەرێ، بە درۆوە باسی یەکگرتنو تەبایی دەکات. هەر لەم بارەیەشەوە، دەمەوێ نموونەیەکتان بۆ بهێنمەوە کە زۆر جار ڕووی داوە: دواڕۆژە سەختەکانی ژیانی "ناپلیۆن"، کاتێك ئەڵمانیا یەکەمین سنوورەکانی دیلییەکی داماوانەو پڕ لە نەگبەتیی دیاری دەکرد، بیرمەندێك دەیگوت: ((بەر لەوەی سوپاکانمان بەهێزترو، کەلوپەلو ئامێری باشیان بۆ دابین بکەین، پێویستە قوتابخانەکانمان زیاد بکەین. ئەگەر ئەم کارە بکەین، دڵنیابن ناگاتە نیو سەدە، هەموو نەزانییەکانمان لەناو دەچێو، ئەمەش دیوارێکی هەتاهەتایی بۆ پاراستنی دەروازەکانی پاریس دروست دەکات)).

خۆی لەڕاستیدا مێژوو ئەم شتەی پشت ڕاست کردەوە. بەڵام شتی پێویست بۆ بەدەستهێنانی ئەم ئامانجە پڕ لە خۆشیو بەختیارییە، تەنیا زیادکردنی قوتابخانەی ئاسایی نییە، بەڵکوو چۆنیەتیو شێوازی وانەگوتنەوەیە. ئەمڕۆ لە وڵاتەکەماندا دەرکەوتووە ئەوەی وا بەنیازی فێربوونی هەمووشتێك دەچێتە ناو قوتابخانە، بەبێئەوەی فێری هیچ شتێك بێ، قوتابخانە تەواو دەکاتو دەردەچێ.

کەوابوو ئێستا بەر لەوەی قوتابخانە بێکەڵکەکانی ئەم وڵاتە زیاتر بکرێن، پێویستە چاکسازی لە چۆنیەتیو شێوازی وانەکانیاندا بکرێ.

هەر لەبەر ئەمە، پێویستە خوێندنی سەرەتایی و بەرزی قوتابخانەکانی ئێمە وردە وردە بەپێی شێوازی پەروەردەی وڵاتە پیشکەوتوەکان گۆڕانی تێدا بکرێ.

بەندی ١٧: ئاسایش و ئاسوودەیی ی هەر وڵاتێک، لەڕێگەی زانستیبوونی ئەو وڵاتەو دەسەڵاتی سیاسی و ئیدارەی عەسکەرییەوە، بەرقەرار دەبێ. بەڵام ئەمانەش هەردوکیان لەڕێی ئابوورییەکی باشەوە بەهێز دەبن. بۆیە یەکێك لە کێشە گرنگەکانی ئێمە، هەمان کێشەی چۆنیەتی زیادکردنی سەرچاوەی داهاتە. هەروەها تا ئەو شوێنەی کە بکرێ، پێویستە هەمووشتێك بۆ ئەم مەبەستە بەکاربهێنرێ و، ڕێ بۆ هاتنی سەرمایەی دەرەکی بۆ ناو وڵاتی عوسمانی بکرێتەوە. جێی باسە، سەبارەت بەو شتانەش کە لێرەوە دەنێردرێنە دەرەوە، دەبێ لەپێشدا پێویستیەکانی خەڵکەکەی خۆمان ڕەچاو بکرێ و، دوایی زیادەکە بنێردرێ. هەروەها بۆ ئاگاداری، دەبێ بزانرێت کە ئێمە، بە پێچەوانەی ئێستاوە، سیاسەتی پشتیوانیکردنی میانڕەوانە بۆ پیشەسازیی ناوەوە پێڕەو دەکەین.

هەروەها پێویستە ڕێ بە کۆمپانیاکانی دەرەوە نەدرێ، کاروباری دەرەکیی بازرگانیەکانمان کۆنترۆڵ بکەن. لەلایەکی ترەوە، بە لەبەرچاوگرتنی داهاتووی کۆمەڵگەکەمان و بۆ ئەوەی چینی کرێکار لە کارگەکاندا نەچەوسێنرێتەوە، بەشێکی کاروباری خۆمان بۆ دانانی هەندێك یاسا تەرخان دەکەین کە مافی کرێکاران بەرامبەر بە سەرمایەداران بپارێزێ و نیشانیان بدات.

بەندی ١٨: ئێمە بۆ ئەوەی گەلەکەمان وەك نەتەوەکانی تر بە شادی و ئاسوودەیی بژی، ڕێز لە کاری هەموولایەنێك (بەبێ هاوکاریی حکوومەت) دەگرین.

دامەزراندنی دەزگای هەرەوەزیش، بۆ هاوکاریکردنی خاوەن موڵك و زەوی و ڕەنجبەران و بازرگانەکان، بەپێی هەل و مەرجی گونجاو، دەبێ بە یەکێك لە ئامانجەکانمان. لەلایەکی ترەوە، پێویستە ڕێ لەو گەندەڵیانە بگیرێ کە بە ناوی جووتیارو وەرزێرانەوە دەکرێن و، ئەو زەویانەی وا بەکار ناهێنرێن (لەکاتی ئێستادا)، بەپێی یاسا و بە زووترین کات لەنێوان هەژارانی نێو جوتیارو وەرزێران و کەسانی کۆچەرو خێڵە چادرنشینەکاندا دابەش بکرێن، بە مەرجێك کۆسپ لەبەردەم کاری خاوەن زەوی و خاوەن موڵکەکاندا دروست نەکات و، پێویستە مەکتەبی تایبەت بە کاروباری کشتوکاڵ و گوند، بەپێی توانایی و نیازەکانی وڵاتەکەمان، دابنرێ و، بە شێوەیەکی سەرەتایی باسی شتە سەرەکیەکانی یاساکانی بازرگانی و کشتوکاڵ بکرێ. کتێبەکانی ئەم بابەتانە، دەبێ بە خێرایی لەنێو خەڵکی وڵات و بە هەموو گۆشەکانی نیشتماندا بڵاوبکرێنەوە و، دەستەیەکیش بۆ ئەم مەبەستە پێك بهێنرێ، بەناو هەموو گوندەکانی وڵاتدا بگەڕێ.

لەچاپدراوەکانی " بنکەی ژین "

١. ڕەفیق سالح، **ڕۆژنامەی ژیان: ژمارە (٢٥٩–٣٢٠)**، لێکۆڵینەوەی **سدیق سالح**، ب٣، (٢٣×٣٤سم)، ٢٨٢ل.

٢. عبدالرقیب یوسف، **پەیدابوون و دروستکردنی چەکی ئاگردار**، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ٧٢ل.

٣. **کوردستان لە بەڵگەنامەکانی کونسڵی فرەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩**، لە فرەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ١٧٢ل.

٤. **بازیل نیکیتین و کوردناسی**، لە فرەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ٢٧٢ل.

٥. عبدالرقیب یوسف، **لە بەڵگەنامەکانی حکومەتی شێخ مەحمود: تۆمارێکی شارەوانیی سلێمانی ١٩٢٣–١٩٢٤**، لێکۆڵینەوەی سدیق سالح، (٢١×٣٣سم)، ٢٠٠٤، ٢٦٦ل.

٦. گ. گرێنڤیل، گ. س. پ. فریمان، **ڕۆژژمێرەکانی کۆچی و زایینی**، لە فرەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، (٢١×١٩سم)، ٢٠٠٤، ١١٥ل.

٧. ڕەفیق سالح، **ڕۆژنامەی ژیان: ژمارە (٣٢١–٤٠٠)**، لێکۆڵینەوەی **سدیق سالح**، ب٤، (٢٣×٣٤سم)، ٢٠٠٥، ٣٥٨ل.

٨. سدیق سالح، **سەرجەمی بەرهەمی عەبدولعەزیز یامولکی**، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٣ل.

٩. **كوردستانی عیراق له بەڵگەنامەكانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا**، لــە ئینگلیزییــەوە وەرگێڕانــی ســەلمان عــەلی، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١ســم)، ٢٠٠٥، ٢١٤ل.

١٠. عەبدوڵڵا زەنگەنە، ڕۆژی كورد: **گۆڤاری جڤاتی قوتابیانی كورد له ئەستەمووڵ ١٩١٣**، (١٧ ×٢٤سم)، ٢٠٠٥، ٤٢٠ل.

١١. ڕەفیـق سالّح، **یادگاری لاوان و دیاری لاوان**، لێكۆڵینـەوەی سـدیق سالّح، چ١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ٢٢٠ل.

١٢. دكتــۆر ســەلاح محەمــەد ســەلیم هــروری، **عەبـدولڕەزاق بـەدرخان ١٨٦٤-١٩١٨: ژیـان، تێكـەلیێن سیاسـی، خـەباتا چاندی**، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ٨٤ل.

١٣. ڕەفیق سالّح، **یادگاری لاوان و دیاری لاوان**، لێكۆڵینـەوەی سـدیق سالّح، چ٢، (١٦×٢٣سم)، ٢٠٠٥، ٢٢٨ل.

١٤. ئەلیكساندەر خۆدزكۆ، **چەند لێكۆڵینەوەیەكی زمانەوانی دەربارەی زمــانی كــوردی (دیــالێكتی ســلێمانی)**، لــە فڕەنــسییەوە وەرگێڕانــی نەجاتی عەبدوڵڵا، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٦ل.

١٥. جان ر. پێری، **كەریم خانی زەند: مێژووی ئێران لەنێوان ١٧٦٤-١٧٨٩**، له فارسییەوە وەرگێڕانی سەلاحەددین ئاشتی، (١٧ × ٢٤سم)، ٢٠٠٥، ٦٨٥ل.

١٦. گ. ر. درایڤــر، **درایڤــر و كــورد: كۆمــەڵی پێــنج وتــار**، لــە ئینگلیزییــەوە وەرگێڕانــی ئــەنوەری ســوڵتانی، (١٤,٨٥ × ٢١ســم)، ٢٠٠٥، ١٢٨ل.

١٧. سدیق سالّح، **سەرجەمی بەرهەمی محەمەدئەمین زەكی بەگ**، ب١، (١٦×٢٣سم)، ٢٠٠٥، ٣٧٠ل.

١٨. الدكتور محمد علي الصويركي الكردي، **الأكراد الأردنيون ودورهم فى بناء الأردن الحديث**، (١٧ × ٢٣,٥ سم)، ٢٠٠٥، ١٨٦ص.

١٩. شەمعی و محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی، **دوو (ذەیل)ی شەرەفنامەی بتلیسی، ئامادەکردنی ئەنوەر سوڵتانی**، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٠ل.

٢٠. عبدالرقیب یوسف، **تابلۆکانی شەرەفنامە**، چاپی سێیەم، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٠٥ ، ٢٧٥ل.

٢١. **مختارات من كتاب الموصل وكركوك فى الوثائق العثمانية**، ترجمة وتعليق د. أ. خليل على مراد، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٣٢٥ص.

٢٢. **الآثار الكاملة للمؤرخ الكردي محمدأمين زكي (مشاهير الكرد وكردستان)**، الجزء الثاني، إعداد رفيق صالح، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٤٩٥ص.

٢٣. **ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا**، لەئینگلیزییەوە وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٤٦٢ل.

٢٤. نوشیروان مصطفی امین، **حکومت کردستان: کردها در بازی سیاسی شوروی**، ترجمه سمایل بەختیار، (١٦ × ٢٤ سم)، ٢٠٠٥، ٣٠٢ص.

٢٥. د. یاسین سەردەشتی، **هەڵوێستی حزبی توودە لەحاست کێشەی نەتەوایەتیی گەلی کورد لە ئێران (١٩٤١-١٩٨٣)**، (١٤,٨٥ × ٢١ سم)، ٢٠٠٥، ١٦٠ل.

٢٦. محەمەدئەمین زەکی، **تاریخی سلێمانی وە وڵاتی**، ئامادەکردنی ڕەفیق ساڵح، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ل.

٢٧. الـدكتور محمـد علـي الـصويركي، **معجـم أعـلام الكـرد**، (٢١ × ٢٩ سم)، ٢٠٠٦، ٨٥٠ص.

٢٨. توفيق وهبي بك، **الآثار الكاملة**، الجزء الأول، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ٥١٠ ص.

٢٩. ئەنوەر سوڵتانی، **لاهووتی کرماشانی شاعیری شۆڕشگێڕی کورد**، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ٢٨٩ل.

٣٠-ڕەزای شـەجیعی، **کتێبخانـەی ڕۆژهـەلآت**، (١٤٠٨٥×٢١)سـم، ٢٠٠٦، ١٩٥ل.

٣١. ئـارتوور کریستێنسێن، **ئێرانـی سـەردەمی ساسـانییەکان**، (١٧ × ٢٤ سم)، ٢٠٠٦، ٧٠٦ل.

٣٢. جەلادەت عالی بەدرخان، **لـەبارەی کێشەی کـوردەوە: سـەبارەت بـە دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان، لەتورکییەوە وەرگێڕانی زریان ڕۆژهەڵاتی**، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٦، ٥٦ ل.

٣٣. شـەریف پاشـای خەنـدان، **بیرەوەریـەکانی بەرهەڵـستێك: بەربـەرەکانیـی کۆمەڵـەی ئیتیحـادو تـەرەقی**، لەتورکییـەوە وەرگێڕانـی زریان ڕۆژهەلاتی، (١٤,٨٥ × ٢١ سم)، ٢٠٠٦، ١٥٨ل.